

Франце
БЕВК

**Важкий
крок**

Франце БЕВК

Важкий крок

●

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Переклад зі словенської

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1987

Со страниц произведений классика словенской литературы Ф. Бевка (1890—1970) предстают яркие картины жизни буржуазной Югославии в период между первой и второй мировыми войнами. Вечные темы любви, супружеской верности и измены, отношений отцов и детей раскрыты в напряженных, драматических сюжетах и приобретают под пером писателя глубокое социальное содержание.

Післямова Тетяни Посудневської

Перекладено за виданням:

France Bevč. Izbrani spisi.

Ljubljana, 1951—1959.

Гірка любов

ЧАСТИНА ПЕРША

Був другий день великодніх свят. Село Залісся, розкидане над узвозами, купалося в променях сонця. Уся гора од вузької ущелини до лисого верху була залита яскравим світлом, яке стікало через круті урвища й губилося в тінистих видолинках та просіках.

Святково сяяла й невелика, недавно побілена корчма край села, над дорогою при долині. Цілий тиждень рідко хто заглядав до неї, а в святкові дні по обіді тут завжди збиралися хлопці й дівчата. Не стільки заради того, щоб випити, скільки — щоб погомоніти й посміятися. А часом, коли були напідпитку, то й доходило до перепалок і навіть до бійки.

Того дня хлопці досить рано прийшли під корчму. Переступали з ноги на ногу, мружилися з-під шапок на сонце та все не заходили досередини, мовби соромилися.

— А де ж дівчата?

Незабаром нагорі, на вигоні між березами, показалися й дівчата, у білих ֆартушках вони були наче голубки. Тільки тоді хлопці зайшли в корчму й замовили вина.

— Андрейцю, — загадали вони корчмареві, — став грамофон!

Хлопці встигли спорожнити по першій чарці, доки дівчата, співаючи, перетнули вигін. Пісня та була сумна,

але в їхніх устах вона перетворилася на веселу спі-
ванку. Дівчата з'юрмилися перед корчмою під виноград-
ним кущем, на якому вже почала прокидатися перша
бросьт. Одні посідали тут же на розхитаній лавці, інші
зазирали крізь відчинене вікно в кімнату.

Хлопці зайняли стіл у кутку. Як тільки вони помітили
дівчат, відразу пожвавішали, заговорили голосніше, пе-
ресипаючи свою мову дотепами та гучним сміхом.

Дівчата нашоропили вуха. Поволі хлопчачий сміх по-
чав відбиватися й на їхніх обличчях. Міцка, Долякова
наймичка, яка стояла найближче до вікна, раз за разом
поглядала через плече всередину.

— Хто там сидить? — запитала її дівчина з бистрими
голубими очима.

— Не видно добре. Філіп... і Тоне... і Янез.

— А Іванчек? Якець?

— Теж.

Міцка метнула швидкий погляд на подругу, відчувши
в її запитанні приховану шпильку. Сама вона була ро-
дом із сусіднього села, виросла при гордовитій матері.
Завжди тільки те й чула, що вона найвродливіша дів-
чина на всю околицю. Багато хлопців упадало за нею.

Тим часом у дверях показався Іванчек. Поставний,
він із поважності тримався підкреслено прямо, від чо-
го здавався трохи смішним. Фетровий капелюх насунув
на самі очі, в зубах перекидав дорогу цигарку.

— То чому не заходите? — запитав він, міряючи жа-
гучим поглядом Міцку. Широко всміхнувся, аж під-
нялися хвацько закручені вгору вуса, кінчики яких сяга-
ли мало не до самих очей.

Міцка звела раптом на нього сині очі.

— А хто нас запрошував? — запитала вона.

— Я вас запрошую. Вам цього мало?

У вікно виглянув високий рудоволосий хлопець, за
його спиною стояв Якець, розтягуючи усмішку від вуха
до вуха.

— Заходьте, заходьте!

Дівчата лише зиркали на них та хихотіли.

— Нам і тут добре.

Вони, звичайно, були не проти приєднатися до гурту, але не так скоро, щоб хлопці ще не подумали, ніби вони набиваються до них.

Іванчек пішов назад до корчми. Через хвилину він висунувся у вікно з повною склянкою в руці.

— Пий здоровий! — побажали йому дівчата.

— За ваше здоров'я! — відповів він і випив.

— А нам нічого?

— Чом ні, і вам буде, якщо хочете. Але не через вікно.

— Бачте! Які вони прохані, наче панянки.

Філіп, який не мав у Заліссі дівчини й не боявся, що хтось нагнівається на нього, обзивав їх «панянками»; це слово звучало як образа. Дівчата спохмурніли, але вже перестали відмагатися.

— То ходімо.

Першою переступила поріг Міцка, за нею — інші.

— Ось і ми. А де ваше вино?

Звичайно, не про вино їм ішлося, але треба було щось сказати.

Якець налив склянку й простягнув Міцці.

— Зачекай, спочатку сяду, — відказала вона. — Нема куди поспішати.

Сіла край стола біля Якця, який поставив склянку перед нею. Іванчек сидів навпроти. Вона б залюбки сіла коло нього, але не могла: усім би це впало в очі. Помітила тільки, як він з-під свого зеленкастого капелюха скося зиркає на Якецьову повну склянку: бракувало маленької краплі, щоб вино полилося через вінця.

На якусь хвилину запала тиша. Одні втупили погляд у стіл, інші дивились у вікно. Мовчанку порушив Якець, який не зводив очей із Міцки.

— Чому не п'єш?

Сказав і розгубився через свою несміливість. Хлопці почали сміятися з нього. Міцка почервоніла. Вона знала, що від запропонованого вина відмовлятися не гоже, і не відмовилася. Кинула погляд на Іванчека й простягла руку до склянки. Від необережного руху кілька крапель вина хлюпнулося через край.

— Ой! — скрикнула вона. — Яка я незграбна!

— Бути хрестинам, — бовкнув Філіп.

Усі вибухнули сміхом. Усміхався і Якець. Тільки Міцка й Іванчек не сміялися; в очах у хлопця світилося невдоволення.

Міцка надпила два ковточки, поставила склянку перед Якцем і подивилася йому в обличчя.

— Може, це в тебе мають бути хрестини, чи ні?

— Та ні, — просто відповів хлопець.

Тоді засміявся також Іванчек і зсунув капелюха на тім'я, відкривши високий лоб, на який спадало пасмо густого волосся.

Згадка про хрестини звеселила товариство.

— То хто з вас мріє про хрестини? — запитували хлопці, наливаючи вино дівчатам.

Дотеп повторювали раз у раз. Його вже не могли забути.

Дівчата брали склянки, пригублювали вино. Язика в усіх розв'язалися, кров ударила в обличчя. Посипалися жарти, ще цілком пристойні.

Розмови, які мало що означали або й нічого, були звичайним залицянням. Хлопці просили в дівчат квіти, приколені в них до грудей, білі хусточки, які вони стискали в руках. Це були нехитрі втопані стежечки, що ними хлопці підступалися до дівочих сердець. За слово зачіплювалося слово, сміх породжував сміх. Потім наставало лагідне борюкання рук... У боротьбі перемагала дівчина, але ввечері хлопець все одно ніс додому квітку чи хусточку і ховав у скриню. І доки він тримав це в себе, дівчина була наполовину його, а в її серці рос-

да надія, і їм обом ніколи не бракувало тем для розмови. Дівчина при кожній нагоді вимагала повернути їй хусточку, а хлопець зволікав з поверненням. І траплялося, що якась діставала її назад тільки тоді, коли приходила в дім за невістку...

Якець уже давно поглядав на хусточку в Міцчиній руці, жадаючи її очима й серцем. Випите вино вдарило йому в голову, і він марно шукав потрібного слова. А потім схопив хусточку й потягнув до себе.

— Дай мені! — промовив він.

Міцка розсердилася, аж обличчя в неї запашило вогнем.

— Пусти! — сказала вона і ляснула його по руці.

Підвелася й вийшла з-за стола. Не зогляділася, коли стала перед Іванчеком. Усвідомила це тільки тоді, коли він озвався до неї, простягаючи їй склянку з вином.

— Вип'єш до дна?

Від досади їй зробилося холодно. Вона взяла склянку, яку Іванчек тримав у неї перед обличчям, і відпила. Чи від внутрішнього невдоволення, яке охопило її, чи від чогось іншого Міцка здригнулася. Поставила склянку на стіл і глянула на Іванчека.

— Не йде тобі моє вино? — запитав він, криво всміхаючись.

— Не тому, що твоє, — відповіла вона.

Іванчек помітив її пригнічений благальний погляд, і йому стало жаль її.

— Присядь!

Щоб розвіяти його поганий настрій через дурне оте Якецеве залицяння, вона присіла коло нього. А Якець весь час не зводив з неї очей. Коли вона порівняла його з Іванчеком, він їй видався таким незугарним. Його довгасте усміхнене обличчя було смішним. Навіть коли сумував, він все одно посміхався чи то від незмірної доброти, чи тупості.

Корчмар завів грамофон. І серед безладного гамору зазвучав вальс. «Трам-та-та, трам-та-та»,— хрипіло із запічка, заглушуючи розмови. Двоє дівчат підвелися й пішли танцювати. Закружляли й деякі хлопці з дівчатами.

Іванчек поставив склянку перед Міцкою.

— Пий!

— Не можу більше.

Дівчині було важко відчувати на собі Якців невідчепний погляд. Іванчекове обличчя тим часом прояснилося. Він обдав Міцку димом від цигарки, вона закашлялася, затуляючи рукою рота.

Іванчек погасив цигарку й заткнув за праве вухо. Узяв у руку Міцчину хусточку й говорив щось дівчині, чого інші не могли розчути, бо грав грамофон. Якця турбувало тільки те, що вона не вдарила Іванчека по руці. І не глянула на нього більше, мовби їй важко було зносити його насторожений погляд.

Лише тоді, коли Іванчек потягнув хусточку з її рук і переможно змахнув нею над головою, вона знов подивилася на Якця. Це його вразило до глибини душі. Від прикрості він перехилив повну склянку вина.

Грамофон грав мазурку. Філіп, уже підпилий, підвівся й запросив Міцку до танцю. Міцка не сміла відмовитися. Поволі встала й поклала руку йому на плече. Під час танцю вона раптом покинула його й знову сіла за стіл. Філіп рушив за нею.

— Красно дякую! — процідив він глумливо.

Іванчек не бачив, що сталося. Й інші не багато що помітили, але здогадалися про все й почали сміятися. З того сміху і з Філіпового «панського» поклону Іванчек збагнув причину Міцчиного обурення, яке палахкотіло в її очах, і лихим поглядом зміряв товариша. Якщо вже хлопці почали поводитися «по-панському», то це означало образу. Іванчек хотів був підвестися, але стримав себе.

— Ти забагато випив,— сказав він Філіпові.

— Якщо ти забагато випив, іншим разом пий менше,— повернув йому Філіп.

Іванчек і Філіп свердлили один одного лютими поглядами. Грамофон на хвилину замовк. Дівчата злякано перезиралися, бо в повітрі запахло бійкою. Але із запічка знову захрипіла полька, й дівчата почали кликати хлопців до танцю, щоб відвернути сварку, яка назривала.

Більшість хлопців пішли танцювати, в корчмі зробилося тісно. Від задухи почали мокрити лоби.

Якець підійшов до Міцки.

— Ходімо танцювати.

— Ти ж не вмієш.

Ту образу Якець мовчки проковтнув і засміявся.

— Учитимеш мене,— відповів їй.

І вони пішли в коло.

— Іванчекові ти дала хусточку,— дорікнув він їй під час танцю.

— Це неправда, я не давала. Він сам її взяв.

— Дай мені квітку,— попросив він через якийсь час.

— А мені що залишиться?

Ця відмова його не дуже засмутила, бо Міцка сміялася і він теж розтягував рота від вуха до вуха.

— Якщо гарно поводитимешся, то завтра дам,— сказала йому, наче малюкові.— Ти ж прийдеш до нас чистити сіножать?

— Прийду.

Двічі повторювати йому запрошення не треба було. Хлопця пронизувало якесь дивне відчуття. Доки він торкався цієї дівчини, йому здавалося, що голова ось-ось піде обертом. Міцчині пальці, які лежали в його руці, були білі й пухкі. У ритмі танцю відчував під правою долонею її плече. Боявся пригорнути дівчину до себе, щоб не образити її.

Танець скінчився, і він сів щасливий. Забув і про хусточку, і про все на світі. Своєю червоною хустиною втирав піт із лоба й широко всміхався.

Філіп не танцював. Зморений вином, він сидів, схиливши голову на руки. А зараз підвів її. Одним оком зирив на Міцку; було видно, що в ньому закипає злість.

— З ним танцювала, а зі мною не хотіла,— процідив крізь зуби.

— Бо він не паскуда, як ти.

Гіршого слова вона не могла знайти. Слово було не-обачне, бо промовляла в ній лють і ображена гідність. Але повернути його назад вже не могла та й не хотіла. Ніби щоб відчути свою силу, вона оглянулася на Іванчека і Якця; в її очах можна було прочитати: отака я.

Філіпові забило дух. Сторопіло відкрив рота й ніяк не міг знайти потрібного слова.

— Коли я паскуда,— нарешті він спромігся на слово,— то ти... то ти...

Філіп не докінчив, бо Іванчек з такою силою вгати-ву кулаком по столу, що аж склянки підскочили й заде-ренчали. Та Філіп не здавався. Був надто слабкий, щоб протистояти всім, але хотів помститися дівчині. Зі зло-сті схопив склянку й вихлюпнув вино через стіл на неї. Міцка запізно відхилилася вбік; вино потекло їй по ру-каві та спідниці.

Іванчек скочив на ноги й схопив Філіпа за руку.

— З дівчат знущатися не будеш, як тобі заманеться.

Якець спробував розняти їх. Але Іванчек міцно три-мав Філіпа, а той марно смикався й шукав очима, що б запопасти в руку.

Корчмар знову завів грамофон. До ухкання, що лину-ло з пластинки, домішались войовничі вигуки хлопців, які розділилися на три гурти. Два шарпали один одного, а третій, найчисельніший, намагався їх розборонити.

Дівчата тим часом розбіглися, залишилася тільки Міц-ка. Іванчек, улучивши мить, оглянувся на неї.

— Міцко, йди!

Пішла й вона. Перед корчмою не було нікого. Від корчми в село вели три стежки. Міцка подалася крайньою правою, що йшла до Доляка, у якого вона служила. Уже смеркало. Кроків за двісті від корчми дівчина зупинилася за густим живоплотом, на якому вже почали розпускатися бруньки. Чи скінчилася бійка? Вона сама не знала, що діється з нею; уся тремтіла від збудження.

Стала прислухатися. Від корчми долинали нерозбірливі голоси і шум. Грамофон мовчав, тільки короткі, різкі вигуки хлопців раз по раз розлягалися в сутінках. Чула, як хтось гунав кулаком по столу і кричав гучним голосом. Цей голос вона знала, був Іванчеків.

Міцка занепокоїлася. Хотіла повернутися назад, коли високо на вигоні помітила білі ґартушки дівчат і почула їхній сміх. Її це неприємно вразило. Як вони зараз можуть отак безтурботно сміятися?

Голоси в корчмі раптом ущухли. Тільки гучний схвильований голос корчмаря ще відлунював у тиші. І час від часу озивався тихіший голос когось із хлопців. Потім Міцка почула, як корчмар побажав хлопцям доброї ночі. Двері корчми з хряскотом зачинилися.

2

Міцка зітхнула полегшено. Хлопці розходилися по домівках. Здалеку долинала розмова, яка не скидалася вже на суперечку. Хтось ніби завзято виправдовувався перед іншими.

Вона пошкодувала, що пішла. Їй хотілося ще раз побачити Іванчека, побути коло нього бодай хвилину. Але повернутися вже не могла — ще й тому, що почула чийсь кроки за собою.

У сутінках помітила низьку темну постать, яка наближалася до неї. Якець! Упізнала його по ході. Краще

б він пройшов повз неї, не побачивши її. Хоча наступної миті вона вже навіть зраділа, що буде не сама. Вечірні присмерки згустилися, понад стежкою попідводилися темні тіні, страх закрадався в душу.

Притиснулася до живоплоту. Якець ішов швидко, мов хто гнався за ним, і дивився під ноги. Коли порівнявся з Міцкою, її білий ֆартушок видався йому якоюсь марою, аж він сторопіло став.

— О! Це ти, Міцко?

— Ну й зух,— сказала вона, сміючись.— Дівчини перелякався.

— Я знав, що це ти,— промовив він, ніяковіючи, з широкою усмішкою на обличчі,— і все-таки злякався.

— Знав, що я? Могла б і якась інша бути.

Міцка тримала в руці гілку з живоплоту і общипувала з неї брость, розсипаючи її по землі.

— Я бачив, що ти пішла цією стежкою.

— За мною дивився? Інші билися. А ти заради мене й мізинцем не кивнув би.

Міцка знала Якцеві почуття і його полохливість, тому сказала ці слова трохи навмисне, а трохи через те, що так насправді думала.

Якця це вкололо. Сміх на його обличчі на мить розтанув.

— Міцко,— витиснув він із грудей.— Міцко... Якби треба було...

— Гарзд! Я вірю тобі.

З вигону, який розстилався за живоплотом, почувся збуджений галас; він вибухнув несподівано з мирної розмови й розколов вечірню тишу. Міцка повернула голову й стала прислухатися. Іванчека не було чути. Голося дедалі дужчали, слова падали коротко й рідко, мов удари.

— Боже мій, знову будуть битися!

— Не будуть,— заспокоїв її Якець.— Філіп залишився в корчмі. Вони ще й співатимуть. Ось побачиш.

Справді, голоси поволі стихлилися. Якець був сердитий на хлопців, бо вони перебили його розмову з Міцкою. Він помітив, що вона раз по раз озирається на вигін, звідки долинали голоси хлопців, і що її думки витають десь далеко від нього. На два його запитання вона відповіла невлад, ніби крізь сон. Потім схаменулася й засміялась.

— Що я сказала?

— Що залишишся тут.

— А що я тут робитиму? — І знову засміялася. Сміявся і Якець.— Ходімо,— сказала вона й ступила на стежку.

Якець пішов поруч. Стежка була вузенька, на ній ледве вміщалося двоє. Міцка йшла поволі, мовби вагалася, чи йти, чи вертатись.

— Добре, що ти наздогнав мене,— промовила нарешті вона.— Не буду боятися.

— І тільки тому? — зітхнув Якець.

— А ще чому?

Міцка зупинилася. Її біле обличчя, як святкова хустка, сяяло з темноти.

— Тепер усе мені зрозуміло,— сказав хлопець, вступившись у землю.— Хусточку дала Іванчекові, а не мені.

— Я ж тобі вже казала, що він сам узяв. Ти ж бачив. Який ти забудькуватий.

Дівчина ніби аж сердилася. Якець не образився за її слова. Йому тільки стало прикро, що Міцчине серце було так далеко від нього. Він мовчав. Міцка подивилася на Якця, але в темноті не могла розгледіти його обличчя. Тільки з постави та з ходи вона здогадалася про хлопцеву тривогу.

— Ну й що з того, що він узяв хусточку? Поверне, та й усе.

Якцева хода змінилася, голова підвелася вище. Мовби надія окришила його.

Тим часом вони підійшли до містка, перекинутого через потік. Глибоко внизу шуміла вода, збігаючи в ковбаню, схожу на невелике озеро. Ліворуч лежав оточений високим живоплотом розчищений вигін. Праворуч за кількадесят кроків між двома велетенськими скелями підіймалася поросла чагарником невисока сідловина. За нею тягнувся ліс.

Вони ступили на місток. Попереду Міцка, за нею Якець. Шум спіненої води вдарив у вуха. Було вже темно, Міцка ледве розрізняла краї містка, голова їй паморочилася, і вона злякалася, що впаде... Зупинилася, витягнувши перед собою руку.

— Не бійся! — промовив Якець ніжним голосом.

— Я не боюся, — відповіла Міцка удавано бадьоро.

Різко ступила вперед, аж місток гойднувся під нею. І раптом в очах їй потемніло, дошки під ногами зникли, вона зойкнула й змахнула руками; їй здалося, що падає в прірву...

Наступної миті Якець уже тримав її на руках. Він завжди здавався їй малим і кумедним, але тепер, коли підхопив її посеред містка, був великий; її рука мимоволі потяглася до нього. А Якець чувся на сьомому небі від щастя. Обхопивши дівчину за стан і під коліна, він ніс її через місток, який скрипів і вгинався під подвійною вагою. На другому березі обережно поставив на землю.

— Якби ти впала у воду, я врятував би тебе, — сказав він їй.

Міцці стало ніяково. Раніше, коли їй було страшно, вона не відчувала цього. І дівчина раптом відсахнулася від Якця, мов наступила на гадюку.

— Відійди! Я не чекала такого від тебе!

І все-таки їй лестила хлопцева сила і те, що він був готовий заради неї на все. Якець розгубився. Що він зробив такого? Тривало кілька хвилин, доки він усе зміркував і набрався хоробрості.

— Ти думаєш, що тобі зі мною жилося б погано? Ми здорові, сильні...

Не докінчив. Міцка раптом відвернулася й пішла. Чого вона сердиться? Він усе-таки спробував повести мову далі.

— Нічого б нам не бракувало.

Міцка тільки всміхнулася про себе, але так і не відповіла йому.

Почулася пісня, яка долинула десь із вигону, — у вечірній тиші співали хлопці.

Ой дівчата нерозумні,
хлопцям віри ви не йміте;
обіцяють вам палати,
а не мають ані хати.

Від цієї пісні Міцка ожила. Глянула на Якця й засміялася.

— Чув?

Так, чув. Пісня шпигонула його в саме серце, мов глумлива відповідь на щойно сказані ним слова. Нічого він не мав, нічогісінько, крім скрині, робочого та святкового одягу і двох рук. Гадав, що любові досить для життя і що, крім неї, людині більше нічого не треба, що ніколи він не почуватиме ні голоду, ні втоми, що ніколи йому не дошкулятиме ні мороз, ні дощ.

Пісня одним махом розбила шкаралущу його наївних уявлень про життя й видобула на поверхню голу правду. Веселкові мрії розвіялися. Перед ним стояла Міцка із кісток і крові, яка хотіла разом з любов'ю мати ще й хату, піч, стіл, повну миску і теплу постіль. Вона має рацію, в душі він погоджувався з нею, і все ж таки його кольнуло її слово. «Чув?» Ніби потопталася по чомусь святому. Адже це само собою зрозуміло. Чого ж вона тоді запитує? Але й справді. Якщо само собою зрозуміло, то чому він про це раніше не подумав?

— Ти б хотіла мати палац? — запитав він обережно, ловлячи в темряві її погляд.

Міцка думками була біля хлопців, які щойно закінчили співати пісню, проте його запитання почула. Минув якийсь час, доки нарешті вона відповіла:

— Такого я не сказала. Мені й хати було б досить.

У Якця знову загорілася надія. Він аж вигукнув мимоволі:

— Тобі й хати було б досить?

— А де вона в тебе? — запитала Міцка.

— Нема її в мене,— відповів хлопець і схилив голову, наче від нового удару.— Але я поставлю! Будуть сніи, кухня, кімната, світличка... Поставлю!

Міцка подивилася на нього. Був малий, хоч у цю хвилину він здавався їй неймовірно великим. Коли чоловік щось будує, бодай у думці, він завжди великий у жіночих очах.

— Якщо поставиш свою хату, піду за тебе.

Проте Міцка не думала так насправді. Вона не вірила, що Якець коли-небудь поставить свою хату. І в той же час не обманювала його. Якщо він усе-таки виконає свою обіцянку, то чому б і не вийти за нього заміж, коли не буде нікого іншого?

Якець стояв і дивився на Міцку. З виразу її обличчя не міг збагнути, жартує вона чи каже правду. Але йому хотілося, щоб це була правда. Так було приємніше для нього.

— Міцко! Даєш мені слово?

— Якщо ти свого дотримаєш, то чом би й ні?

Знову озвалася хлопчача пісня. Долинала вона згори, звідти, де кінчався вигін і починався ліс.

Хата, справді, невелика,
та я хлопець працюватий...

Цій пісні Якець навстіж відчинив двері свого серця. Під враженням Міцчиних слів усе танцювало в ньому. Самі собою розтулилися губи, заспівала душа.

Хата, справді, невелика...

Міцка глянула на нього й приклала палець до губів.
— Тсс!

Він замовк. Послухати Міцку в цю мить для нього було приємно. Але душа його не переставала співати.

Далі йшли мовчки. Стежка повужчала, і вони ступали одне за одним. Голоси хлопців віддалилися й ледве долинали до їхніх вух. Перед ними на рівнинці причаїлася Рупарева хата. Крізь малі вікна підилося тьмаве світло, зсередини чувся гамір — бурмотали вечірню молитву.

Вони тихо пройшли повз неї. Вище на схилі стояла Брава хата, Якцева домівка; по той бік пагорба жив Доляк, у якого служила Міцка.

Вони увійшли в ліс. Між деревами панувала непроглядна темінь, тільки на стежці сіріло каміння, об яке раз по раз зачеплювалися ноги.

Якець пошукав Міччину руку і стиснув. Міцка обережно вивільнила її.

— Ні,— сказала.— Зараз не треба. На містку інша річ, там я мало не впала у воду.

Якець не відповів нічого.

— Не знаю, чого мене так притягає до себе вода.

Коли вони вийшли з лісу, перед ними забовванів дах Долякової хати. Міцка зупинилася й подала Якецеві руку.

— Далі сама піду. На добраніч!

— А квітку мені даси?

— Ні. Завтра.

— На добраніч! — промовив Якець.

Міччин білий ґартушок зашурхотів од нього й зник за Доляковим плотом. Хлопець усе ще дивився їй услід. Губи його шепотіли, немов у півсні: «Хата, справді, невелика...» Ніхто не міг цього почути. Співала його душа.

Якець увесь тремтів од щастя. Мав таке відчуття, ніби лише тепер його життя стало справжнім. Порожня мрія перетворилася на зримий образ. Міцчина обіцянка вийти за нього заміж, якщо він збудує свою хату, була для нього наче цілюща вода для хворого. Йому здавалося, що в нього вирости крила, що його серце б'ється швидше. Мовби йому лише тепер відкрилися очі, і все навколо нього засяяло в променях сонця.

У Якцевому житті було небагато радісних днів. Батько помер дуже рано, залишивши їм тільки хату на пагорбі, яка одним боком дивилася на Доляка, другим — на Рупаря. Була дерев'яна, із закопченими сіними, маленькими віконцями й солом'яною стріхою. І хлів був мурований тільки до половини, друга половина була з дерева. Біля хати ріс невеликий садочок, нивки були ще менші, а сіножать, як казали, глузуючи, «лежала на краю світа» — так далеко було до неї. Коли батько помер, мати вже кашляла другий рік, і було видно по ній, що вона довго не протягне. З дітей залишилися тільки двоє синів — Тоне і Якець.

Старшому Тоне було вісімнадцять років, Якцеві — ледве чотирнадцять. Сяк-так бідували два роки, а там зненацька мати злягла, двічі пробувала встати, та вже сили забракло. Не померла. Лежала півроку. Тоне мусив оженитися, щоб була господиня в домі. Узяв Мар'яницю, яка через ластовиння виглядала набагато старішою, ніж була насправді, і весь час мовчала.

Скоро після того померла й мати. Якець зрозумів, що він зайвий у цьому домі, хоча батько заповів йому двісті золотих, коли він оженився, а до того — лежанку на горіщі й ложку за столом, якщо допомагатиме в господарстві.

Він ще в дитинстві був не такий, як усі, хоч не виявляв ні якоїсь обдарованості, ні інших особливих якостей. Від інших він відрізнявся насамперед схильністю до

самотини й надзвичайною неохайністю, яка найбільше була помітна коло очей та носа. У сорочечці він міг вальятися в болоті на дорозі і не вступався, коли їхав віз, мусили його проганяти. Руками прогрібав нові рівчаки для дощової води, і вона виривалася на луг, а йому було весело дивитися на це.

Коли він трохи підріс і батько подарував йому сокирку, то він став підрубувати нею молоді деревця і нищити живоплоти. Коли батько помітив таку шкоду, то мало не вбив його. А Якець за це зненавидів батька, щоправда, не виказував своєї ненависті, лише на похороні не плакав. Коли він біг вулицею, то так лопотів, що було чути на півсела. Перед ним тікали перелякані кури, впізнаючи його вже по самій ході. Люди через те інакше й не називали його, тільки Єраєва звірюка.

Брався за всяке діло і з захопленням робив його. Умів мурувати, валити ліс і тесати дерева. На горіщі в нього лежали столярські інструменти, він цілі дні майстрував. Зробив собі скриню і був задоволений з цього; розмалював її всякими химерами, ні на що не схожими.

І все-таки не був він ні муляром, ні столяром, ні теслею. Його руки — це були руки робітника, які потребують керівництва. Сам був низький, але кременний, зовні вайлуватий, проте в роботі спритний і витривалий.

Мав добре серце. Усмішка майже ніколи не сходила з його довгастого обличчя. Якщо він бачив когось у нещасті, то зупинявся біля нього без слів і дивився співчутливо.

Цей усміх, що ніби прилип до нього, особливий вираз очей і дитяче нерозуміння життя, яке він виявляв у розмовах, робили його в очах інших людей недоумкуватим. Коли він подорослішав і вже не стугоніла вулиця під його ногами, до нього пристало прізвисько: Бовдур.

Це прізвисько дало людям необмежене право знущатися з хлопця, зловживати його терпінням, і вони не жаліли зусиль, щоб зробити із нього йолопа. Навіть

з хрещеного імені поглумилися: Якець у них означало те саме, що й дурник.

Він був похватною поживою, яку при будь-якій нагоді перетирали на зубах. Його сміх ніколи не знав утоми. Усяку насмішку він сприймав спокійно, не огризавшись. І це ще більше впевнювало людей у його тупості.

З часом Якець почав розуміти це. Він був уже дорослий, і йому здавалося, що має таке саме, як і всі, право йти до гурту, затримуватися в корчмі чи на вечірках, а хлопці не хотіли приймати його до себе, ображали й глумилися з нього. Від того усмішка все частіше зникала з його обличчя, дедалі гіркіший осад залишався в його душі, і він із затаєною в серці образою повертався додому.

Поволі, завдяки своїй настирливості, він усе-таки утвердив своє право між хлопцями. Але й далі не смів підводити голову, тримався тихо, не так, як інші.

Він задовольнявся малим. Сам не робив нікому зла і пильнував, щоб ніяким вчинком чи словом не дати нікому приводу зробити йому якесь зло...

Цього року в Доляка стала працювати нова наймичка. Була із сусіднього села з долини. Про те, що звати її Міцка, він дізнався на другий день, а третього дня вже побачив її зблизька. Зупинився перед нею, як укопаний, усмішка щезла з його обличчя, рот залишився відкритий...

Щось незрозуміле пройняло його. Щось таке, чого він досі ніколи не відчував, коли бачив дівчину. Мовби якийсь дурман розлився по його жилах, і від здивування він не міг отямитися.

Сів перед хатою на колоді, закурив люльку, дивився на дівчину, думав і не зронив ні слова.

Її лице було біле, чисте, з ніжним рум'янцем на щоках, наче кров з молоком. Русяве волосся легко спадало на вуха й на лоб, над синіми очима злітали густі вії. У роботі вона була вертка, як сарна.

Дівчина помітила його захоплений погляд. Усміхнулася сама до себе й почервоніла. Ця усмішка не пройшла повз Якцеву увагу, і він теж усміхнувся.

Надійшла саме господиня. Вона помітила Якців сяючий погляд.

— Якцю, тобі подобається наша нова дівчина?

— Угу! А звідки вона?

Міцка пирснула сміхом, господиня показала їй рукою, що хлопцеві, мовляв, бракує одної клепки в голові.

— Із Речини,— відповіла господиня.— Пекова Міцка. Ти не знав її?

— Ні,— промовив Якець і замовк, бо Міцка дивилася на нього таким проникливим поглядом, що йому аж дух перейняло.

— Може, думаєш свататися? — запитала Міцка.

Хлопець не знав, сприймати це насправді чи ні. Але гадав, що відповісти повинен, щоб не образилася.

— Звичайно, думаю,— промовив він.

Ці слова були сказані так щиро й просто, що господиня аж розсміялася вголос.

Якець пішов додому й поніс із собою в серці Міцчин образ. Він розумів, що про сватання вона сказала жартома, але забути її слів не міг. Думав про неї весь той вечір, думав і вночі, і наступного дня. Не міг не думати про неї.

Коли виходив з хати, то насамперед дивився на Долякове подвір'я, шукаючи Міцку. Як тільки помічав її, то не зрушував з місця, доки вона не зникала йому з очей. На поденну роботу найохочіше йшов до Доляка, якщо тільки його там потребували. Коли був близько неї, пас її очима; коли заговорював з нею, червонів до самих вух.

Люди скоро завважили, що він заглядається на Міцку. Це дало нову поживу для розмов, насмішок і глузувань. Іноді й Міцка докидала слово.

— Чого смієтеся? — казала вона.— Поберемося, і хто нам що зробить?

Усе інше Якець пропускав повз вуха, а цього — ні. Її слова зміцнювали в ньому непевну надію. Настільки Міцка заволоділа його думками, що життя без неї йому здавалося пустим і неможливим, і він уже не міг ні про що інше думати, тільки про неї. У прагненні за недосяжним у нього було щось спільне з ідіотами й дітьми.

Якець не розумів людей. Він не ходив до школи і не вмів читати. Таємниці природи й подружнього життя були йому мало відомі. Знав лише стільки, скільки відкрили йому його власні чуття і вулиця. Він гадав, що життя таке саме просте, як і дитячі роки.

Тільки думка про свою хату вирвала його з тих наївних захмарних марень і кинула на тверду землю. Він зрозумів, що повинен, якщо хоче одружитися, мати дах над головою і що треба працювати за двох, а може, й за чотирьох чи більше...

Охоплений цими думками, Якець спинився перед своєю хатою і витер спітнілий лоб. Глянув у долину. Перед його поглядом у неясних обрисах вирізьблювалася нова хата. Йому стало страшно від цієї думки, але він не зрікся її, бо тоді треба було б зрестися й Міцки, а цього зробити він не міг.

Надворі холонула вечеря. Коли Якець зайшов до хати, він хотів був розповісти братові про свій намір, але побоявся.

— Завтра підеш до Бердаря рубати дрова,— сказав йому Тоне, коли вони вечеряли.

Якцеві так і застряг кусок у горлі.

— Я вже Долякові пообіцяв, що прийду до нього,— відповів він перегодом, ховаючи очі в миску.— На покорчованій сіножаті будуть прибирати.

— А я пообіцяв Бердареві, що ти прийдеш. Доляк такої потреби не має. До нього прийде Іванчек, його просили.

Згадка про Іванчека ще більше зміцнила Якця в його рішенні.

— Я піду до Доляка,— сказав він твердо, поклав ложку, натягнув капелюха на голову й вийшов.

На вулиці він весело засвистів.

4

Коли Міцка увійшла в Долякові сіни, вона здивувалася. Вогонь у печі вже майже погас, на лавці при стіні стояв непомитий посуд.

У кімнаті біля печі сиділа господиня з похиленою головою; здавалося, ніби молиться.

— Ми повечеряли вже, щоб завтра раніше встати,— пояснила вона, побачивши Міцчине здивування.— Багато роботи.

— Чому ви мені про це не сказали? — дорікнула їй Міцка.

— Байдуже. Вечеря на вікні. Коли поїси, то помиєш тих кілька черепків. Потім і ти лягай спати.

Міцка знехотя взялася за вечерю, їжа не йшла їй в горло. Думками вона була ще в корчмі. Думала про Якця, про Іванчека, про Філіпа і про бійку. Усе переплуталося в ній і, як їй здавалося, навколо неї. Не знала, на що спертися, куди податися...

Батька вже не мала. Був хурщиком; якимось коні схрапудилися, він упав під віз, потовкся й помер. Її мати мала хатину в Речині, у якій жила з двома дочками й сином. Нивка тої картоплі і дві кози, яких пасли щодня над потоком, не могли прогородувати їх. Мати пекла хліб і продавала, так вони й перебивалися, аби з голоду не померти.

Мати була здорова, міцна жінка, поводитися трохи попанському, бо за молодих років служила кухаркою в місті. До всього вдатна, вона з кожної речі вміла витягти користь. Харчі були мізерні, але смачно приготовлені; сяка-така ганчірка в її руках перетворювалася на нове плаття. Тому люди не мали її за бідну, а особливо

що пекла білий хліб, хоч сама його рідко коли їла. Набридали їй проханнями допомогти чимось чи позичити щось, а вона мусила відмовляти їм. Через те про неї пішла слава безсердечної жінки. І якби їй щось треба було, то вона б не знайшла співчуття в людей.

Мати розуміла це. І дбала, щоб не опинитися в скруті. Коли Міцка трохи підросла, віддала її в найми. Люди дивувалися з цього. Вони вважали, що не було потреби посилати дитину на заробітки. Мовляв, це вона так через свою жадібність.

Міцка не стала заперечувати. Роботи не боялась, аби тільки харчів було досить. Удома вона працювала цілими днями. Коли ще була малою, пасла кіз над потоком, а як приганяла їх увечері додому, то діставала на вечерю ріденьку кашу. Тільки ласо поглядала на білий хліб, спечений на продаж.

Мати не пестила її. Крім успадкованого почуття гордості й усвідомлення власної краси, Міцка не мала ніяких забаганок чи поганих звичок, як це буває в інших дівчат.

Але свою вроду дівчина аж надто добре усвідомлювала. Від Міцки не могли приховатися ні захоплені погляди людей, ні їхні розмови. Одягалася вона завжди зі смаком, усе робила для того, щоб підтримати славу першої красуні. Це відчуття в ній далеко відтіснило думку про те, що вона вбога.

І все-таки думка про власну вбогість іноді так гнітила її, що вона уникала знайомства з хлопцями. Боялась, щоб не розчарувались у ній. Знала, що люди не вважають її бідною, а тим часом бачила, що в матері немає нічого й чекати нема чого. Підозрювала, що хлопці за її приємною зовнішністю вбачають ще й чималі гроші, яких ніколи не було. Через те кожному рада була сказати: «Що маю, все на мені. Більше нічого не маю. Якщо хочеш мене таку...»

Якось на ярмарку в сусідньому селі до Міцки піді-

йшов хлопець з випещеним, ніби панським обличчям. Танцював з нею; свого імені не сказав. Пізніше вона часто думала про нього. Коли він одного разу прийшов до неї під вікно і, п'яний, почав говорити усяку гидоту, вона зненавиділа його. Та його образ закарбувався їй у серці, і вона шукала людину з таким, як у нього, обличчям, але з іншою душею.

Прийшла в Залісся і тут зустріла цього самого гарного, пановитого хлопця; це був Філіп. Не хотіла й знати-ся з ним. Він був їй осоружний, а проте її очі мимохіть зупинялися й зупинялись на ньому. Не раз вона запитувала себе: «Чому він такий?»

Іванчек їй подобався, він був дужий і по-чоловічому розважний. Вона ж прислухалася не тільки до серця, а й до розуму. Знала, що служба рано чи пізно кінчиться, у матері вона довго не посидить. Якби Міцка могла вільно вибирати, то б побажала собі гарного хлопця, у якого біла хата і двоє міцних працьовитих рук. У нього — трохи, в неї — нічого, якщо не рахувати якихось там ганчірок, — отаке їй підходить. А в Іванчека була велика хата, поле й сіножаті, у хліві стояло чотири корови й пара волів. Це її непокоїло. Що вона принесе йому? Як про це йому скаже?

На згадку про хатину й двоє рук в її уяві постав Якець, такий, який був, — зі своїм дурним сміхом і дитячим розумом. Не подобався він їй ні поставою, ні чим іншим. Відчувала до нього хіба що крихту жалю, коли інші кепкували з нього й дражнилися. Знала, що він бідний, а хату, навіть невелику, поставити нелегко. Це було б справжнє диво, якби хлопець виконав свою обіцянку, яку вона не сприймала серйозно.

І все-таки, а якщо Якець поставить хату — що тоді? Одного чудового дня він підійде до неї, візьме її за руку й покаже свою нову хату: «Дивися, ось моя робота. А ти свого слова, яке дала мені, дотримаєш? Бо якщо обманувала, спалю хату».

Міцка виразно уявила собі цю картину. А якби справді поставив хату, то чи вартий він був би того, щоб одружитися з ним?

Вартий чи ні?

Від тої думки Міцка всміхнулася сама до себе. І саме в той час почула його веселий свист. Він пронизував усе її тіло, проникав до самого серця.

Вона зняла пришпилену до грудей квітку й поставила в склянку з водою.

Ще не розвиднилося добре, а Якець уже стояв у Долякових сінях і дивився на Міцку, яка засовувала горшки у піч; вона тільки один раз косо глянула на нього.

Потім чистили сіножать. Згрібали мох, дубове та букове листя, яке наніс вітер і яке ніяк не хотіло відставати від землі. З моху де-не-де пробивалася молода трава, з-під листя прокльовувався чемерник. Листя й ломаччя зносили на галявини, де не росла трава, і спалювали. Каміння збирали в кошики й скидали в урвище на краю сіножаті.

Іванчек не прийшов на поденне. У Міцки від того зіпсувався настрій. Якець помітив це, і йому стало боляче. Вона безперестану оглядалася, не було усмішки на її губах. Хлопець пробував заговорити з нею, але дівчина ледве ковзала по ньому поглядом. Здавалося, що про вчорашню розмову вона вже забула.

Перепинив її коло ліщинового куща з розлогим, похиленим до самої землі віттям.

— Міцко,— сказав він,— а пам'ятаєш, що ти вчора обіцяла мені?

— Що? — дівчина здивовано обернулася до нього.

— Квітку.

— Квітку? А й справді. Я її вдома забула.

— Увечері даси?

— Нащо вона тобі? Уже посохла. Дам тобі гвоздику.

— Коли?

— Коли сіно скосять.

Якець стояв і дивився на Міцку: не знав, чи правду каже, чи дурить. На губах у неї грала усмішка.

— Правду кажу,— промовила вона, бачачи його вагання.— Чи ти, може, не віриш мені?

Йому від цих слів полегшало. Схопив оберемок листя й поніс до вогнища, яке почало згасати. Над ним застрибали язички полум'я, але вогке листя лише чадило, не хотіло горіти. Вітер розносив понад землею дим, і вогнище від того було схоже на Каїнову жертву.

5

Минуло кілька місяців.

Природа вдяглася в буйну зелень, крізь густі крони дерев пробивалися теплі сонячні промені, над квітами снували бджоли й джмелі. Різнобарвну землю огортала тиша спекотного літнього дня.

Велику сіножать у Доляка вже викосили. Покоси розтрусили й на неділю згребли у валки. Сонце пекло, наперхла трава шелестіла під ногами.

У понеділок, щойно зайнявся ранок, на сіножаті вже замиготіли білі фартушки дівчат і засукані рукави хлопців. Ще сонце добре не висушило росу, а вже хлопці й дівчата перекинули сіно на нові валки, повідгрібали його з-під кущів і молодих дубочків на сонячні місця, попідворушували, щоб краще сохло.

Поденники були в гарному настрої, цьому сприяв сонячний день, розкішна природа і їхня молодість. Працюючи, вони ходили по сіножаті, зустрічалися й знову віддалялись одне від одного. Зринали слова й відлунювали сміхом, зав'язувалися розмови, які, проте, не заважали роботі, сипалися жарти, шурхотіло сіно.

Якцеві хотілося бути біля Міцки. Але коли Доляк розподіляв роботу, то підбирати сіно перед нею поставив Іванчека.

Це трохи засмутило хлопця. Він не забув ні про обіцяну гвоздику, ні про хату. Був твердо впевнений, що хату поставить і що Міцка дотримає свого слова. Тому потай у глибині душі вважав її уже своєю. І йому було прикро, що вона не біля нього. Він не міг не оглядатися в її бік, не дослухатися до її мови й сміху.

Коли тільки знаходив її очима, то завжди бачив, що вона всміхнена. За весь час роботи Міцка ні разу не стала. Коли дійшла до кінця валка й поверталася гребти в інший бік, зиркнула на Іванчека. Він поплював у руки й кинув їй якесь слово.

Якець не знати що дав би, аби почути це. Він радий був дізнатися, що каже їй цей хлопець, які слова, що від них вона така щаслива. Він би теж навчився їх, бо не мав хисту до розмови. Усе на світі робити міг, тільки говорити гарно не вмів. А що їй говорити? Однаково буде його. Умів лише дивитися і сміятись.

Не раз він чув, що кажуть хлопці дівчатам. Але все це йому здавалося надто вже нерозумним. Усе таке утерте, самі теревені, без будь-якого значення. Нескінченні розмови про ніщо.

Якець у тих розмовах не знаходив нічого важливого, а тим більше глибокодумного. Хоч сам не зумів би так. А може, й справді за незначними словами криється якась, йому лише одному невідома приваблива мудрість? Так, повинно щось бути в цьому.

І він якось спробував теж заговорити, як інші.

— Де ти взяла цю гвоздику? — запитав у Міцки.

Якби це був хтось інший, вона б відповіла: «Вгадай!» А йому сказала:

— Якцю! Ти ж розумний! Хіба не знаєш, де ростуть гвоздики?

Він був у відчаї. Розумів, що мовчання робить його незначним, малопомітним, але не знав, як зарадити собі. І сьогодні на грудях у Міцки була пришпилена гвоздика. Наче жарина, горіла вона в нього перед очима на білій блузці.

А хіба Міцка ще навесні на цій самій сіножаті не пообіцяла йому гвоздику? Та квітка вибирала Якцеві очі. За неї, здавалося йому, віддав би половину свого життя.

Коли сіно перекинули й підворушили, усі посідали в малій долині у затінку на передобідок. Посередині поставили миску з вареними сухими грушами. Цього разу Якець сів біля самої Міцки, було тісно, і вона торкалася його колінками.

Він довго зважувався нагадати їй про колишню обіцянку і тільки тоді, коли вони поїли і якийсь час уже відпочивали, сказав нарешті:

— Міцко, дай мені гвоздику!

Міцка розгубилася. Неподалік од неї лежав ницьма Іванчек і курив цигарку. Він, безсумнівно, усе бачив своїми бистрими очима і чув кожне слово.

Якець випив трохи горілки, вона пішла йому в голову й додала сміливості.

— Міцко, дай мені гвоздику! — повторив він.

— Не будь такий причепливий! — відмахнулася вона від нього. — Навіщо тобі гвоздика?

— Ти ж обіцяла.

— Коли?

— Навесні.

Справді, Міцка згадала. Але ж вона ніколи не думала, що він буде допоминатися їй.

Іванчек спостерігав за Якцем і Міцкою. Він бачив, що дівчина вагається й не знає, як бути. Коли йому здалося, що Міцка ось-ось зніме з грудей квітку й віддасть її Якцеві, обізвався й він:

— Міцко, мені гвоздику!

Іванчек сміявся, Якець мовчки втупився в товариша. Міцка відчула себе між двома вогнями й зовсім розгубилася.

— Нікому не дам,— нарешті рішуче сказала вона.

— Міцко, дай мені гвоздику! — не відступалися хлопці.

Міцка побачила, що вони не залишать її в спокої і що треба вирішувати. Точніше, вона вже вирішила. Інакше не могла. Тепер тільки шукала способу, як це зробити, щоб не було великої образи ні з одного, ні з другого боку.

— Заплющіть очі! — сказала вона.— Я кину вгору. На кого впаде, того й буде.

Якець у своїй дитячій простодушності заплющив очі. А Іванчек, вважаючи це грою для малюків, зовсім не жмурився. Міцка так кинула гвоздику, щоб вона впала на Іванчека. Той схопив її і заткнув собі за капелюха. Усе сталося швидко й тихо.

Якець довго жмурився й чекав. Коли розплющив очі, усі засміялися з нього. Побачив гвоздику на Іванчевому капелюсі, а Міцчині очі нишком просили його, щоб він не ображався, бо вона інакше не могла.

Не ображався. Не міг образитися на неї. Але якийсь незваний тягар ліг йому на серце. Мовчки зненавидів Іванчека. Підвівся і зник між кущами на сіножаті.

6

Удари, які падали на Якця, навіть для нього були не легкі. Вони залишали глибокі карби в його душі, яких ніщо не могло стерти. Його наполегливість тепер набула точно визначеного напрямку.

Що б він не думав, що б не робив, завжди бачив перед собою одне: поставити хату. Про Міцку згадував менше: рівно стільки, щоб не згасла думка про власний куток. Був певний, що вона, як достиглий овоч, сама

впаде йому в руки, коли він здійснить свій замір. Ця думка пройняла його життя, його сон і всі його вчинки. Безперестану підраховував, безперестану всміхався.

— Хочу розплатитися з тобою за роботу,— сказав йому Доляк.

— Дасте кілька сосон, якщо вам все одно,— відповів хлопець.

— Навіщо тобі сосни?

— Хату буду ставити.

Міцка це чула, й нічого, навіть не всміхнулася. Усміхнувся Доляк.

— Для мене ще й краще, грошей не треба тратити,— погодився він.— А коли тобі сосни будуть потрібні?

— Цієї осені. Навесні будуватимусь.

Така сама розмова була і в Рупаря.

— Ще з минулого літа я тобі винен,— казав йому сусід.— Зараз не маю. Але щось придумаємо.

— Щось придумаємо,— розмірковував Якець, вступивши очі в долівку.— Щось придумаємо,— повторив.— Дайте мені шматок землі, щоб можна було хату поставити.

— Хату? — витріщився на нього Рупар, аж люлька ледь не випала йому з рота.— Чого це тобі приспічило?

Якцеві було не до жартів, і його майже образило сусідове здивування.

— Якщо ви не дасте, дістану в інших. За гроші все можна дістати, і за роботу теж.

— Я ж не сказав, що не дам,— заспокоїв Рупар по-смутнілого хлопця.— Тільки дивно мені, що ти будувеш хату, раніше про це ти нічого не казав. А де думавш ставити?

Якцеве обличчя знову прояснилося.

— Знаєте, де місток недалеко від корчми? — несподівано розговорився він.— Не доходячи до нього по ліву руку дві скелі. Між ними невелика місцина, мало на що

придатна. Це на вашій землі. Я б там поставив хату, коли ви не будете заперечувати.

— Став, якщо хочеш,— погодився сусід, радий, що йому не треба буде розв'язувати калитку.— Ще й допоможи, коли будеш копати на фундамент.

Хлопець сявав од радощів.

— І каміння... не матимете нічого проти, якщо я візьму його, яке ближче?

— Хай бог помагає. Каміння — скільки хочеш. Бодай трохи з-під ніг його прибореш. Цього добра в нас повно. Якби всього було стільки!

До перших заморозків Якець розчистив місце під хату, розстарався лісу, каміння, вапна й околоту на стріху. Усе це було переважно зароблене, придбане на ті заощадження, що лежали неоплаченими днями в кишенях господарів. Вони й дали йому матеріал, а часом і допомогли робочою силою.

Скоро всім стало відомо про Якецеву затію. Дивувалися з цього, ніби він збирався будувати палац, а не хатинку для себе й дружини та, може, півдесятка дітей. Коли подумали, що це саме Якець за таке взявся, то повірити не могли. Гадали, це просто дивацтво найшло на нього, а за кілька днів минеться. Але коли впали перші сосни в Доляковому лісі і, обтесані, сохли на вулиці, то люди перестали сумніватися в правдивості його наміру. Натомість казали: «Дурень хату будує, а розумний в ній живе».

— Навіщо тобі хата? — запитували його.

— Як навіщо? Одружуся.

— З ким?

— З Доляковою наймичкою.

— З Міцкою? А вона піде за тебе?

— Сказала, що піде, якщо хату збудую.

Говорив про це відверто, не криючись, аж дивно було. Люди перетирали його на зубах при кожній нагоді, навіть коли він був поблизу.

Міцці було неприємно це слухати, ніби нападсть якась причепилася до неї й не відпускала її.

— Чуєш, Міцко! Хату матимеш. І такого хлопця! Тільки радій і веселися.

Міцка мусила сміятися, але сміх її був терпкий. Вона вірила, що Якець справді надумав будуватися, але не припускала, що він це зробить. Коли ж на якусь хвилину починала вірити, що він збудує-таки хату, їй ставало невимовно жаль цього хлопця.

— Ну й хай буде,— казала вона.— Я в ній жити не буду, але якась інша житиме в ній.

Іноді, коли Міцку дивувала Якецева впертість, їй уже не здавалося, що вона не могла б жити в його хаті. Він би нічого неможливого від неї не вимагав. Ні грошей, ні к'орів, тільки любові. Але наступної миті ця думка здавалася такою безглуздою, що їй ставало смішно.

— Таж люди з мене сміятися будуть, якщо побачать з ним.

Люди, люди, завжди ті люди! Ніби їм стільки й клопоту, щоб своїми кпинами розбивати щастя ближнього. Якець не звертав на людей уваги. Якби він зважав на все, що вони кажуть, то вже на самому початку мав би відмовитися від свого задуму.

Одного вечора Якець повернувся додому геть утомлений.

— Що ти робив? — запитав його брат Тоне.

— Пісок пересівав — унизу біля потоку.

На обличчі в Тоне ніколи не ворухнувся жоден м'яз, і важко було сказати, що він зараз думає.

— Це правда, що ти розтрубив між людьми, ніби збираєшся хату ставити? — запитав він перегодом.

— Так, правда,— підтвердив Якець.— І ти мені трохи допоможеш.

— Чорта з два! Я ось і зі своєю роботою не можу впоратися.

Ці слова, сказані поспіхом, зачепили Якця за живе.

— Тоді сплатиш мені ті дві сотні золотих, якщо не хочеш інакше.

Тоне стукнув ложкою по столу і люто зиркнув на брата, який не переставав їсти.

— Де я їх візьму? — гиркнув він.

Якийсь час обидва мовчали. Кожен снував свої думки, шукаючи виходу. Якець перший знайшов його і відповів братові спокійно, мовби щойно вони й не гарячкували.

— Бичка маєш у хліві, з нього ніякої користі, тільки сіно жере. Продай його! А останнє відробиш.

Тоне мовчав. Дув на гарячі яблука, які холодилися в ложці, й хапав їх ротом.

— Згодний чи ні?

Братові було б у сто крат миліше, якби той взагалі не думав ні про хату, ні про жінку. Його сподівання, що Якець ніколи не буде приставати до нього з такими речами, розвіялися, як дим. Зараз міркував, чи вихід, про який говорив Якець, справді найвигідніший, щоб раз і назавжди відкараскатися від нього. Але перше ніж встиг додумати до кінця, Якець обізвався знову:

— То згодний чи ні?

Не раз уже збирався поговорити з братом, але ніяк не міг почати. Тепер, коли було сказане перше слово, він хотів почути й останнє.

Тоне поклав ложку на стіл і поквапно перехрестився.

— Допомогати буду, а бичка не продам.

— Ми самі не дамо ради, майстрів треба буде наймати.

Тоне розмірковував. Худобина, що стояла в хліві, була мила для нього, важко було розставатися з нею. І якби вже мав її продати, то за ті гроші краще купив би телелицю.

Довго він тлумив у собі вагання. Зупинився посеред кімнати й ще раз глянув на Якця.

— Думаєш, цього буде досить?

— Думаю, що так.

— А не пустиш грошей на вітер?

— Ні,— рішуче промовив Якець.— Поставлю хату, хоч би мав будувати її сам, без нічиєї допомоги. Як буде мало дня, працюватиму вночі. Якщо не встигну за рік, за два поставлю.

Він був збуджений. Тоне стояв і дивився на брата. Ще ніколи не бачив його таким.

— Чого кип'ятишся? Продам бичка, дам тобі гроші. Решту, скільки тобі належить, відроблю. Але потім — ані крихти більше.

7

Настала осінь. Вітер розносив жовте, схоже на золоті дукати листя, ночами на пагорбах випадав іній. У сонці, яке в ясні дні заливало промінням бурі схили, домішався червонуватий колір. Увечері захід палав багряними барвами, які щохвилини мінялися. А коли було хмарно, понад землею стелився сумовитий туман.

В один із ясних днів у селі відбувався ярмарок. Була гарна погода, й зібралося багато людей. Кіборчми гули. Навіть у кухнях, сінях та льохах сиділи й стояли люди, говорили, пили вино й чекали, коли звільниться місце за столом.

Заліські хлопці й дівчата зайняли горішню світлицю в Балантовій корчмі. Хлопці засіли за столом, дівчата примостилися на лавках, а деякі стояли попід стінами й біля вікон, не кваплячись до гурту. Пили тільки хлопці, дівчата пригублювали вино. На столі лежали великі шматки пирога. У хлопців з кишень визирали подарунки дівчатам — медівники й пряники з написами, які кожен вибирав відповідно до свого смаку і почуттів і які промовляли більше, ніж могли сказати самі слова.

Якець сидів на краю стола. Він раз за разом поглядав на Міцку, яка, в новому червоному платті, стояла

біля вікна, і, всміхаючись, щось говорила хлопцям, які пропонували їй вино.

Настрій у всіх був піднесений. Кожен мав на собі найкращий одяг. Кожне слово було сто разів зважене й вибране саме заради такої нагоди. Осінні квіти й світлі обличчя приємно гармоніювали з сонцем, яке не гріло, але крізь пожовкле листя винограду, що переплівся над вікном, видавалося ще золотішим, ніж будьколи.

Якець мружився на ту святкову красу й усміхався. Був радий, що Міцка стоїть сама біля вікна. Стежив за Іванчком, який прикипів очима до дівчини так, мовби хотів проковтнути її. Якець чув, як той запропонував їй вина, але Міцка відмовилася.

— Почекай,— сказала.— Нема чого квапитися.

— Почекай, собачко, здохне конячка — матимеш м'ясо.

Довколо засміялися.

Іванчек більше не пропонував Міцці вина, і це за непокоїло дівчину. Вона відмовилася, бо чекала іншого, кращого, яке їй подобалося, та й жодна дівчина з першого слова не потяглася б до склянки. І все-таки вона сподівалася, що він їй запропонує ще раз. Чи, може, нагнівався на неї? По його очах важко було щось зрозуміти. Та ні! У них з'явився гострий блиск. Але хай! Міцка здвигнула плечима. Звичайно, їй було жаль, але не настільки, щоб не могла перебути цього.

Вона стояла задумана. Якець, який уже випив саме стільки, щоб набратися сміливості, помітив це. Він налив повну склянку вина й простягнув Міцці.

— Пий!

Щоб заглушити свою тривогу й помститися Іванчкови, вона взяла склянку в нього з руки. Сказала тільки, що буде п'яна.

— Твоє здоров'я!

Коли пила, перехопила Іванчків погляд. Мовби іск-

ри сипалися в нього з очей. Ковток зупинився їй у горлі, і вона закашлялася.

— Боже поможи! Хто це шкодує тобі?

— Дякую! — відповіла вона й поставила склянку на стіл. — А може, це ти, Якцю, пошкодував, щоб я тобі всього вина не випила?

Якець так подивився на неї, що Міцка мусила відразу ж поправитися.

— Ну й дивний же ти! — сказала вона. — Усе береш за правду. Не ти, а хтось інший пожалів мені.

При цих словах її погляд мимоволі зупинився на Іванчекові. Він зрозумів. І закліпав сердито, ніби порошина впала йому в око.

— Як я міг тобі пожаліти, — сказав він, — коли ти від мене навіть не береш?

Голос його був уїдливий, аж хлопці переглянулися між собою. Потерпали, щоб яка-небудь халепа не зіпсувала їм свята. Слова так і залишилися без відповіді, ніби й не було їх.

Щоб розвеселити товариство, один із хлопців витяг в Іванчека з кишені великий пряник у формі серця з написом і показав усім.

— Для кого ти купив?

Розлігся сміх. Напис був довгий — на чотири рядки. Хлопець хотів прочитати його вголос, але Іванчек вихопив пряника йому з рук.

— Не будеш читати, для кого б я не купив.

— А для кого? Я вгадаю.

— Кому я думав дати, тому не потрібен мій подарунок. Понесу його додому або викину де-небудь.

Іванчек і не глянув на Міцку. Вона ж добре знала, кого він має на думці. Її прикро вразили Іванчекові слова, але вона не показала своєї образи. Ще й стала сміятися, щоправда силувано, коли побачила, що всі знову розвеселилися. Але попри веселі розмови і сміх на серці в неї було незатишно. Їй здавалося, що якийсь

смуток пронизує все її тіло. Вона сміялася лише самими губами, готова з хвилини на хвилину розплакатися. Чого? І сама не знала чого.

Раптом вона вийшла із світлиці. У сінках стояла скриня, над якою було маленьке віконце. Міцка стала біля скрині і крізь запарошені шибки дивилася на пожовкле листя дерев. Її охопив жаль, який, мов олово, обтяжив повіки. Що з нею? Якось дивно зробилося їй.

Біля Міцки зупинилася дівчина, яка проходила мимо, й поклала руку їй на плече.

— Що з тобою, Міцко?

Та підвела на неї заволочені сльозами очі.

— Нічого. Повітря в світлиці важке.

— Тобі погано?

— Ні. Іди! Я зараз прийду.

Дівчина пішла. Через кілька хвилин вийшов Іванчек. Він почув, що дівчата шепчуться між собою про Міцку. І не витримав.

Міцка все ще стояла біля вікна. Сльози втерла, але очі були заплакані. Коли вона оглянулася, Іванчек усе зрозумів; йому стало жаль, що він завдав їй болю.

— Що хочеш від мене? — запитала Міцка, криво всміхаючись.

— Чого ти пішла із світлиці?

— Не знаю. Тут мені краще.

Хлопець не зводив очей із Міцки. Їй не треба було нічого розповідати, він сам усе збагнув з її обличчя. Тепер вони не знали, якими словами поправити те, що між ними сталося.

— Для кого ти купив пряник?

Міцка знала, що це запитання зайве, але як мала почати розмову?

— Для тебе, — відповів Іванчек. — Якщо схочеш узяти.

— Ти ж мені не пропонував його.

Іванчек на мить розгубився, а тоді швидко дістав пряник з кишені.

— На! — промовив він.

Міцка взяла подарунок, прочитала напис, потім загорнула пряник у білу хусточку, тільки краї його було видно.

— Дякую! — сказала вона.

Тепер Міцчине обличчя зовсім проясніло, в її очах не залишилося й тіні від недавньої засмученості. І Іванчек уже не був такий розгублений, усміхнувся.

— Чого смієшся?

— Я гадав, що ти маєш когось іншого.

Міцка закопилила губи:

— У тебе тільки погане на думці.

— Але ж,— сказав Іванчек,— тобі он хату будує.

Міцка якусь хвилину мовчала, не зводячи погляду з Іванчека. По його очах було видно, що він говорить це напівжартома, напівсерйозно.

— Мені хату будує?

— Так він каже.

— Як я можу йому заборонити, щоб не будував? І в чому тут моя вина, що так він каже?

— Ти ж пообіцяла вийти за нього заміж, якщо він поставить хату.

Хлопець пильно дивився їй в очі, ніби хотів переконатися, чи вона не обманює.

— Це був жарт.

Іванчек вірив їй і заспокоївся. Міцці важко далися ці слова, проте мусила їх промовити. Коли попереду Іванчека ввійшла до світлиці, то не посміла глянути Яццеві в очі. І не стала на своєму попередньому місці, а замішалася між дівчат.

Якець завважив цю раптову перемену в ній. Хоч і не вмів читати з обличчя, що діється в людській душі, але відчув усе. Помітив і те, що між складками її хусточки визирає пряник у формі серця, якого міг подарувати їй тільки Іванчек.

Глянув на Іванчека: той дивився на нього. Якець відвів очі, а потім знову зиркнув. Іванчек не зводив з нього очей, рот мав напіврозкритий: Якцеві здалося, що він беззвучно сміється з нього. Знову відвів погляд.

Якець думав про медяника, якого мав у кишені, але досі не знайшов нагоди, щоб подарувати Міцці. А якщо вона відмовиться його взяти? Усі будуть сміятися з нього, і йому хоч крізь землю провалися. Може, вибрати слухну мить і віддати, коли йтимуть додому? Тоді все обійдеться без сміху і сорому.

Знову підвів голову. Іванчек усе ще дивився на нього. Якець мимохіть, за своєю звичкою, усміхнувся.

— Чого так розглядаєш мене? — запитав він. — Може, купити хочеш?

— А ти що, продаєшся? — сказав Іванчек, щоб подратувати його.

— Звичайно, ні.

— А я думав, що так, коли питаєш. Я чув, ти хату ставиш?

— Ставлю.

— І думаєш оженитися?

— А чом би й ні?

Оте «а чом би й ні» було сказане так смішно, що всі засміялися і Якець теж.

— І візьмеш Міцку?

Якець нічого не відповів. Було очевидно, що Іванчек хоче поглузувати з нього. Усмішка зникла з Якцевого обличчя, очима він пошукав Міцку, вона втупилася в долівку. Інші сміялися.

— Не забудь про ліжку, Якцю!

— Ха-ха-ха!

— І про колиску.

— Ха-ха-ха!

Усі вже були напідпитку, розвеселілі і сміялися аби з чого. Якець більше не обзивався, схопив склянку й вихилив її. Відчував, що весь аж тремтить, кров уда-

рила йому в обличчя. Мусив із силою стримувати себе, щоб не спалахнути і не натворити чого-небудь поганого.

— Коли буде весілля, Якцю?

І знову сміх.

— Облиште його! — майже тихо промовила Міцка.

До всього Якець був глухий, а ці слова почув. Вони додали йому стільки сили, що він підвівся, насунув капелюха на очі і, не оглядаючись, вийшов із світлиці й пішов з корчми.

8

Насмішка глибоко вразила Якця. Його охопив жаль, печуча злість, прагнення помсти — почуття, яких він раніше не знав. Із первісної нечутливості в ньому визріла людина, яка відчувала душевну радість і біль, як і будь-хто інший.

Він ненавидів усіх людей, крім Міцки. Своєю працею хотів помститися всім, але не Міцці. Якщо його намір поставити хату досі був недостатньо твердий, то тепер він зміцнів, наче камінь, наче сталь.

Коли Якець розвалькувато ступав схилом через Залісся, то не помічав ні глибокої долини під собою, ні високого неба вгорі, ні жовтого листя, що встеляло стежку. Перед його внутрішнім зором пропливала постійно та сама вимріяна картина: біла хатка, гвоздики й розмарин на вікні, а між квітами Міцчине обличчя. Чому він свою майбутню домівку уявляв саме такою, а не іншою? Його мрія намалювала цей рай, щоб, думаючи про нього, забути глузування, прийти додому, заглянути до сусіда на коротку розмову, лягти, коли настане вечір, і з думкою про Міцку заснути.

А наступного ранку, щойно сонце зійшло, Якець уже копав землю біля містка між двома великими скелями. Важкий жовтий глей налипав до кирки. З лоба тік ряс-

ний піт, але він не зважав на це. Із-за гвоздик йому весь час усміхалося Міццине обличчя.

— Моя Міцка,— шепотів сам до себе, схилиючись над роботою.— Моя дружинонька.

Іноді він раптом випростовувався й оглядався довкола. А що, коли хто-небудь підслухав ненароком, як він розмовляє сам із собою?

Прийшов майстер Франце і складаним метром виміряв фундамент.

— Глибоко треба копати,— сказав він Якцеві,— аж до скелі.

І Якець копав глибоко, доки не дістався до скелі. Глину відвозив убік. Бив каміння і неподалік складав його на здорову купу; йому здавалося, що цього каміння вистачить на дві хати. Викопав яму, наносив вапна, пустив у нього жолобом воду, погасив його. А поруч уже лежала величезна купа пересіяного піску. З тартака, що був в ущелині, за три чверті години ходу, він носив дошки, які немилосердно різали в плечі, і складав під повіткою, накритою гілками й корою, щоб не змокли. Доляк застріг своїх волів і притягнув соснові балки.

Ті, хто раніше кепкував з нього, тепер переконалися, що він насправді надумав будуватися, хоч ділянка, де мала стояти хата, була, як і раніше, гола.

— Буде хата? — питали Якця, хто проходив повз нього.

— Буде, якщо бог дасть,— відповідав той.

Якець в очах людей виріс.

— Не дурний він. Хату он матиме.

— А коли й дурний, то все-таки працьовитий.

Щоправда, не всім це вкладалося в голову. Навіщо, мовляв, йому хата? Люди не могли допустити собі навіть думки, що він може одружитися, бо мали його за дурника.

Дівчата зупинялися біля нього. Матиме хату, старан-

ний він. Проте жодна не забажала його, але й жодна не подумала, що не могла б із ним жити.

— Яка буде хата, Якцю?

Він залишав роботу й підводився. Рукави мав засукані, сорочка й жилетка були розхристані. Стояв, широко розставивши ноги, ніби боявся впасти.

— Яка? — перепитував він, усміхаючись. — Величенька. Буде кухня, кімната, світличка. Усе муроване, усе пове.

— А льох?

— Як буде що, то знайдемо де й сховати, — багатозначно всміхався Якець.

— Аби було що їсти, в що вдягнутися, хіба не так?

Так, аякже. Якець лише кивав головою. Він угадував думку дівчат, і йому було приємно. Але він знав і те, наскільки ніхто не вірив, що він одружиться з Міцкою. Це його дуже пекло.

Брат продав бичка, доклав ще трохи, і разом назбиралося сто вісімдесят золотих.

— Решту відпрацюю, — сказав йому. — А коли будеш зводити хату, варитимемо їсти для робітників.

Якець був задоволений. Гроші замкнув у скриню і всівся на неї. Здавалося йому, що тепер на шляху до мети нема ніякої перепони.

Зима кінчалася, йшлося на весну. Після затяжних дощів небо прояснилося. Одного дня прийшов майстер Франце й приніс віконні рами.

— То що, почнемо? — запитав він.

Якець кивнув головою.

— Поклади перший камінь! — сказав йому Франце. — Це твоя хата.

Якець скотив униз, де мав бути ріг хати, великий камінь, підправив його, кинув на нього вапна і зверху поклав інший.

— Добре, — сказав майстер. — А далі я буду вже сам. Подавай мені каміня й вапно!

Коли фундамент було закінчено, стіни пішли скоріше. Через кілька днів поставили й перегородку між кімнатою та світлицею.

— Стіни готові,— сказав майстер.— Тепер треба накрити їх, аби перший же дощ не розмочив.

Зв'язали крокви, покликали людей, щоб допомогли поставити їх. Засвітилися ребра майбутнього даху. Будова нарешті стала схожою на хату.

На самому гребені збоку прибили вершечок сосни, завітчаний різнобарвними стрічками. Коли посідали за стіл, пили та їли, стежкою нагодилася Міцка.

Не могла стримати усмішки, і Якець помітив це.

— Боже поможи! — привіталася вона.

Робітники засміялись.

— Зараз нам допомога не дуже потрібна.

— Я хотіла сказати: в роботі,— поправилася Міцка.— А зараз — смачного вам!

— Дякуємо. Ти стільки нам добра набажала, може, й тобі пригодиться. Чи не так, Якцю?

Якець мовчав, тільки всміхався. Він радів, що робота посувається і що скоро хата буде готова. А присутність дівчини піднесла його дух, і він почував себе на сьомому небі.

— Хто зна, кого Якець має на думці,— відказала Міцка.— Він тепер, коли в нього буде власна хата, ще кого-небудь і не захоче.

Від цих слів у Якця на душі полегшало — мов камінь із серця звалився.

— Я дотримаю свого слова,— сказав він рішуче.— Аби тільки хтось інший не зламав його.

— Якщо хтось його тобі серйозно давав, то, звичайно, не зламає,— промовила Міцка, вважаючи, що трапилася саме добра нагода розвіяти його сподівання на неї.— Але не всьому, що тобі кажуть, вір. Хіба ти не знаєш жартів?

Якця мов по голові обухом хто вдарив, рука з хлібом

так і завмерла біля рота. Невже це вона йому сказала жартома? Для кого ж він тоді старався? Навіщо він вклав у ці стіни свою спадщину і стільки праці, коли й цього замало? Зробилося йому так прикро, що й слова не міг промовити.

9

Цього вечора він почувався втомленим, як ніколи досі. Тіло було наче побите, руки здерев'яніли, безвладно звисали вздовж тулуба. Відколи взявся за будівництво хати, то ще не був такий зморений, як тоді, коли йому вдалося, що вся його праця пішла намарно.

Не мати свої домівки — це ще півбіди, якимось можна обійтися й без неї. І без будь-якої дружини прожив би. Але одружитися з тою, яка припала тобі до серця, завести її до хати, яку поставив для неї своїми руками, — це ж розкіш, у цьому й смисл усього життя.

Що йому діяти? Чи отак залишити дах непокритим, вікна незасклененими — хай усе валиться, пропадає? І він теж? Чи податися кудись на край світу і ніколи сюди більше не повертатися?

Важко задумався він. Але зрештою — що він знає? Хіба вона йому сказала останнє слово? А може, це був тільки жарт. А він — хіба він уже розмовляв із нею посправжньому?

Треба поговорити з нею. Цілком серйозно, без усяких натяків. Тоді побачить, як йому бути.

Якець підвівся і вийшов з хати.

Був погідний вечір, сяяли зорі. Довкола стояла така тиша, що було чути, як жебонить потік в ущелині. Але все огортала темінь, за крок не було видно нічого: ні дерев, ні плоту. Гора кінчалася там, де починалися зірки, хати стояли там, де блищало світло.

Якець пішов до Доляків. Вони щойно повечеряли. Він сів на лавці під стіною, закурив люльку і стежив очима

за Міцкою, яка навіть не глянула на нього. Ледве перекинувся кількома словами з господарем, як вона збрала миски й подалась у сіни — мити посуд. Скоро за нею рушив і Якець.

— Уже додому, Якцю? — запитав Доляк.

— Ні, до Міцки йду, в сіни, — відказав він.

— Ти бачиш! — підохотив його господар. — Куди дівчата, туди й він.

Міцка мила посуд і не звертала на нього ні найменшої уваги, доки він розглядався, де б йому сісти. Місця не було, і він став під стіною.

— Ти хіба не втомився? — запитала його Міцка.

Якець роздумував. Що вона хоче цим сказати? Якби дивувалася, чому він не сів, то знайшла б йому місце. Отже, його товариство їй неміле, і вона таким чином хоче випровадити його додому. Може, чекає когось? Від цієї думки в нього на душі стало ще важче.

— Ні, не втомився, — скривив він душею.

Якець шукав потрібних слів, щоб розпочати розмову, заради якої прийшов сюди. Розгублено дивився в закопчену стелю, ніби на ній міг знайти розраду на те, що його гнітило. Помовчавши якийсь час і не знайшовши нічого кращого, почав якнайзвичайніше.

— Ти ж бачила мою хату? — запитав він.

— Бачила, — відповіла Міцка байдужим голосом і поставила останню помиту миску на інші.

— І що скажеш?

— Що скажу? Гарна хата. Матимеш власний притулок, з якого тебе вже ніхто не прожене.

Якець знову відчув себе в глухому куті, з якого не бачив виходу. Подивився на Міцку благальним поглядом, мов звірина, що потрапила в пастку і не може звільнитися з неї.

— А думаєш, я будував би для себе? — запитав він.

Йому відлягло від душі, бо знайшов те єдине слово, яке було якраз на місці.

— Знаю,— промовила поволі Міцка; вона шукала задовільної відповіді, щоб самій залишитися осторонь.— Думаєш одружуватися. Дівчат у селі багато. Будь-яка піде за тебе з радістю.

Вона казала неправду. Жодна з дівчат не захотіла б його, доки була молода й незаймана і доки мала надію на щось краще. Це Міцка знала і, говорячи так, щонайменше мала на думці себе. Іванчекові вона вже сказала, щоб не сподівався від неї ніякого посагу. Хлопця це не збентежило. І тепер, коли вона позбулася тягара, її думка ще більше линула до Іванчека.

Якець не знав, що відповісти їй на те.

Він розумів, що 'зараз не можна інакше, тільки треба вигребти перед нею все, що назбиралося в нього у серці, без красивих слів і блискучих порівнянь.

— Міцко,— почав він,— ти пообіцяла мені, що вийдеш за мене заміж, якщо я поставлю хату. Пригадуєш? Я добре пам'ятаю, де ти це сказала. Там, де хата зараз стоїть. Чи ти забула?

Міцка витирала посуд, ставила в мисник і мовчала. Якцева відверта мова вимагала, щоб і вона йому відповіла відверто.

— Я думала, що ти ніколи її не поставиш.

Мабуть, у Якця світ поплив би перед очима, якби він не передчував такої відповіді.

— Бачиш,— сказав він.— Я дотримав свого слова, то й ти повинна була б дотримати. Але якщо тоді ти не думала насправді, то тепер, коли хата стоїть, скажи: чи підеш за мене?

Дівчина опинилась у безвиході. Рука її тремтіла, серце часто билось. Вона мусила про себе визнати, що Якець справедливо звинувачує її.

— А ти подумав, чи я тобі годжуся? — спитала вона нарешті.— У мене нічого немає. Навіть сорочку мені мусив би купити.

Це Якця не злякало.

— Я тобі все куплю,— сказав він.— Ти ж така гарна... Тільки якби була моя.

Його щира мова викликала в Міцки усмішку. Їй лестило і було навіть приємно, що Якець нічим не журиться.

— Почекай ще рік чи два, доки трохи на ноги зіпнешся. А то все робиш якось прожогом.

Якця мов жаром обдало. Не відмовила йому прямо. Але й не пообіцяла нічого. Він спалахнув і ринувся на відчай душі:

— Не буду чекати. Якщо не даси мені слова, кину хату, хай пропадає, по світу піду. Я будував її для тебе — не для себе й не для кого іншого. Якщо ти не хочеш, то й мені вона не потрібна і хай нікому не буде.

Міцка розгубилася. Він стояв перед нею не такий, як звикла його бачити,— зболений, гордий, переповнений почуттів і рішучий. Уявлення, яке вона досі мала про нього, розвіялося, він був зовсім інший, могутніший, кращий.

Розуміла, що одне-однісіньке слово може його вбити. Цього вона не хотіла, їй стало жаль його. Дорікала собі за те, що подала йому надію. Тепер вона була б рада виправити свою необачність, якщо можна ще щось виправити.

— Яко, не треба так! Докінчуй хату! Ти ж знаєш, я до весни найнялася... Не покину ж, не дослуживши. Якщо я дала тобі слово, почекай! Що тобі ще сказати?

Справді, більше вона нічого не могла сказати йому. Не хотіла брати на себе нового обов'язку і нової вини. І не сміла позбавляти його останньої надії.

Цього для Якця було досить. На його обличчя лягла усмішка, поповзла на очі і лоб, аж капелюх на потилиці заворушився.

— Ти вічно дразнишся зі мною,— сказав він подіячому.— А потім не будеш брати пряників від інших і дарувати їм гвоздики?

— Коли — потім?

— Коли будеш моя.

— Ти при своєму розумі, Якцю? — Міцка силувано всміхнулася.

Якцеві зробилося легко. Коли попрощався, то відчув у собі нову силу.

10

Після цієї розмови Якець заспокоївся, а дівчині камінь ліг на серце. Почувала себе так, ніби опинилася між двох вогнів. Якцеві жартома дала слово, а він сприйняв це навсправжки, і тепер вона муситиме порушити його. Сердилася на Якця і жаліла його. Жаліла так, як би жаліла будь-яку людину на його місці; думка про нього з кожним днем дедалі більше гнітила її.

Іванчек помітив цю перемену в ній. Міцка говорила мало, була весь час задумана. Про любов і про весілля намагалася не згадувати, хоч він при кожній нагоді заводив про це мову. Іванчек був єдиний син досить заможного селянина, його не силували одружуватися, бо вдома були ще сестри, але якби й привів невістку до хати, ніхто б йому не боронив.

Про Міцку думав серйозно. Вона йому подобалася і красою, і працьовитістю. Дівчину не лякала мозолиста праця, тим більше вона б не боялася її, працюючи в своєму господарстві. Його тільки муляло трохи, що Міцка не має посагу. Не задля себе, а задля батька та людей, які судили про наречену тільки по її грошах. Неприємно його вразило те, що вона не принесе нічого. Але коли подумав і зважив усе, то кинув цим журитися. І далі так само мріяв про неї, це анітрохи не похитнуло в ньому бажання, щоб Міцка стала його дружиною.

Непокоїла Іванчека лише її поведінка. Чи вона передумала? Адже досі дівчина не приховувала, що любить його. Він і сам це бачив по різних прикметах, яких,

може, Міцка й не усвідомлювала. Але чого Якець крутиться коло неї? Іванчекові здавалося смішним, щоб ревнувати її до того хлопця. І все-таки — не хто інший, тільки Якець став йому поперек дороги.

Був лихий на Міцку, бо мусив думати про Якця, про якого ніколи й гадки не мав, що той може чимось бути йому небезпечний. І ось — він поставив собі хату. До Іванчека донеслося, що Міцка пообіцяла вийти за Якця заміж. Той дотримав слова. А вона?

Іванчек запитував сам себе і не знаходив відповіді. Відповісти на це запитання могла тільки Міцка. Тільки вона могла розрубати вузол і дати полегкість його серцю.

— Що з тобою, Міцко? — запитав він її одного разу.

Міцка глянула на нього. Вона вже чекала, що він зверне увагу на її поведінку, і тому його запитання не було для неї несподіваним.

— Що зі мною? Хіба я не така, як завжди?

Але Іванчек не задовольнився її відповіддю. Він вирішив бути нещадним і доскіпливим.

— Якщо тобі неприємно розмовляти зі мною, то я можу піти.

Міцка здивовано підвела очі й довго дивилася на нього.

— Чому? Ти мені не заважаєш.

— Якщо маєш когось іншого, то не треба нам дурити одне одного, — вів далі Іванчек, намагаючись розсердити її і таким чином змусити, щоб вона вголос чи мовчки підтвердила його підозру.

Міцка не знала, що відповісти йому. Сказала, що перше їй спало на думку:

— Я нікого не маю. І не набиваюся ні до кого. І ніхто мені не потрібний. Доки зможу, наймитуватиму, а потім...

Жаль, який огорнув її, клубком застряг у горлі. Іванчек розгублено подивився на Міцку. Він не хотів обра-

жати її. І все-таки сказав, що вертілося в нього на язиці:

— Але ж ти з Якцем домовлялася.

— Я? — удавано здивувалась Міцка.— Ти ж знаєш, як воно. Так само, як і всі ви, насміхалася з нього. Іванчек був розгублений: і вірив їй, і ні.

— Про нього не думавш?

— До сьогоднішнього дня не думала,—відповіла обачливо Міцка.— Можеш мені вірити.

— Як це розуміти: до сьогоднішнього дня?

— А отак: не зарікайся, кажуть, від торби, бо сьогодні з мішком, а завтра з торбиною. А я не хотіла б з торбиною.

Її відповідь заспокоїла Іванчека. Він закохано дивився на Міцку, яка була скоріше ображена, ніж сердита. Вирішив, що найкраще зараз лишити її в спокої. Домовиться з нею про все іншим разом.

11

Іванчек затаїв у собі злобу на Якця. Раніше він насміхався з нього, а тепер ще й ненавидів. Іванчекові здавалося, що Якець своєю вічною усмішкою на обличчі зазіхає на його щастя, а новою хатою ламає йому життя.

Як тільки він думав про Міцку, завжди перед ним поставав Якець зі своєю недобудованою хатою. Коли б не йшов до корчми чи в Речину, з усіх стежок завжди вибирав ту, яка вела повз Якцеву хату.

Бачив, як з дня на день вона набувала свого остаточного вигляду. На лати лягли кулики. З'явилася стеля й підлога. На горище вели широкі сходи. У вікнах блищали шибки. Віконце в світличці мережили залізні ґрати.

Коли Іванчек помітив це, то посміхнувся. «Боїться, щоб жінку-красуню йому не вкрали»,— подумав він.

Уже й фронтон зашालювали. Хату всередині оштука-

турили й побілили. Але зовні стіни були ще голі. Бракувало також лавок та іншого статку, гніздечко було порожнє.

Іванчек зловтішно посміхався. Він довідався, що Якець витратив усі свої гроші, а брат не дає більше й допомагати не хоче. Тим часом настала нова весна. Якець мусив іти на поденну роботу, щоб мати бодай що їсти. А як заробляв десь на кілька дощок, то, коли була негода, замикався в своїй хаті, жив на одному хлібі та воді й майстрував.

І все-таки в душі Іванчека завжди, коли його погляд зупинявся на новій хаті, ворушилася заздрість. Їхня хата хоч і велика, проте стара, через усю стіну від стріхи до самого низу кривулясто пробігла тріщина, віконця малі, кімната низенька, сира і темна. Якось Міцка зайшла до них. Подивилася і, як йому здалося, незадоволено скривила губи. Відтоді, коли він згадував цю гримасу, хата край вигону пекла йому очі гірше від солі.

У такому настрої одного разу він проходив повз Якецеву хату. Крізь відчинене вікно було видно, як той щось майструє. На горі поза хатою зеленіли буки, щебетали пташки. Якець усміхався сам до себе.

Іванчек зупинився перед ним. Якецева усмішка вколола його, мов це була насмішка з нього.

— Що робиш? — запитав Іванчек, навіть не привітавшись.

— Ліжко.

— Для себе чи для жінки?

— Для обох, — відповів Якець.

Іванчек мовчав якийсь час. Останнє слово прозвучало для нього наче глузування, кинуте в обличчя.

— З ким будеш женитися? — запитав він.

— З тою, яка мене схоче.

Якець відчув, чого домагається Іванчек, і відповідав ухильно. Це ще більше дратувало Іванчека. Він би радо поквитався з ним, та був безсилий перед Якецевим спо-

коєм: той говорив, що хотів, і ні разу не спалахнув. Але хай-но Якець почне патякати щось про Міцку... Проте наступної миті Іванчек мусив відмовитися і від цієї думки.

— А яка, ти вважаєш, тебе схоче?

Якець тримав дощечку в руках. Примруживши ліве око, він примірявся, чи рівна вона. Іванчекові слова зачепили його, він добре розумів, куди той гне. Але не пішов на повідку у нього. Іванчекове настирливе допитування про його наречену тільки впевнило Якця, що він стоїть Іванчекові поперек дороги і той терпіти його не може.

— Яка мене схоче? — перепитав Якець, усміхаючись.— Краще скажи: яку я схочу!

Він думав цим затулити Іванчекові рота. А той сприйняв відповідь як образу. Чи він кепкує з усіх? Чи, може, вони обоє, Якець і Міцка, глумляться з нього? На це запитання він не знав відповіді. Та й не шукав її. Іванчека охопила лють і на Якця, і на його хату.

— Чого ти задаєшся! — закричав він, скреготнувши зубами.— Подумавш, поставив хату, та я он головою зачіплююся за ту твою стріху! Бачиш,— і він потягнув сніпок і кинув на землю.— Бачиш,— потягнув другий сніпок,— так у нас курей скубають.

Якець остовпів. Він своїм очам не вірив. Що поганого він зробив цій людині? Як побачив, що чужа рука руйнує дах, зведений для його кохання, ним аж стрепенуло, йому здалося, ніби хтось вириває серце в нього з грудей. Коли минуло перше заціпеніння, глухий крик вирвався в Якця з горла. І він зробив те, чого б ніколи за інших обставин не зробив. З піднятою в руці сокирою вискочив з хати, щоб відмолотити цього паскуду, як пса.

Коли ж Іванчек побачив перекошене від люті Якецеве обличчя й занесену сокиру, його охопив страх, проте хлопчача гордість не дозволила йому піти геть.

Вони ринулися один на одного. Іванчек був швидкий і спритніший, він схопив Якця за праву руку і вивернув

її. Хоч лють додала Якцеві сили, проте Іванчек усе-таки переборов його. Вирвав сокиру і вдарив хлопця по спині, Якець зойкнув і посунувся додолу.

Іванчек перелякався. Що він наробив? Зиркнув довкола: ніде не було нікого, на землю лягали сутінки. Якець раптом підвівся і, непевно ступаючи, побрів у сні, з тріском зачинив за собою двері.

— Проклятий чортяка! — заричав він зсередини.

Іванчек швиргонув сокиру через вікно до кімнати і пішов.

12

Іванчек розумів, що вийшло негарзд, і шкодував про це. Поранив Якця і навіть не знав, чи не смертельна рана. Хто зна, може, він лежить зараз у хаті й стікає кров'ю.

Що йому зробив той хлопець? Ненавидить його лише за те, що він поставив собі хату і хоче взяти за дружину ту саму дівчину, що й він. Але хіба вони вирішуватимуть, за кого вона піде заміж? Чи не за дівчиною останнє слово?

А якщо доведеться викликати лікаря до Якця і його заберуть до лікарні? Від цієї думки Іванчекові пішов мороз поза спиною. Звичайно, Якець перший кинувся на нього з сокирою. Але це мале виправдання. Прийдуть по нього, Іванчека, жандарми й заберуть до в'язниці.

Цього вечора йому не сиділося вдома. Майже всю ніч тинявся селом, спав лише кілька годин; коли вранці зайшов до кімнати, то боявся глянути в очі домашнім.

«Вони нічого не знають», — подумав собі і подався на роботу. Коли хто-небудь, траплялося, гукав його, він аж кїдався: весь час боявся, що це жандарми вже розшукують його.

По обіді почався дощ. Іванчек пішов до корчми, де вже сиділо кілька селян. Коли він зайшов, вони саме

замовкли. Це так його збентежило, що аж мурашки забігали поза шкірою.

Та, як скоро з'ясувалося, ніхто нічого не знав. Тільки хтось назвав Якця, згадавши його хату — оце й було все.

— А ви бачили його сьогодні? — запитав Іванчек.

— Ні, сьогодні не бачив. Я проходив повз його хату, але Якця не було. Певно, у когось працює.

— Певно, що так.

Іванчек зітхнув полегшено. І відразу ж його охопила нова тривога. Чому його не видно? Що з ним? Насунув капелюха на очі й більше не обзивався.

Почекав, доки стемніє, розплатився й рушив до Якцевої хати. Коли був близько, то намагався ступати якомога тихіше, щоб ніхто не почув. На розі хати зупинився. Оглянувся: довкола нікого не було. Підійшов до дверей і став прислухатися. З кімнати чувся слабкий стогін, який то дужчав, то зовсім затихав.

Усмішка сама собою розплилася в Іванчека на губах. Йому відлягло від серця: гіршого не сталося. А коли подумав про Міцку, то й зовсім зрадів, що здихався Якця бодай на якийсь час.

Тихо відійшов від хати, зробив великий гак і подався до Доляка. Хотів ще цього ж таки вечора поговорити з Міцкою.

У Доляків уже спали. Надвірні двері були замкнені. Місячне світло заливало хату й подвір'я. Кури, почувши чужого, розкудкудакалися.

Він постояв трохи, не знаючи, що робити. Потім підійшов до дровітні, зняв із стіни драбину й приставив до вікна, з якого визирали гвоздики.

Поволі, тихо, обережно поліз нагору. Коли дістався до вікна, легенько постукав у шибку.

— Міцко! Міцко!

За шибкою в місячному світлі з'явилося біле обличчя. Це була Міцка, загорнута у велику хустку.

— Іванчеку! Хіба я тобі не казала, що не люблю такого?

Іванчек розгубився. Він знав, що Міцка проти нічних залицянь. Боявся розгнівити її. А йому ще ніколи не було так важко піти від неї, як зараз.

— Маю щось тобі сказати,— пробурмотів він.

— Скажеш вранці.

— Ні, зараз. Хочу щось запитати в тебе... Ти нічого не чула про Якця?

Це запитання було для Міцки несподіваним і дивним: вона подумала навіть, що їй причулося.

— Про кого? — перепитала вона.

— Про Якця. Сьогодні.

— Ні,— здивовано відповіла Міцка.— Нічого не чула. Або що? Чи щось... щось трапилося?

— Нічого,— промовив Іванчек.— Якщо не чула, то й байдуже.

Іванчек тепер жалів, що почав цю розмову. Ніби якась непереборна сила смикала його за язик. Адже він прийшов не для того, щоб говорити про Якця. Зараз він би радо подався геть, але Міцка не поспішала назад у ліжко. Їй здалося, що він чогось недоговорює.

— Скажи, що ти приховуєш?

— Вранці дізнаєшся.

— Зараз мені скажи.

Іванчекове серце затопили ревності.

— Невже тебе й справді це так хвилює?

— Звичайно,— відповіла вона.— Якщо ти говориш так загадково, то я не можу бути спокійна.

Іванчека розібрала злість.

— Учора увечері ми з ним побилися,— раптом випалив він крізь стиснуті зуби.— Я відмолотив його занадто сильно. Зараз він лежить у хаті й стогне. Оце й усе.

— Господи боже,— Міцка заломила руки.— Нащо ти таке зробив?

— А тобі що, жаль його?

Міцка відчула якусь відразу до Іванчека. Аж здригнулася, ніби він доторкнувся до неї.

— Людина він, як і всі інші,— відповіла Міцка.— Може, навіть кращий, ніж багато хто.

— Мені все зрозуміло,— виширився недобрим сміхом Іванчек, якого запекло її переживання.

— Іди! Прошу тебе, іди!

Іванчек ще постояв якусь хвилину, ніби не знав, що робити. Він відчував, що вчинив якусь непоправну помилку. Але гордість не дозволяла йому виправдовуватися. І навряд чи це допомогло б йому.

— На добраніч! — сказав він.

Коли злазив на землю, Міцка все ще стояла у вікні, але не обізвалася до нього ні словом. Іванчек відніс драбину до дровітні і, насвистуючи, подався в ніч.

13

Міцка стояла непорушно у вікні й дивилася вслід Іванчекові. Коли його постать зникла між тополями, які стояли обабіч доріжки, вона відчула, що він відійшов і з її серця.

Що зробив йому Якець? Адже він навіть мухи не скривдить, його сотні разів ображали, а він нікого і пальцем не зачепив. Чи Іванчек напав на нього, мов розбійник, і він мусив захищатися? Чи щось інше сталося?

Міцка уявила, як він уже другу ніч лежить без догляду в своїй новій хаті. Мій боже, у нього ж нікого нема, ніхто й не згадає про нього. Може отак померти, і люди навіть не знатимуть.

Якщо він поранений або побитий, то чи хто перев'яже його? Чи хто подасть йому води, принесе їсти, підкладе під голову подушку, накриве його? Він приречений на погибель, як бездомний собака.

Йй зробилося шкода Якця. Вона й не почувала до нього нічого іншого, крім жалю до його тілесного й духов-

ного нещастя. Мимохить у неї покотилася сльоза по обличчю.

Міцка одяглася й загорнулася в хустку. Тихенько відхилила двері й сходами зійшла до сіней. Крізь вікно лилося місячне світло, малюючи хрести на стіні.

Відчинила мисник і врізала великий шматок чорного хліба, у кварту налила молока. Постояла трохи, роздумуючи. Потім тихо вернулася в свою комірку, узяла із скрині щось біле й сховала під фартушок. Про всякий випадок.

Нечутно відчинила надвірні двері, вийшла і так само обережно зачинила їх за собою.

Освітлена місяцем, зупинилася посеред подвір'я. Куди вона зібралася йти в таку пізню годину?

Срібло залило долину й пагорби, біліло в ньому сусіднє село, краплями тремтіло воно на листі дерев і по стовбурах скочувалося додолу, розливаючись по землі світлими озерцями.

Міцка подумала, що не слід їй іти звичною дорогою. Спустилася кроків двісті униз і вузенькою кам'янистою стежиною повернула в ліс. Під ногами шаруділо торішнє листя, моторошно потріскували сухі гілки. Місяць стелив по землі чудовиська. Якась невелика звіринка перебігла стежку й зашурхотіла в кущах.

У Міцки мороз пішов поза спиною. Відразу ж і відлягло. Проте дорога їй видалася нескінченно довгою.

Чи, може, вона збилася? Глянула довкола. Ні, стежка он повертає направо, між деревами скелі стирчать. Вона пішла далі, притримуючись лівою рукою за шершаві стовбури буків. Її перечеплював ломиніс, хапало за плечі гілля, яке низько нависало над невходженою стежкою, вона перестрибувала через місячні тіні, що плазували по землі, наче якісь потвори.

Знову зупинилася. Цього разу їй здалося, що вона побачила дві високі скелі — одну біля одної. Міцка зійшла зі стежки й подалася навпростець поміж буками.

Справді, перед нею виринув гребінь солом'яної стріхи. Від цього їй полегшало на душі. Вона не збилася. Коли проминула останні дерева, побачила Якцеву хату. Вона була під самим пагорбом. Здавалося, ступиш крок — і ти вже на даху.

Міцка спустилася крутим глиняним схилом і підійшла до дверей. Прислухалася. Нічого не було чути. Відчинила двері, Якець їх не замкнув, і зайшла до сіней. Двері до кімнати були відхилені. На підлозі й на стіні лежали плями місячного сяйва. Столярський інструмент валявся де попало. Вузька смуга світла падала на сходи, які вели на горище.

Міцка знову прислухалася. Їй здалося, що чує, як хтось на горищі важко дихає.

— Яко! Яко! — гукнула вона впівголоса.

Потім ще раз, бо на перший поклик ніхто не обізвався.

— Ой! — долинув з горища слабкий голос, який на силу добувся із горла.

Міцка піднялася на горище й зупинилася. Поглядом шукала Якця в напівтемному приміщенні, куди крізь шалівку пробивалося кілька смужок світла. Очі її з часом призвичаїлися до напівтемряви. У кутку вона помітила людину, яка лежала на стружках, накрита лише піджаком.

По скрипучих дошках вона підійшла ближче й нагнулася.

— Це ти, Якцю? — запитала вона.

На неї дивилося бліде, перемінене Якцеве обличчя. Він лежав на боці; Міцці здалося, що його очі стали каламутними від болю.

Міцка присіла навпочіпки біля нього, хліб поклала на підлозі й поставила квартиру з молоком.

— Що з тобою?

— Сокирою мене, — застогнав Якець. — По спині.

— Дуже болить?

— Дуже. Кров уже не йде, але пече, мов вогнем. Цією рукою не можу ворухнути.

— І ніхто тебе не перев'язав?

— А хто?

Якець у першу хвилину був так уражений Мідчиною появою, що забув про біль. Тільки коли хотів підвестися, щоб краще роздивитись дівчину, йому знову заболіло, і він застогнав. Сто слів у нього вертілося на язичі, але жодного не міг сказати. Лише відповідав на запитання дівчини.

Мідка на хвилину задумалася.

— Я молока тобі принесла і хліба,— знову заговорила вона.— Ти ж нічого не їв.

Здавалося, Якець скоріше очима, ніж вухами ловив її кожне слово. Від зворушення йому так стиснуло горло, що він мовчав.

— Якщо ти не проти, я перев'яжу тобі рану,— запропонувала Мідка, хоч їй було важко зважитися на це.— Бо може загноїтися, і ти ще помреш.

— Дякую! — промовив Якець.— Якщо хочеш... було б добре,— запинаяся він, розчулений.

Мідка спустилась у сіни. Знайшла брудну миску і пішла до джерела, до якого було кроків двадцять. Вода по довгому жолобу збігала в нове корито. Дівчина помила миску й набрала води.

— Маєш лампу? — запитала вона, коли повернулася.

— Не маю. Відчини дверцята! Зараз місяць світить.

Мідка відчинила дверцята, і по горищі розлилося місячне сяйво, у якому їй було добре видно Якецеве змучене обличчя. На пагорбі, що здіймався над хатою, шуміли буки, крізь зелень то тут, то там просвічували бліді зірки. З кущів долинала солов'їна пісня.

— Дай води! — попросив Якець.— Дуже пити хочеться.

Мідка дала йому молока, він пив жадібно, великими ковтками. Поглядом дякував їй.

Треба було стягнути з нього сорочку, і в Міцки раптом опустилися руки. Їхні очі зустрілись, ніби запитували одне одного й відповідали водночас. Соромливість, проте, відступила перед доконечною потребою. Коли Якець спробував підняти руку, йому заболіло, він аж застогнав.

Рана була не дуже велика й неглибока, проте без догляду гоїлася б довго. Кров довгими темними смугами запеклася вздовж хребта до самого пояса.

Міцка віддерла клапоть від білого полотна, яке принесла з собою, і промила рану. Потім приклала до неї суху шмату і обв'язала Якцеві спину. Постелила свіжих стружок. Піджак поклала йому під голову, а зверху накрила ковдрою, яку знайшла на печі.

Якця морозило, і Міцчина турбота була йому дуже до речі. Він не знаходив слів, лише вдячними очима стежив за рухами дівчини.

— Завтра принесу тобі зілля до рани. У матері візьму. Допий молоко і їж хліб!

Робив усе так, як вона казала. Коли Міцка поставила квартиру і поправляла йому ковдру, він схопив її за руку. Не стримався.

— Дякую тобі, Міцко! — говорив він зі сльозами на очах.— Дякую тобі, Міцко!

Більше нічого не міг сказати.

Міцка тримала його руку й не наважувалася випустити, щоб не вразити рани. Коли помітила сльози в нього на очах, їй зробилося тепло на душі.

— Мені жаль тебе, через те й прийшла. Заспокойся, Яко!

— А ти будеш моєю дружиною? — Якець запинався від думки, яка полонила його серце.— Будеш?

— Спочатку одужуй. Потім... потім поговоримо.

— Я ліжко майстрував, коли він ото мене,— усміхнувся Якець крізь сльози.— Саме ліжко майстрував.

Так вони сміялися й плакали, переповнені почуттів, і не помічали, як минав час і місяць скотився до зелених верхів'їв дерев.

14

На початку узвозу Іванчек став і задумався. Перші хвилини, коли він пішов од Міцки, було йому байдуже, щό дівчина думає про нього. Через те він і свистав весело. Але чим ближче підходив до свого дому, тим більше зникала його безтурботність, породжена хлопчачою зарозумілістю, а замість неї наростали досада й каяття. У Міцчиних очах він постав забіякою, негідником, коли не гіршим. На серці йому зробилося важко.

Навіщо він так повівся з Якцем? Що зробив йому той хлопець? Чи він сказав бодай якесь погане слово? Ні, жоднісінького. І дівчини ж не відбив у нього. Аж до сьогоднішнього вечора Міцка твердила, що Якець їй не потрібний. Та й дивилася вона на нього не інакше, як тільки із співчуттям та жалем.

Іванчек усміхнувся сам до себе. Йому здалося неймовірним, щоб Міцка вийшла заміж за Якця. А коли це неймовірно, то чого він боявся того хлопця? Чому він таке вчинив Якцеві, що Міцка відвернулася від нього і не схотіла з ним говорити?

Він уже розкаювався: не слід було розповідати Міцці про свій вчинок. Принизив себе перед нею тим, що напав на Якця, а отже, визнав, що боїться його.

Як він завтра гляне їй в очі? Ні, він повинен поговорити з нею і все залагодити. Але зробити це треба сам на сам, без свідків. Він мусить виправдати себе і якось прикрасити свій вчинок, бо не зможе спокійно заснути.

Іванчек повернувся й поволі пішов назад узвозом до Доляка. Його кроки глухо відлунювали в нічній тиші. Час від часу він зупинявся, обмірковував якусь нову думку. І знову рушав далі.

Коли прийшов на Долякове подвір'я, то побачив, що Міцчине вікно все ще відчинене. Покликав її тихо, потім голосніше — ніхто не обізвався, не виглянув у вікно.

«Спить,— подумав він.— Образилася й сердиться на мене».

Він приставив драбину й поліз до вікна. Покликав знову. Ніхто не відгукнувся й не показувався. Ступив ще на один щабель, схилився над гвоздиками і, притиснувшись обличчям до ґратів, заглянув усередину. У світличці стояла скриня, ліжко, більше нічого, на стінах висіло три старі картинки. Ліжко було порожнє.

Іванчек власним очам не вірив. Місячне сяйво, поділене ґратами, падало на незастелене ліжко. Як він не придивлявся, дівчини ніде не бачив.

Іванчека охопило неприємне почуття. Гадав, куди б вона могла піти, і не знаходив пояснення. Аж серце завмирало від розгубленості.

Зліз обережно на землю, драбину поставив на попереднє місце. Робити було нічого, проте йти додому йому не хотілося.

Засвистав би, може, але від туги, яка здавила йому серце, не міг видобути голосу. Ступив кілька кроків до тину, за яким починалася вузька стежина. Сперся на пліт і вступився в Долякову хату. Ніби вирішив дочекатися, доки хтось-таки з'явиться в Міцчиному вікні. Чим більше він дошукувався причини її відсутності, тим більше голова порожніла і важчала водночас. Він і думки не припускав, що Міцки, може, нема вдома.

Оглянувся позад себе на стежку. Йому почулося, ніби в лісі хтось іде. Спочатку ця поява для нього була така дивна, несподівана, що він аж здригнувся. Але скоро помітив, що то якась боса жінка квапиться до тину. Як була вже зовсім близько, він упізнав її. Міцка!

Від здивування кров похолола йому в жилах. Де вона була? Що робила в лісі об такій порі?

Міцка перестрибнула через перелаз і не помітила його, бо він відійшов убік. Подалася до хати, та раптом почула за собою голос.

— Міцко!

Міцка перелякалася, аж кварта випала їй з руки і брязнула об землю.

— Ти?

— Я,— відповів хлопець глухим голосом і підійшов ближче.— Де ти була?

Вони дивилися одне на одного. Обличчя в Іванчека було якесь застигле, почервоніле, мов хто схопив його за горло й душив. Міцка не знала, як бути. Сказати правду? Підсвідомо відчувала, що з цієї хвилини між ними все кінчено і було б марно намагатися щось поправити. Але і їй усе це було неприємне, і вона відчула відразу до Іванчека, який в усьому завинив. Вирішила говорити правду.

— Де я була? — перепитала вона.— У того, кого ти покалічив.

— Так? — Іванчек зблід і важко втягнув повітря в себе.— Що ти робила там?

— Занесла йому молока й хліба. І перев'язала рану.

Іванчек якийсь час мовчав. Відчував, як йому від злості самі собою стискаються кулаки.

— А ти знаєш, як називають тих дівчат, що поночі тиняються хтозна-де?

— Я нічого поганого не зробила. А ти хотів би, щоб він загинув, як звір?

— А ти знаєш, як називають таких дівчат,— я питаю тебе.

— А ти, ти знаєш, як називають тих, хто вбиває людей?

— Шльондра!

— Бандит! Бандит!

Обоє кричали. Раптом замовкли і глянули одне на одного. Міцка лише тепер збагнула всю важкість кинутого Іванчеком слова, і її неймовірно запекло всередині.

У душі в неї піднялася непереборна огида до цієї людини.

— Геть! — вигукнула вона.— Іди і не показуйся мені більше на очі! Іди звідси!

Вона перелякалася власного голосу, який відлунював у ніч і розлягався лісом. Іванчек сторопів. Тепер він уже шкодував свого слова, сказаного в нападі ревнощів. Але було пізно. Йому не залишалось нічого іншого — і він зареготав. Міцка не зрушила з місця, доки його сміх віддалявся лісом.

15

Наступного ранку Міцка встала заплакана. Господиня запитливо дивилася на неї. Її дивувала ця переміна в дівчині. Звичайно, вона чула щось уночі, але ні про що не розпитувала.

— Я вчора ввечері взяла трохи молока і хліба,— сказала Міцка.

— Добре. Як ще буде треба, бери,— відповіла господиня.

По обіді Міцку послали до млина. У Речині вона зайшла до матері.

— Дайте мені якогось зілля для рани.

— Навіщо воно тобі?

— Мій хлопець побився, тепер недужий лежить,— відповіла Міцка напівжартома.

Мати подивилася на її змінене обличчя.

— Шануйся, дівчино! — сказала вона.

Мати дала їй зілля і кілька добрих порад, які дівчина слухала краєм вуха.

Цього вечора Міцка знову подалася до Якця. Перев'язала йому рану й поклала на неї зілля. Якець попив молока, поїв хліба, після цього взяв її за руку й хотів, як учора, подякувати.

Міцка висмикнула руку й сказала, що дуже поспішає. Боїться, щоб хто-небудь не перестрів її на дорозі.

Наступного дня гарячка в Якця спала, рана почала затягуватися. Згодом він відчув, що на тому місці йому свербить, і вже міг сам підвестися й ворушив рукою.

Коли одного вечора Міцка побачила, що він уже сидить, і дізналася про його намір наступного дня вийти надвір, то сказала, що більше не прийде. Якець просив, щоб ще приходила, але вона відмовилася: а що скажуть люди? Це допомогло. І все-таки він схопив її за руку й просив не забувати його.

Вона пообіцяла. А що мала казати?

Міцка не знала, що з нею діється. Їй було ясно, що між нею й Іванчеком усе кінчено. Але й Якцеві нічого певного не обіцяла. Міцку бентежила його вбогість, їй була неприємна вже сама думка, що вона могла б бути його дружиною.

І вночі, коли не спала, і вдень, коли щось робила, вона весь час думала тільки про Іванчека. Вчинив він таке і наговорив їй усякого лише спересердя, можливо, між ними ще все владнається. Проте Іванчек більше не приходив і навіть не подивився в її бік, коли в неділю вони стояли перед церквою. Але наскільки вона знала, він нікому не розповідав про їхню нічну зустріч і не розголошував її сорому.

«Боїться, щоб люди не дізналися про його вчинок»,— подумала Міцка. І Якець мовчав про те, що сталося. Казав, ніби впав зі сходів і забився. Але чи Іванчек пробачить їй те, що вона була вночі з іншим і перев'язувала його? Чи він зневажає її, хоч вона нічого поганого не зробила?

Не знала, що думати. Її доля була на роздоріжжі. Міцка хотіла все-таки ще раз зустрітися з Іванчеком і поговорити з ним віч-на-віч.

Невдовзі така нагода трапилася. У Речині був ярма-

рок, а під час ярмарків Міцка завжди навідувалася додому. Іванчека побачила в церкві. Після відправи хотіла потрапити йому на очі. Але раптом їй забракло сміливості. Замішалася між дівчатами й непомітно пройшла повз нього.

Того дня заліські хлопці й дівчата зібрались у корчмі біля моста. Міцка по обіді залишилася в матері, боялась іти до гурту. Було їй важко на серці. Вона не вірила в передчуття, але зараз приклала руку до грудей і важко зітхнула.

— Мамо, чогось мені страшно,— сказала вона.

Мати уважно подивилася на неї.

— Дурненька! — заспокоїла її мати.

Коли ж дівчата прийшли її кликати, вона пішла з ними. Перед корчмою стояв Якець. Увесь був святковий, за капелюхом у нього стирчала квітка, обличчя сяло. Вигляд мав здоровий, щоби рум'янилися. Цього разу він їй навіть сподобався; за ті вечори, коли вона приходила до нього, хлопець став їй ближчим. В очах у нього світився розум і покірне благання.

— Міцко, ходімо до корчми! — запросив він її.

— Гарзд,— відповіла Міцка.— Тільки ти йди перший.

Вона залишилася, а через якийсь час разом з іншими дівчатами зайшла досередини, де вже сиділи хлопці й пили вино. Між ними пронеслося, що Якець і Міцка прийшли разом.

Хлопці бачили їх. Міцка в цю хвилину збагнула своє становище і пошкодувала, що прийшла сюди. Та було пізно, тепер не могла вернутися. Вона зустрілася з Іванчевим поглядом. По його очах зрозуміла, що ніщо вже не зв'язує їх. Про це вона думала не раз, але досі вагалася. Тепер сумнівів не було. Іванчків погляд виражав зневагу, погорда бризкала з його очей.

Він був уже напідпитку. Йому, видно, нелегко забути її, через те свої почуття глушить вином і грубими

словами. Зараз він упер погляд у Якця, недобра посмішка скривила йому губи.

— Наречений і наречена,— кинув глумливо.

Дехто засміявся, проте не всі. Якби він зачепив лише Якця, то стояв би суцільний регіт. Але Міцку поважали і не хотіли кривдити. Коли ж помітили її насуплене, ображене обличчя, то замовкли й ті, хто почав сміятися.

Та Іванчек не мав наміру відступати. Він вирішив перед усією компанією до кінця розквитатися з тим дівчиною.

— Бачите, як труться одне біля одного.

Якець хотів щось сказати, але розум йому затуманився, і він ніяк не міг знайти потрібного слова. Він би найрадше відповів кулаком, та міра ще не переповнилася. У Міцки кров ударила в обличчя, хоч вона й намагалася бути спокійною.

— Чесною дорогою ходжу з ким хочу,— відповіла вона стримано, з ледь помітним тремтінням у голосі.

— І вночі? — вицирився Іванчек.

Міцка подивилася на інших. Усі, заचाївшись, мовчали. З їхніх цікавих облич вона зрозуміла, що вони нічого не знають. А вона була впевнена: того, що їй призначено, вже не уникнути.

— І вночі, бо нічого поганого не роблю,— відповіла вона різко.

Іванчек помітив, що дівчина зблідла й тремтить, мовби передчуваючи ганьбу, яка має впасти на неї. Йому на хвилину стало жаль її, але він притьмом зачавив у собі те почуття. Не хотів пропустити такої нагоди.

— Ха! Нічого поганого! З Якцем... у новій хаті... вночі.

Кілька хлопців, які не зрозуміли, про що йдеться, знову засміялися. Інші позирали то на Міцку, то на Якця, що стояв і весь кипів, як тоді, коли Іванчек виривав сніпки з його стріхи.

— Так, з ним,— промовила Міцка, майже плачучи,— з ним, якого ти сокирою...

Вона була вся розхвильована, найрадше зараз би втекла, але відчула, що ноги в неї зробилися мов дерев'яні. Чи пояснювати їм, як усе було? Чи розповідати, як Іванчек сокирою вдарив Якця і як вона з почуття милосердя носила йому молоко та хліб і перев'язувала рану? Хто її слухатиме, хто повірить, хто зрозуміє?

Розгублена, Міцка оглянулася на Якця, що стояв мов зачарований і не сказав ні слова. Вивів його з заціпеніння тільки Міцчин благальний погляд, він усе збагнув, і його охопила шалена лють. Він підскочив до стола, за яким сиділи хлопці, й ударив по ньому кулаком, аж задзеленчали склянки й вино потефло на підлогу.

— Хай хтось бовкне хоч слово, хай тільки наважиться! Хай спробує розкрити рота, то затямить, клянуся! Хай тільки хтось посміє насміхатися з неї!

Аж нетямився од гніву, весь розчервонівся, очі несамовито перебігали з обличчя на обличчя. Якби хто інший так погрожував їм, то б зчинилася бійка. Але то був Якець, про якого знали, що він тільки приймає удари, але не віддає їх, тому всі остовпіли від здивування, ніхто не засміявся й не сказав ні слова. Іванчек лише наморщив лоба й кусав кінчик вуса.

Міцка розплакалася, повернулася і вийшла надвір. Якець подався за нею.

— Міцко, не переживай! — сказав він, наздогнавши її перед корчмою.

— Дай хоч ти мені спокій! — відмахнулася Міцка від нього й побігла додому.

Якець дивився їй услід, розгублено витріщивши очі. Дай хоч ти мені спокій? Хоч ти? Збагнути це йому було понад силу.

Тим часом Іванчек у горішній світлиці брязнув склянкою об підлогу. Так він переборов сам себе і поставив крапку на любові з Міцкою.

Надвечір, коли тіні синіми плямами лягли на гори, Міцка поверталася з дому до Залісся. Мати провела її до потоку. Міцка розповіла їй усе, що сталося, мати спокійно вислухала. Таж тут нема нічого такого, щоб заради цього проливати сльози й впадати у відчай. Такі болі проходять самі собою.

Проте в Міцки на серці не полегшало. Гнітила її ганьба, яка незаслужено впала на неї, не давала спокоею думка про Іванчека. Він був не зовсім такий, якого б хотіла, але з часом настільки звикла до нього, що було важко розставатися. Боляче їй було й від того, що її любов закінчилася так негарно.

Але скільки вона не роздумувала, ясно було одно: з Іванчком усе покінчено. Таких речей не можна ні заглядити, ні забути. Що їй робити? Як вона тепер подивиться кому-небудь із хлопців в обличчя, коли всі чули, що вона ніч провела з іншим? Може, й не повірили, але не повірили тільки наполовину, та й від болю, яке впаде на людину, завжди залишається пляма. Повністю стерти її не можна.

Тільки один знає, як усе було. Якець! Але як вона піде за Якця, коли кепкувала з нього?

Ніколи навсправжки про нього не думала. Але й ніколи не відкидала зовсім можливості стати його дружиною. Чому вона сприйняла так близько до серця те, що він лежить самотній, недоглянутий у своїй хаті? Чому вона поспішала до нього з хлібом і полотном, для чого пролила сльозу над ним? Чи це було тільки почуття милосердя, яке б вона виявила до будь-якої іншої людини?

На це Міцка не мала певної відповіді. У глибині душі вона відчувала, що Якець для неї важить усе-таки більше, ніж будь-хто, крім Іванчека. Може, це його любов так вплинула на неї?

Вона тільки натякнула — і він поставив хату, не пошкодував ні останніх грошей, ні власної сили, аби домогтися її серця. І сам тим часом перемінився, змужнів. Навіть його сміх і все в ньому втратило той вираз недоумкуватості, який викликав насмішки.

Міцка зупинилася посеред дороги. Несподівано для себе вона усвідомила, що знаходить у Якецьві такі гарні риси, яких ніколи досі не помічала. Аж тихо засміялася сама до себе.

З битої дороги звернула на стежку, яка вела через ліс до Доляка. Гілля, обважніле від зеленого листу, гнулося майже до самої землі, довкола пахло весною.

Міцка вдихнула на повні груди тих пахоців, які були наче бальзам, і відчула себе бадьорішою. На серці в неї полегшало. Смуток розвіявся. Залишилося тільки неясне відчуття сорому.

Раптом ноги в неї залякли. За поворотом стежки на сірому, порослому мохом камені непорушно сиділа людина; тільки очі блищали в сутінках. Міцка перелякалася, серце несамовито загуло.

То був Якець. Коли він помітив, що Міцка впізнала його і в неї прояснилося обличчя, він підвівся, широко всміхаючись.

— Довго я тебе чекав,— сказав Якець.

— Чому не пішов разом з усіма?

— Більше з ними ніколи не піду.

— Ходімо разом, мені не буде страшно,— промовила Міцка.

Її голос звучав привітніше й лагідніше, ніж завжди, аж у Якецьві затремтіло серце. Він не був настільки простодушний, щоб не помітити цієї переміни в дівчині. Його охопила така радість, що мало не загукав на весь голос. Він дістав з кишені й простягнув Міцці великий пряник у вигляді серця, прикрашений барвистими стрічками.

Міцка взяла подарунок і всміхнулася.

— Треба кінчати з цим,— сказала вона.

— Ні! — вигукнув Якець.— І навіть тоді, коли ти будеш моєю дружиною, я приноситиму тобі різні тістечка.

Дівчина подивилася на нього. Говорить так, ніби вони вже заручені. Перед її очима постала картина в корчмі, коли він спалахнув і вдарив кулаком по столу і ніхто не посмів ні розкрити рота, ні засміятися. Від цього він виріс у її очах. Хіба Якець не довів, що він справжній чоловік, який не лише любитиме її, а й буде дбати про неї й заступатися? Хіба він не заслужив любові й довір'я найкращої в селі дівчини?

Якець дивився на Міцку, ніби вичитуючи з її обличчя найменші порухи душі. Що діється в ній? Жалість до нього, захоплення, пошанування чи любов відчула вона цієї миті? А що таке любов? Бути вірною жінкою, доброю господинею і родити йому дітей?

Від думок у Міцки голова пішла обертом. Запитання, якими раніше ніколи не журилася, одурманили її, як вино. Із цієї непритомності збудив її Якців голос, тремтячий від збентеження й урочистості:

— Хату маю, свого слова я дотримав, а ти свого дотримаєш? Скажи мені сьогодні, Міцко! Я вже не можу більше чекати.

— Так,— кивнула Міцка головою, аж подалася вперед.

— Будеш моєю дружиною? Ще цього року, Міцко?

— Буду,— відповіла вона тремтячими губами.

Міцка подала Якецеві руку. З очей у неї потекли сльози й покотилися по щоках. Тих сліз Якець не міг зрозуміти. Було йому дивно і весело водночас, на радіощах він гукав би до самого ранку. Йому хотілося пригорнути Міцку, але не смів, боячить, щоб не образити її цнотливості. Обоє майже без слів поспішали у вечірніх сутінках додому.

Пригода в корчмі, Іванчекове звинувачення, яке порізному сприйняли хлопці,— усе це скоро забулося. Даремно Міцка боялася поговору. Іванчекові вірили й не вірили, більше покладалися на порядність вродливої дівчини. Коли ж хлопці побачили, що вона вже більше не дружить з Іванчеком, то самі почали залицятися до неї. А Іванчек навмисне уникав її, навіть до гурту, де була Міцка, не підходив. Але щоб вона вийшла заміж за Якця, ніхто й думки такої не припускав.

Проте Міцка не відступилася від свого слова. І Якець серйозно думав про одруження. Але, останнім часом йому не давала спокою турбота, яка проганяла сміх з його обличчя. Він зрозумів, що недостатньо мати голі стіни, треба, щоб було щось і в хаті. Гроші він витратив до останнього крейцера. Заробленого на поденщинах було мало, надзвичайно мало, щоб придбати все найпотрібніше. Ліжко було порожнє, шафа порожня, кухня порожня. Бракувало безліч всіляких дрібниць, які самі по собі не хтозна-що, але без них у сімейному житті не обійтися, і коштували вони добрий гріш. А де він візьме ті гроші?

Це запитання змушувало Якця шкребти голову і гнітило його. Коли хотів на хвилину прогнати той клопіт від себе, думав про Міцку. Але думка про неї будила думку про одруження, і його знову обсідала журба. Так він і крутився весь час. Уперше він зрозумів, як дорого треба платити за дрібку того щастя.

Коли одного дощового літнього дня він майстрував у кухні і від голоду, який зводив йому живіт, та від невеселих думок зовсім утратив настрій, хтось пройшов повз його хату й зупинився під вікном.

Якець підвів голову. За склом побачив обличчя своєї тітки, широке й засмагле від сонця. Щоки обвисли,

а все воно мало твердий, чоловічий вираз, лише сірі очі сяяли добротою. Сама тітка була здорова, опасиста, над головою тримала барвисту парасолю, один кінець хустки затиснула в губах.

Якець ледве впізнав її. Родичів вона відвідувала рідко — коли хтось помре або одружується. Казали, що вона багата, чоловік її давно помер, господарством тепер займався син. Вдачі вона була владної, усе її цікавило, навіть дощ не завадив їй прийти за дві години ходу, щоб подивитися на нову Якцеву хату. Зараз вона з розкритою парасолею стояла перед його хатою і, прикриваючи очі долонею, намагалася розгледіти, як там у середині.

Якець усміхнувся до неї.

— Добрий день, тітко! — привітався він. — Заходьте!

Вона не відповіла нічого, тільки рвучко подалася до дверей, склала парасолю й шумно зайшла до кімнати.

Хлопець розгубився. Не знав, що казати, і не було чим пригостити її. Викручувався, як умів. Тітка сіла на лавці біля печі і тільки водила очима по стінах.

— Як думаєш далі жити? — нарешті запитала вона. — Навіщо тобі хата без господині?

— Господиню я матиму, — відповів Якець. — Але в хаті порожньо.

Тітка нічого не сказала на це, посиділа ще трохи, а потім підвелася й пішла на гору до Тоне. Через пару годин повернулася, оглянула хату від стелі до підлоги й знову сіла.

— Коли думаєш женитися?

— Наприкінці літа. Звичайно, якщо стягнуся на весілля.

— Трохи я тобі допоможу. Зрозуміло, ти потім, коли матимеш, повернеш мені. Якщо хочеш, приходь у неділю до мене.

Він пообіцяв. Тітка підвелася й пішла.

Цього вечора Якець мерщій подався до Міцки. Він аж сяяв увесь. Бентежило його тільки те, що дівчина була якась задумана. Але від щастя він був на сьомому небі, то й не надавав цьому особливого значення.

Тітка позичила грошей. І напхала йому в кошик стільки всього, що він аж зігнувся під його вагою. Навіть сльозу пустила.

— За тебе я найбільше переживала, — сказала вона, — але ти вмієш собі раду дати.

І Міцка привезла більший посаг, ніж він сподівався. Скриню, шафу, подушку, білизну, ковдру, покривало і багато іншого потрібного в господарстві дріб'язку. Вона була найстарша дочка, і мати не хотіла пустити її з порожніми руками.

Тільки тоді, коли піп у церкві вперше оповістив про їхнє одруження, люди нарешті повірили, що те, про що стільки шепталися в селі, це все-таки правда. Дивувалися. При цьому згадали й пригоду в речинській корчмі. Виходить, Іванчекові слова були вже й не такі пусті. Та й сама вона майже призналася. Мабуть, їм уже відкладати далі було нікуди. Людям хотілося мати очевидну причину, чому дівчина виходить за Якця заміж.

Наречений і наречена в ці дні були мов на позорищі. Люди перебирали їх по кісточках — і як хто ступив, і що хто сказав; наперед уже полічили, і скільки в них буде ложок, і скільки дітей, і знали, що вони бідуватимуть та литимуть сльози.

Але Міцка і Якець не зважали на те, бо й, зрештою, не мали часу. У них було повно всіляких клопотів. Якець оплатив парубочий вечір, діставав усе для весілля, домовлявся з попом, сам поприбирав у своїй хаті, помив підлогу, приготував постіль, почіпляв фіранки на вікна.

Весілля справляли в Тоне. Гостей зібралося небагато,

але всі були в якнайкращому настрої. Гармонька заливалася під низькою стелею, кружляли пари. Час від часу лунали веселі вигуки.

Молода була гарна, з вінком на голові; це був її найкращий день. Раніше вона боялася цієї хвилини, але тепер не шкодувала, що все так склалося. Вона була задоволена й раділа не лише за Якця, який не знав, де й стати і що сказати, а й за себе, бо відчувала, що її життя нарешті визначилося. І не мала чого більше додати до цього.

Люди перестали перетирати їх на зубах. Тепер уже вони бачили перед собою не Якця, що в їхніх очах не був гідний мати за дружину будь-яку дівчину, а тим більше її, першу красуню на весь окіл. Вони бачили тільки двох щасливих молодят, їхній вступ у нове, подружнє життя. Чим же Якець відрізнявся від інших людей? Може, тільки тим, що був незмірно щасливий? Та ще своєю дитячою веселістю? А хіба він не має такого самого права на життя, як і будь-хто інший, хіба він не здатний, як і будь-хто інший, тримати своє щастя в жмені?

Опівночі Міцка схилила голову йому на плече. Якець обняв її за стан і подивився на неї з невимовною любов'ю.

— Чого ти? Може, втомилася?

— Ні,— відповіла вона.— Я щаслива.

Не обманювала. Вона була справді щаслива. Якець тремтів од радості й задоволення. Йому хотілося взяти дружину на руки й понести узвозом назустріч тій зірці, що сяяла над його новою хатою.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Щастя людини часто залежить від випадковостей, які можуть потьмарити чи й убити його або ж, навпаки, зробити тривкішим і яскравішим. Нитки любові іноді такі тоненькі, що розповзаються від одного погляду, або ж міцні, що їх не в силі порвати навіть буря. Задоволення як та вередлива теща: то може смачно жувати черству шкуринку, то бурчить, уминаючи білий хліб.

Якець і Міцка все це добре знали. Уже після перших щасливих днів їх охопила тривога, що скоро минуть ці чарівні хвилини і вони залишаться без нічого. Але їхні побоювання були марні. І через два місяці їхнє щастя не стало анітрохи менше, ніж першого дня після весілля. Задоволення не переставало всміхатися, хоч вони їли ріденьку кашку, засмачену кислим молоком. Їхня любов не зменшилася й тоді, коли вони збагнули, що не в усьому сходяться, і хтось із них мусив мовчки поступатися іншому.

Ця згода підтримувалася не лише таємничою силою шлюбної постелі — вона мала більшу опору, хоч молоде подружжя не могло б заперечити й того, що любощі — це рай для вбогих, як часто кажуть люди, які не мають багато добра в житті. У подружній насолоді нема нічого тваринного, бо вона не просто тілесна, якщо її освячує любов. Стосунки між Якцем і Міцкою не були грубими як через те, що чоловік більше душею, ніж з похоті, обожнював тіло своєї дружини, так і тому, що це було її перше тілесне зближення і вони незайманими вступили на шлях звернення шлюбного таїнства.

Пересуди, які були притихли на день весілля, тепер знову закружляли селом. Люди недовірливо дивилися на їхній шлюб. Невже в них є все, що потрібно для

щастя? Ні, це неможливо. Люди підстерігали кожне їхнє слово, зазирали їм у миску. Чекали, коли в Міцки будуть заплакані очі. Але всі їхні сподівання були марними.

— Ну як, ти задоволена своїм чоловіком? — питали жінки Міцку.

Молодиця бачила їхній сміх, породжений брудними думками.

— А чого б не мала бути задоволена? — відповідала вона, червоніючи. — Він добрий.

«Що ти, дурна, знаєш, яким має бути чоловік», — думали жінки про себе, та вголос цього не казали. Тільки прискіпливо роздивлялися її, мов шукаючи бодай іскру незадоволення, з якої можна було б роздмухати пожежу. Але її очі були спокійні, спокійніші, ніж будь-коли досі. І на серці, звільненому від дріб'язкових дівочих тривог, було легко.

Якця не питали, бо його задоволення й щастя були всім очевидні. Його обличчя аж розпливалося від самовтіхи, і через те він знову здавався дитинним і недоумкуватим, хоча Міцка цього не помічала.

— Я одружився, — казав він кожному, хто, як йому здавалося, ще цього не знав. Це було все, що можна було витягти з нього.

— Вона ж найкраща в селі, — дехто пробував покепкувати з нього. — Диви, щоб не постаріла!

— Хе! І я не молодшатиму з кожним днем.

Якось йому трапилося ненавмисне підслухати розмову про себе.

— Вона ще втече від нього, — сказав один. — Побачите, що так воно й буде.

Ці слова гуділи йому у вухах, наче в голові у нього вгніздилися джмелі. Чого б вона мала втікати? Навіщо люди кажуть таке? Чому вони не залишать його в спокої?

Що далі, то більше Якець любив свою дружину

і водночас боявся за неї. Коли вони сиділи за столом одне проти одного, він дивився їй в очі, але ніякої по-таємної думки в них не знаходив. Дивився на неї, коли вона спала в ліжку, однак нічого особливого чи підозрілого не помічав.

Коли йшов куди-небудь на роботу або ще чого, додому повертався з острахом, чи застане її. Знав же, що все це дурниці, проте забути випадково почутих слів був не в силі. Як тільки проходив повз вікно, то обов'язково зазирає до кімнати. А вона стояла й усміхалася йому. І вона чекала його. Може, теж боїться, що він піде і не повернеться?

Коли повертався з Речини або з села, ніколи не йшов додому з порожніми руками. Обов'язково купить білого хліба, зав'яже в червону хустину і принесе їй. З цього хліба сам рідко коли відрізав яку скибку і то тоді, коли Міцка вже дуже наполягала. Підбере десь достиглу грушку, заховає в кишеню — для Міцки. До корчми вже більше не заходив. Якщо купив десь вина, то ніс додому, щоб випити його вдвох із дружиною.

Люди сміялися з нього, що не пив у корчмі. Сміялися, що в неділю вони йшли до церкви не кожне окремо, він з чоловіками, вона з жінками, а разом, як двоє закоханих. Підслуховували, про що ж вони говорять між собою.

Але Якець і Міцка цього не помічали. А якби й помічали, то це було б їм байдуже, бо вони становили собі цілий світ і одне з одного черпали все своє щастя й багатство.

2

Навесні, як тільки сонце добре пригріло і буки розпустили зелений лист, Якець перекопав землю перед хатою, пороздрібнював грудки глини, розрівняв, позабивав довкола кілки й огородив усю ділянку плотом.

— Це наш город,— сказав він Міцці.

Вона дивилася на нього з-за гвоздик на вікні, саме так, як він колись марив.

— Засадимо його,— сказала вона з усмішкою.

Якець наносив гною й чорнозему, перемішав з рудою глиною, поробив грядки.

— Тут буде картопля, тут салата, цибуля, квіти...

І про квіти не забув. А посеред городу викопав яму, накидав гною й посадив гарну, високу дичку.

— Коли прийметься, щеплю, будемо мати свої яблука й затінок буде.

Він говорив, як ото діти, коли граються у дорослих людей і думають, ніби все, що вони мають і кажуть, велике. І Міцці його слова подобалися, тільки трохи, зовсім-зовсім трохи вона усвідомлювала, що вони звучать по-дитячому. Але вона була вся Якцева, повністю йому віддана і від того й сама трохи здитинилася.

Вона збирала на городі каміння й викидала через пліт у провалля. Якець дивився, що вона робить.

— Треба позбирати каміння, щоб наш малий не вдарився, коли буде гратись.

При цьому Міцка почервоніла. Якець слухав здивовано, не зовсім розуміючи її. Що вона каже? Іноді щось подібне і йому спадало на думку, але він цього не відкривав дружині, про такі речі вони ніколи не говорили. А зараз трапилася нагода.

— Малий? А де він? — запитав Якець.

— Буде,— відповіла вона трохи тавмничи; вже кілька днів збиралася йому сказати про це, та не знала, як розпочати мову.— Перш ніж вилетять світляки...— хотіла ще додати щось, але не докінчила.

Якець збентежено мовчав. Боявся, що неправильно зрозумів її. Але ж тут інакше й не можна розуміти, лише так. Його вперше охопило почуття батьківства й переповнило всього. У цю мить він ще більше полюбив свою дружину.

Він підійшов до неї й хотів обняти.

— Не займай мене! — промовила Міцка.

Якець злякався; думав, що зробив щось погане, й відступився. Але не спускав із неї погляду, а вона всміхалася йому, осяяна щастям.

— Не займай мене,— повторила вона,— а то ще хто побачить! Що тоді скажуть? А ти хіба не думав про це? Про малого?

— Ні,— зірвалося Якцеві з язика.— Тобто так,— раптом поправився він.— Але мало думав.

— А ти знавш, що буде потрібна колиска?

Звичайно, знає. Якець утратив інтерес до городу, докінчив робити пліт і пішов у хату. Приніс дощок, приготував пилку, долото, рубанок та інші інструменти. Майстрував до пізньої ночі.

Через днів два-три колиска була готова. Бігуни зробив великі, щоб легко було гойдати. Пофарбував її в жовтий колір, довкола понамальовував червоні серця і сині горщечки, з яких росли вогнисті гвоздики. Синьою й зеленою фарбою навів орнамент.

Коли закінчив малювати, поставив колиску у вікні — хай сохне. А сам став за нею й задоволено розглядав її. Саме тоді повз Якцеву хату проходив Іванчек. Мав уже якусь потребу, щоб вибрати цю дорогу. Біля хати не втримався і глянув у вікно.

Побачивши колиску, він насунув капелюха глибше на очі й наддав ходи. Йому, мабуть, здалося, що яскраві барви кепкують з нього. Якець сміявся.

Коли народилося дитя, Якець був наче сам не свій. У ту хвилину, доки перейми корчили тіло дружини, він майже ненавидів це невідоме створіння, бо боявся за Міцку, але коли вже мале лежало загорнуте в пелюшки, він не знав, що діяти з радощів. Як божевільний, то виходив з кімнати, то знову повертався назад, весь час зазиравав до них. Думав тільки про Міцку та сина — і вночі, і вдень. Міцка щасливо всміхалася.

— Залиши нас і йди спати.

— Щоб чого поганого не сталося.

Він ішов на горище й лягав, але не міг заснути. Як тільки чув чий-небудь голос, дружини або сина, схоплювався і мчав притьмом до світлиці.

— Що таке?

Нічого страшного. Просто малий проснувся. Якець світив світло і клав сина на піч. Загорнуте в лахміття, мале втуплювало оченята в світло і в батька. Уже не плакало, тільки дивилося, дивилося.

— Міцко! — гукав Якець дружину.

— Що там? — долинав сонний голос із світлиці.

— Тінче вже впізнає мене. Справді впізнає.

— Він дивиться?

— Дивиться і мовчить,— відповідав Якець і потім звертався до сина: — Це буде твоя хата. Тобі не треба буде стільки працювати, щоб поставити її. А мені ще з рік доведеться поморочитися біля неї, доки доведу її до ладу.

— А якщо будуть ще?

— Хто? Діти?

Про таке Якець не подумав. Якийсь час він мовчав і дивився синові в очі, у яких грали відблиски світла.

— Якщо будуть ще, то муситимуть чогось учитися. Не так, як я, що тільки наполовину все вмію. Не так, як я, що навіть не цілий рік роботу маю,— звертався він знову до сина.— А як ти думаєш? Хіба я не правду кажу?

— З ким ти говориш? — запитувала дружина.

— З Тінче. Зморщив личко, ніби хоче сміятися, але ще не вміє.

— Дивися, щоб він не розкрився.

— Загорнутий,— говорив Якець.— Ковдрочка йому знадобилася б. Колиску вже має. Коли виросте, йому потрібне буде ліжко, але поки що й на листі поспить. З часом і на козу розживемося, і він буде пасти її. А як ще підросте, купимо корову, і він їй носитиме їсти. Та-

ту, досі тобі було легко, ти сам собі жив, про одного чи двох турбувався, то було легко — так скажи своєму батькові. А тепер маєш сина, так йому скажи, тепер на один клопіт у тебе більше, тож дивись, і працею більше... Дивися, працею... Працею...

Він теревенив до малого так довго, що аж задрімав. Збудився, коли його погукала дружина. А Тінче все мовчав і дивився на вогник лампи, мовби зачудований світлом.

3

Якець скоро після народження сина пережив гіркі дні. Спочатку ще все йшло добре, то той, то інший чимось допоможе, збереглося трохи грошей, прихованих на важкий час. Куми принесли білого хліба, принесли також від брата Тоне, і тітка, хоч далеко їй було, підтикнувшись, прийшла з кошиком харчів. І Міцчина мати, щоб її дочка відразу після пологів не давилася ячним хлібом, приносила булку, якої вдома їй не доводилося їсти.

Здавалося, що в хаті нараз поселився білий хліб, і Якець, усміхаючись, показував білі здорові зуби, коли бачив, як сходять блідість із жінчиного обличчя і як вона вся розквітає від щастя.

— Живемо, наче пани,— сказав він, з'ївши шматок хліба, який Міцка силоміць упхнула йому в руку, і навіть не подумав, що може бути інакше.

Але раптом не стало білого хліба. Міцка помітила, що чоловік піднявся сходами на горище, відчинив розмальовану скриню й знову зачинив. Через якийсь час повернувся в сіни й став, мовби боячись зайти до кімнати. Дістав із кишені гаманець, заглянув у нього, понишпорив за підкладкою: хоч би де яка десятка в ріжок закотилася, але й цього не було.

Якець задумався. Ходив сюди-туди по кімнаті, Міцка поглядом стежила за ним. Потім вийшов надвір і подався до корчми.

— Що хочеш? — запитала його корчмарка, склавши руки на гладкому животі й примружено дивлячись на Якця.

— Хліба на десятку, — сказав Якець і важко додав: — Але десятки зараз не маю. Розплачуся наступного тижня.

— Ти ще за молоко мені не заплатив, Яко, — непоквапно, але твердо відповіла йому корчмарка.

Відколи Якець оженився, люди стали називати його Яка.

Корчмарчині слова боляче зачепили його. Ще ніколи в житті ніхто так грубо не нагадував йому про борг. Це приголомшило Якця, наче грім з ясного неба, шпигонуло в самісіньке серце.

Він уявив, як з порожніми руками повертається додому і як запитливо дивляться на нього Міцчині очі. Чому корчмарці так потрібна та його десятка, коли он інші їй по кілька золотих винні? Чи тому, що він у неділі більше не ходить до корчми пити? Чи, справді, тому, що не заплатив ще за молоко? Але ж на вулиці він грошей не назбирає.

Корчмарка дивилася на нього. Вона відчула його думки й зрозуміла, що своєю відмовою завдала йому прикrostі.

— Як малий? — запитала вона, мов хотіла загладити свої різкі слова. — Здоровий?

Це запитання було промовлене так лагідно, що Якцеві аж полегшало на серці. У нього зблиснула надія, що, може, вдасться роздобути хліба.

— Дякую. Здоровий. Уже починає сміятися.

— О! — промовила корчмарка й вийшла з кімнати.

Через хвилину вона повернулася. Принесла півбуханки білого хліба й поклала перед Якцем.

— На! Цього я не зараховую тобі. Це від мене Міцці. Я їй передаю.

Якець подякував. Він зрозумів, що означає цей гостинець. Мовляв, більше не приходь брати в борг, бо знаємо, що не маєш чим віддавати. Хочеш їсти — плати гроші, й кінець.

— Скажи їй, нехай бережеться,— додала корчмарка.— Нехай не прохолоне. Нехай не надсаджується в роботі.

— Тепер усе роблю я сам,— сказав Якець.

Він запевняв корчмарку, що про Міцку вона може не турбуватися. Корчмарка розглядала Якця: він був сама простосердистість і доброта. Вона добре знала, що Якець себе не жаліє заради дружини. Він заріс бородою, на обличчя йому лягла зморшка, від безсонних ночей темніли кола попід очима.

— Завжди підміняти господиню ти не зможеш,— сказала йому корчмарка.— Тобі треба на роботу йти, сім'ю потрібно годувати. Та й більшатиме вона в тебе.

Якець марно шукав потрібних слів, щоб відповісти їй. Слова корчмарки зовні були доброзичливі, але в її голосі чувся призвук злоби, а очі блищали зловтіхою.

Якець попрощався й кинувся додому, наче йому страшно було людей. Поклав хліб перед Міцкою.

— Це тобі корчмарка передала,— сказав їй.

— Вона?

Міцку це здивувало. Що сталося, що та жінка передає їй білий хліб? Подивилася на чоловіка й здогадалася, що це значить. Але не сказала нічого.

Коли знову не стало білого хліба, Якець поклав перед Міцкою чорний хліб. Зробив це, мовби помилився чи мовби так воно й мало бути, ні слова не кажучи на виправдання. А сам позирав збоку, що ж вона робитиме з ним.

Міцка ні губів не розтулила, ні оком не кліпнула. Тільки білою рукою взяла хлібину й відрізала з неї шматок. Коли вкусила, то скибку затримала в піднесе-

ній руці, ніби роздумувала, з якого борошна цей хліб спечено, що висівки так і сиплються з нього.

— Це ячний хліб,— сказав Якець,— і трохи житнього та гречаного борошна в ньому.

— Але добрий,— промовила Міцка.

Вона з'їла скибку, проте нової не вкраяла. Це прикро вразило Якця, але він не подав вигляду. Тільки поклав ложку, піт виступив йому на лоба. Потім підвівся і, наче в якійсь справі, вийшов у сіни, а тоді піднявся на горіще. Хотів бути сам, як завжди, коли його обсідали важкі думки.

Дитячий плач повернув його назад до кімнати. Очі його дивилися втомлено, обличчя ще більше витягнулося. Міцка ж була така, як і раніше, блиск її очей анітрохи не змінився. Спокійна, добра, вона тримала дитя на руках, розстібнувши блузку, щоб годувати його.

Якцеві згадалася розмова, яку він почув незабаром після їхнього весілля, що, мовляв, жінка втече від нього. Коли забракло хліба, йому здалося, що цей час настав. Але страх його мучив недовго. Це ж неправда! Як вона втече з дитиною? Куди? Що їй можуть дати люди, крім глузування?

Він усміхнувся від того, що так швидко переборов свій страх. І все-таки йому було важко. Життя несподівано обернулося до нього спиною. У нього було таке відчуття, ніби він утратив ґрунт під ногами і сповзає в якусь прірву.

День у день він ішов на роботу. Щовечора приносив додому дві скибки хліба, які сам не з'їдав. Рідко діставав дрібку грошей.

— Яко, розплачуся з тобою наступної неділі,— сказав йому господар, коли він, сподіваючись плати, якимось затримався трохи довше.

— Таж я нічого,— відповів Якець ніяково, бо йому було мовби й соромно признатися, що потрібні гроші.

— Корчмарка не дала мені більше молока,— поскар-

жилася йому Міцка, коли він одного вечора повернувся додому.— Каже, нема.

Це була неправда. Дві корови в неї стояли в хліві, обидві дійні — Якець добре це знав. Але вона не хоче давати, бо він не заплатив їй боргу. Якець рушив був до неї, щоб попросити її, але на півдорозі завернув до брата.

— Я так і знав,— сказав йому брат.— Але й у нас нема молока.

Якець, навіть не дослухавши його до кінця, прожогом вискочив з хати й подався до Доляка. Розповів господині зі сльозами на очах про своє скрутне становище. Вона налила йому пляшку молока.

— Приходь щовечора або щоранку, як тобі зручніше,— сказала вона.— Якщо не зможеш заплатити, то відробиш.

4

Одного дня Якець повертався з Речини додому повз заліську корчму. Коли проходив біля вікон, з кімнати до нього замахав рукою плечистий вусатий чоловік, якого він не відразу й упізнав.

— Яко, зайти-но сюди!

— А, це ти, Баланте. Але я не маю часу, поспішаю додому.

— Зайди ж бо! Щось тобі скажу! Жінка почекає.

Аби з нього не сміялися, що він, мовляв, боїться дружини, Якець зупинився. Вузлик з хлібом поклав на підвіконні й підсів до Баланта. Це був кремезний чолов'яга, любив похвалитися, додому заявлявся хіба що на кілька тижнів на рік, щоб наwerbувати дроворубів у Румунію.

— Пий!—налив він чарку горілки Якецеві.— Як живеш?

— Та так,— відповів Якець і відрізав собі скибку хліба.— Хату маю, одружився.

— Це я вже чув,— сказав Балант.— І принца маєш. А тепер як — думаєш сидіти вдома?

— Що там думаю,— махнув рукою Якець.— Не оплачується воно мені. День у день гну спину, а заробітку — як кіт наплакав. І те, що зароблю, не скоро віддають.

— Бачиш,— сказав Балант, радіючи, що чоловік сам ллє воду на його млин.— Знаю. Добре їх знаю, тих господарів. Їдь зі мною! У Румунію. Через тиждень вирушаємо. Ділянка, де маємо рубати ліс, чудова, кращої й побажати собі не міг би. А ти робітник добрий, робота тобі буде завиграшки.

— Знаю, знаю,— задумливо кивав головою Якець.

Його вабив заробіток, але стримувала думка про Міцку. Як залишити її саму з дитиною? Що вона робитиме, куди подасться?

Балант бачив його вагання й не відставав.

— Перед від'їздом я дам тобі трохи грошей. Їхатимеш за наш рахунок. А потім, коли схочеш, візьмеш аванс, щоб послати додому на нагальні потреби. Після Нового року повернешся з повною кипенею золотих.

Якець мовчки всміхався сам до себе. Слова були аж надто спокусливі. Але він думав про Міцку, бо про себе не думав ніколи. З чого вони житимуть, коли він сидітиме вдома? Будуть голодувати. А настане зима, у селі заробітку не буде — обоє дивитимуться голодні у вікна.

— Далеко їхати,— сказав Якець, уже наполовину погоджуючись.

— Не бійся, не пропадеш! — широко всміхнувся Балант.— Адже будемо разом. Не сам будеш. Давай руку! Хто послухав Баланта, той ще ніколи не кається.

Так, Якець уже чув дещо про Баланта. Усі нарікають на нього, але щороку їдуть з ним на чужину. Він розбагатів, та не кидає заробітків, навіть удома рідко буває.

Якець знову задумався. Тяжко йому було залишати молоду дружину саму, ще більше його мучив страх, що,

може, взимку вона голодуватиме. Йому здавалося, що він назавжди втратить її, коли піде з дому, але якщо зостанеться, то прирече на бідкування, а цього не прос- тив би собі ніколи.

І все-таки не міг вирішити, не поговоривши з дру- жиною.

— Почекай трохи,— сказав він Балантові.— Запитаю Міцку.

Балант не сміявся з нього. Таке чути йому доводилося не раз, адже не одного Якця він уже витяг із дому.

— Иди порадься, але не барись! — сказав Балант.— Я почекаю. Тільки потім прийдеш скажеш, щоб я знав, записувати тебе чи ні.

Якець застав Міцку перед хатою; чекала його з хлоп- цем на'руках.

— Богу дякувати, прийшов! — вигукнула вона.— Так довго чекали тебе.

Якець поклав хліб на стіл. Простягнув палець мало- му, той схопив його обома руками й потягнув до рота.

— А що, якби мене кілька місяців не було вдома? — сказав дружині.— Якби я поїхав на заробітки в Руму- нію...

— Господи! — здивувалася Міцка.— Ти справді таке надумав?

— Балант он сидить у корчмі і намовляє мене їхати.

Якець сів на лавку, не спускаючи очей з Міцки. Вона посадила Тінче на коліна й задумалася. Помітив, що їй не дуже хотілося, щоб він залишав її саму. Це тривожи- ло його і водночас було йому приємно.

— А хіба не будуть розширювати сопу в Речині? — запитала Міцка перегодом.

— Ще нічого достеменно невідомо,— сказав Якець.— Саме сьогодні я говорив про це з твоєю матір'ю. Коли прийдуть — ніхто не знає. Добре, якщо взимку почнуть щось робити.

Міцка мовчала. А Якець усе більше запалиювався думкою про заробітки.

— Вдома, ти ж знаєш, пусто. Коли є робота, я нічого не можу заробити. А коли нема, то хоч з простягнутою рукою йди. Балант дасть мені трохи грошей, щоб ти мала на перших порах. Потім візьму аванс. Після Нового року повернуся з грішми.

Міцка розмірковувала. Звичайно, чоловік не може весь час стовбичити біля неї. Про це вона вже не раз думала, щоправда, ще до заміжжя. Але тепер забула. Тим часом злидні стукають у їхні двері, а може статися, що й гамселитимуть у всі стіни. Вона ж бачила чоловікову тривогу. Та й у самої було неспокійно на душі, тільки вона цього не показувала.

Так, треба, щоб їхав, хоч від самої думки про це стискалося серце. Усе в ній повставало проти того, щоб відпустити його від себе. Її огорнув дивний смуток, якого не змогла б передати словами; не знала вона його причини, як ми не знаємо, звідки приходять до нас передчуття.

— Ти будеш замикатися,— сказав Якець.— І візьми собі якусь дівчину.

— За мене не бійся,— відповіла Міцка.— Це мене найменше турбує. Зі мною нічого не станеться, коли на те божа воля.

Радісна усмішка розлилася по Якецевому обличчі.

— Балант чекає мене,— сказав він.— То що, йти сказати йому, що я погоджуюся?

— А коли від'їжджаєте? — запитала Міцка.

— Очевидно, через тиждень.

— Якщо ти вважаєш, що так буде краще, то їдь,— промовила дружина, дивлячись на малого й ніжно гладячи його м'яке волоссячко.

— Як ти скажеш.

Якець не міг приховати свого розчулення, голос його затремтів.

— Їдь! Ти ж знаєш, що я хотіла б, аби ти був завжди зі мною, але якщо не можна інакше... Мусимо їсти. Ти ж кажеш, після Нового року повернешся.

Якець невдовзі стояв уже перед Балантом. Той відрахував йому кілька банкнотів і поклав на стіл.

— Отже, через тиждень,— сказав Балант.— Збираємося в Речині. О п'ятій ранку. Кожен бере з собою сокиру і кирку. Без топорища й держална, розуміється.

5

Коли Якець відходив з дому, то плакали обов. Міцка вийшла в ранкових сутінках перед хату і довго дивилася, як він віддаляється через місток, як оглядається, як віддалеку ще махає капелюхом. Їй було жаль його, мовби втрачала чоловіка назавжди.

У хаті запанувала самотність. Удень Міцка ще забувала, що нема Якця. Вона звикла, що вранці він іде на роботу, а увечері, заклопотаний, повертається додому з усмішкою на обличчі, ніби й ніякого клопоту нема. Але ночі були довгими. Ліжко їй здавалося неймовірно порожнім. То раптом їй подумалося, що сінешні двері незамкнені. То на горіщі шкреблося щось. Дорогою повз хату всю ніч безперестану гупали кроки. Хоч вікно у світличці було щільно завішене, їй привиджувалося, ніби хтось заглядає з надвору, тримаючись руками за ґрати.

Коли дитя плакало, вона мусила сама вставати до нього. Виходила до сіней і розпалювала вогонь, хоч уся трусилася. Невдовзі відлучила дитину, бо від страху й суму в неї пропало молоко. Тінче пив коров'яче молоко, розведене водою й підсолоджене цукром. Спочатку малий навіть прихворів трохи, але, тому що мав міцний організм, скоро привичаївся до цієї їжі.

Міцка, як могла, заощаджувала гроші, які чоловік приніс від Баланта. Поволі звикла до самоти. Мати при-

слала їй десятирічну дівчинку, їхню родичку, щоб Міцці не було так скучно самій. Вона мала велику голову, очі її весь час дивилися якомсь здивовано. Дівчинка так полюбила малого, що Міцка без побоювання залишала на неї дитя.

Від Якця вона дістала листівку з чужого міста, написану чужою, незнаною рукою. Потім довго не було ніякої звістки. Міцка вже почала тривожитися, аж пробуджувалася вночі. Подалася до сусідок розпитатися, що їхні чоловіки пишуть. Вони сміялися з неї.

— Невже, думаєш, він щодня тобі писатиме? — казали їй.

Через кілька днів прийшов лист. Був короткий, написаний олівцем з обох боків аркуша. У ньому Якець повідомляв, що доїхав щасливо, здоровий, працює далеко від людей і пришле їй грошей, як тільки матиме змогу. Наприкінці передавав їй і Тінче вітання.

Листом вона була незадоволена; сподівалася на інший. Бо в ньому ані слова про те, що він її любить і сумує за нею.

Сіла відписати йому. Тоді відчула, що й вона таких слів не може довірити паперові. Говорити їх легше. А ось коли напише, хтось інший читатиме їх Якцеві, який не вміє читати, і буде сміятися. Справді, вона тільки тепер згадала, що Якець свої листи мусить диктувати чужим людям і слів, які, можливо найрадше сказав би їй, не буде ж усім звіряти.

Міцка невесело задумалася. Писала йому, що одержала листа від нього, жива, здорова, Тінче теж здоровий, з нею зараз є дівчинка, і вона, Міцка, сподівається, що скоро минуть ті дні... Дивилася на сльози, які мимохіть капали на папір і мочили його. Наприкінці передавала йому вітання від себе й Тінче і наказувала, хай він бережеться, щоб здоровий повернувся додому.

Листа віднесла на пошту в Речину. Там було повно робітників.

— Що пише Яка? — запитала її мати.

— Пише, що здоровий і що йому добре,— відповіла Міцка.

— Сошу почали розширювати. Ти бачила? Міг би був тут зостатися.

— Якби ж знав,— пошкодувала Міцка.— Ви ж йому казали, що ще нічого невідомо.

Вона не приховувала свого жалю. Але мати вже не думала про Якця.

— Усім роботи зараз вистачає,— сказала вона.— Коли ми не будемо справлятися, мусиш нам допомогти. Бо хто ж намісить того хліба на всіх людей?

Вона була жінка практична. Не пропускала слушної нагоди, щоб узятися за вигідне діло. Коли йшлося про заробіток, вона забувала і пісню, і молитву, знала тоді тільки одну працю без перепочинку. Усе життя гарувала, сподіваючись чогось кращого. Зараз їй трапилася можливість трохи відкласти грошей, аби тільки якийсь чужинець не перехопив її заробітку. А це може легко статися, якщо комусь із тих обшарпаних, вимазаних у болото людей коли-небудь забракне хліба.

Міцка оглянулася навколо себе. На кухні і в кімнаті було гаряче, як у печі. Скрізь лежали повні лотки хліба. Перед хатою якийсь робітник саме скидав дошки з підводи, збоку височіла вже купа цегли.

— Навіщо це вам, мамо?

— Кухню будемо ставити. Потрібна нова велика піч. Поки що вистачає й цієї. Але як прийдуть нові робітники, її буде замало.

— То й пекаря доведеться наймати.

— Маємо. Учора ввечері прийшов. Ще спить. І ти іноді допоможеш нам, я тобі вже казала про це.

— А як з малим?— запитала Міцка.

— А навіщо я тобі дівчинку прислала?

Міцка побачила, що мати не жартує, як їй спочатку було здалося. Вона всіх запряже, готова й сама працю-

вати день і ніч. Скільки років вона мріяла про те, що призбирає грошей і потім відпочиватиме!

— І тобі це не завадить,— умовляла її мати.— Хліба даватиму. Звичайно, я тебе не силую. Як хочеш...

Дочка не знала, що сказати. Відмовитися не могла, але й пообіцяти щось їй було важко. Саме в цей час на сходах, які вели на горище, з'явився юнак із заспанними очима, запорошений борошном.

— Ось наш пекар,— сказала мати.

Міцка спостерігала за ним, коли він сидів на сходах, втупившись у неї. Був молодий, мав обличчя ніжне, як у дівчини, сині очі дивилися голубливо, світле волосся дрібними кучерями спадало на лоб.

Їхні погляди зустрілися і довго не могли відірватися один від одного. Хлопець дивився на неї, як на диво, Міцку пройняло якесь приємне почуття.

Їй здавалося, що цього юнака вона вже десь бачила. Ніби трохи схожий на Філіпа. Але коли порівняла, то помітила велику різницю між ними. Юнак був гарніший і, може, кращий характером.

— Це моя дочка, Міцка,— сказала мати.— Адольфе, ви вже виспалися?

Хлопець не почув запитання.

— Ви живете тут, у Речині? — запитав він Міцку.

Міцка вся почервоніла. Перш ніж вона знайшлася на слово, за неї відповіла мати:

— У Заліссі живе, замужем. Я щойно просила її, щоб коли-не-коли допомогла нам, а вона не обіцяє.

— Звичайно, допоможе,— сказав Адольф.— А якщо я ще попрошу, то обов'язково.

У його словах відчувалася надмірна самовпевненість.

Проте молоду жінку ці слова ніби обплутали невидимою мережею. Її пройняла дрож. Міцка глянула на свою руку, на якій блищала обручка.

— Побачу,— сказала вона.

Але голос її задзвенів так, наче вона пообіцяла: «Прийду».

6

Образи своєї дружини й Тінче Якець віз із собою в серці. Він сидів, затиснутий у кутку вагона, і весь час усміхався, дивлячись на іскри, що пролітали за вікном. Йому причувалися слова прощання, які супроводжували його всю довгу дорогу. Колеса стукотіли по рейках. Якцеві здавалося, що ці удари повторюють двоє імен: Міц-ка, Тін-че;— від станції до станції, від міста до міста.

Чудні назви чужих країв залітали йому у вуха. Мимо пробігали великі будинки й церкви, усякими дивами він захоплено наповнював очі. Велика угорська рівнина, змережана ланами та перелогами, не мала ні кінця ні краю. Минуло два дні, як вони виїхали з дому, а ще й досі не дісталися до мети своїх мандрів, уже й назад йому захотілося.

Вийшли у великому місті. Довгі вулиці, сяючі палаци, повно людей, шум, гам. Якець дивився, дивився. І йому аж ніби дивно стало, що в тому строкатому стовпищі, мовби сюди збіглися люди зі всього світу, не знаходив своєї дружини.

Після двох днів нукання в цьому людському мурашнику знову сіли в поїзд. Вузькоколійкою дісталися в гори, на останній станції зійшли, бо далі не було залізниці. Понад колією лежали величезні штабелі дерев. А довкола здіймалися гори, порослі темними лісами, тяглися в далеч і разом з долинами та ущелинами губилися в нескінченності.

Заробітчани завернули в одну з таких долин і після довгої важкої дороги заночували в низькій хатині, яка стояла над річечкою і нічим не нагадувала корчму, хоч вони тут дістали і їжу, і питво.

Наступного дня заробітчани йшли ще десять годин серед гір під темними кронами широких смерек, які лише то тут, то там розступалися, відкриваючи перед ними похмурі ущелини.

Нарешті дісталися на галявину під шпичастою горою, де росло трохи кущів, а кругом — ліс і ліс. Зупинилися.
— Ось і прийшли,— сказав їхній провідник.

Сіли на перепочинок, розглядалися. Сонце вже схилилося до пругу, заливаючи червоним світлом верхівки смерек. Тоді вони підвелися. Найстаріший з-поміж них розмахнувся й ударив сокирою по найближчому кущі.

— Боже допоможи!

Так почали роботу.

Розчистили галявину, стяли кілька менших смерек, обчухрали їх. Цю ніч спали на смерековому гіллі просто неба, понакривавшись піджаками. Дехто почав труситися від холоду; тоді розклали багаття і всю ніч грілися біля нього.

Кілька днів будували колибу із смерекових колод, накрили її гілками та корою. Утрамбували землю, біля стін поставили лежачи, вистелили їх листям, а посередині змурували вогнище.

Так вони забезпечили себе новим домом, вогнищем, постелею й захистком на випадок дощу. Там проводили після важкої праці дні й ночі з думками про сім'ю, там їли мамалигу, приправлену солониною й сиром.

Перші дні ніхто не думав про домівку. Навіть Якець. Лише увечері, коли лягав на тверду постіль, згадував Міцку. «Після Нового року,— казав сам до себе.— Дні швидко минають». І засинав.

У кишені Якець носив папір для листів, уже весь пом'ятий, і конверти з марками. Якось він узяв один аркуш паперу і при тьмяному світлі, яке йшло від вогнища, став розглядати його.

— Що хочеш, Яко? — запитав його хлопець, який сидів поруч.— Листа писати?

- Так.
- То пиши!
- Не вмію.

У Якця на серці було невесело, але він усміхався.

— У мене рука тремтить,— обізвався один, наче злякавшись, що Якець попросить його написати листа.

Якийсь хлопець, не із Залісся, такий же несміливий, як і Якець, тільки дивився на нього. Якець не наважувався його просити, доки він сам не зголосився допомогти.

— Може, я вам напишу?

— То давай!

Обидва присунулися ближче до лампи, що висіла на стіні. Якець задумався, хлопець гриз олівця.

— Пиши так,— почав Якець.— Я щасливо доїхав і здоровий, богу дякувати...

Наступного дня перший Якців лист помандрував до дому.

Довго довелося чекати, доки прийшла відповідь. Якець розгорнув листа і втупився в нього, мов сподіваючись, що він сам заговорить.

— Тобі лист прийшов, Яко? Чому не читаєш?

Листа прочитав йому, коли вони залишилися вдвох, той самий хлопець, який писав. Якець не міг повірити, що там справді таке написано. Від розчуленості аж сльози виступили йому на очі.

— Ще одного листа напишеш мені,— сказав він хлопцеві.— Як матимеш час...

Довго він чекав, аж якось у неділю вони лишилися самі.

— Пиши,— диктував він,— що я завжди думаю про неї... пиши, що...

Слова вимовляв поволі, з теплотою, з усмішкою на обличчі, із сльозами на очах.

Усі ніжні думки, усі важкі зітхання, усі марні страхи, усі запізнілі ласкаві слова, які вимріяв у дощові

дні, коли відпочивав, чи наснив у н́очі, коли від втоми йому не спалося, тепер хотів перелити в незграбні слова: олівець низав їх одне за одним на пом'ятому папері, а вони були безсилі висловити те, що ними хотів сказати.

Яка рука спроможна передати ті почуття, що є в серці, і особливо — в простому!

Коли листа було написано, Якець довго тримав його в руках, ніби зважуючи зміст. Усміхався, мовби ще раз повторював усе, що тільки-но продиктував.

У верхівках смерек шумів вітер.

7

Робітників ставало дедалі більше, у Речині, як гриби, росли нові бараки, на вигоні біля потоку розкинулося ціле поселення.

Міцчина мати не встигала напикати вдосталь хліба, хоч працювала день і ніч. Нова кухня стояла, нова піч була готова, у ній теж пекли, а хліба не вистачало.

У другому кінці села якийсь чужинець поставив барак і відкрив свою пекарню. Жінка занепокоїлася.

— Це ти винна, бо не прийшла допомагати,— сказала вона Міцці.— Тепер нам доведеться сутужно.

Тоді Міцка зважилася, хоча її лякали зухвалі Адольфові погляди. Вона думала про чоловіка, про дитину, і їй здавалося грішним, що очі чужого чоловіка так нахабно розглядають її.

— Ще трохи, і твоя допомога вже б не була потрібна,— сказала їй мати.

Виявилось, проте, що обидві пекарні мали досить роботи. Вони ледве встигали напикати хліба робітникам, які в основному харчувалися сухою мамалігою та хлібом.

І все-таки цю заповзятливу жінку обсідали тривоги. Запаси борошна, що їх вона діставала, швидко танули, гроші розходилися. Крім того, над нею тяжів борг: вона

позичила чималу суму, щоб поставити нову піч. Іноді її охоплював страх, що вона збанкрутує. Але справи у неї дедалі кращали. Щоправда, поволі, з дня на день, Адольфові, який став уже ніби своїм, заборгувала плату і не соромилась признатися йому про своє скрутне становище. Коли розплатилася з ним, закінчилися і її тривоги. Вона знову всміхнулася.

Міцка приходила кожного ранку і кожного вечора йшла додому. Якцеві про це не писала, мовби почувалася винною: не мала сміливості признатися йому, що мало залишає на чужу дівчину.

«Усе-таки я заробляю»,— подумала вона, зав'язуючи у вузлик булку і трохи кави. Але це її не заспокоїло. Дорогою додому їй здалося, ніби чує Якців голос, який лине крізь шум далеких смерек до їхніх сестер у рідному краї й нашіптує їй у вуха: «Чи я тобі не залишив грошей? Чи я не вислав потім іще?»

Вона подумала, що має в прискринку сховані кілька банкнотів, які покаже чоловікові, коли він повернеться додому.

«Бачиш, це я зберегла».

Якець спочатку засміється, а потім незадоволено насупить брови.

«А з чого ви жили? Чи все було чесно?»

Їй згадалися Адольфові палкі погляди. Голий до пояса, він щодня стояв перед челюстями й саджав та діставав хліб із розжареної печі. Вона анітрохи не соромилася його. Її погляд пожадливо прикипав до його білих плечей, затримувався на незарослих грудях, мов перед нею було дитя, і вона мимоволі порівнювала його зі своїм чоловіком. Іноді він доторкався до її руки. Знала, що це він робив навмисно, хоч і вдавав, ніби це сталося випадково. А іноді траплялося, що він зачіпав її за стан або за груди. Усе мовби нехотя. Але при цьому очі його блищали. Міцка відступалася, пронизана дивним почуттям. Звідки в нього стільки зухвалості?

Уникала його, хоч під час роботи мушили бути разом. «Адже мати поруч»,— потішала вона себе. Але коли він говорив їй якийсь двозначний жарт, мати сміялася й додавала ще й своє зауваження. Поволі Міцка звикла до його дотиків та слів і вже не вбачала в них нічого поганого. Не сполошилася навіть тоді, коли в темряві дорогою додому перед очима в неї поставав його образ. Вона забулася настільки, що й не пробувала струсити з себе цю ману, і не раз уночі прокидалася, думаючи про нього.

Коли Якець написав їй другого листа й прислав грошей, вона була вражена. Хто написав йому ці слова? Невже це він сам продиктував? Хіба він не почав уже її забувати? Вона не подумала, що він живе в глушині, пошта від нього далеко, раз на яких сім-вісім тижнів трапляється нагода відправити лист.

Малий уже рачкував по хаті і сам, тримаючись за лавку, переступав з кутка в куток та сміявся, мов джерело жебоніло.

Одного вечора Міцка застала його хворого, у нього був жар.

— Ти що йому зробила? — напалася вона на дівчину.— Отак ти дивилася за ним?

Наступної миті Міцка збагнула, що про це вона повинна була запитати в себе самої. Вона б сама мала доглядати дитину. Чого було їй іти в Речину і там, чекаючи, доки зійде тісто, сидіти під хатою й слухати Адольфові теревені. А він до того знахабнів, що навіть потягнувся рукою до її грудей, щоб забрати в неї гілку резеди.

Йому, звичайно, ні до чого була та пахуча гілка. Але навіщо вона приколола її до грудей? «Так собі,— гарячково захищалася Міцка від власних докорів.— Я вдарила його по руці». І відразу виникло запитання: «А як ти його ударила?» І відповідь: «Узяла за руку й легенько пацнула по пальцях. І руку відпустила не відразу».

Ох! Міцка припала до хворого сина, який пашів жаром. Зазирала йому в оченята, дивилася на личко, таке подібне і до її, й до чоловікового. Що вона скаже Якцеві? На очі виступили сльози, щось стиснуло горло. «Не буду більше! Не піду! Сидітиму вдома».

І справді, залишилася вдома з дитиною. Якцеві написала, щоб він не переживав за них, синочок здоровий; коли повернеться, застане все в доброму порядку.

Вона не обманювала. Малий під її наглядом швидко одужав. Знову бігав біля лавки й сміявся, оглядаючись, чи хто не ловить його.

Тоді до них прийшла мати. Після довгих вагань і суперечок Міцка таки пішла з нею.

8

Був грудень. На вершинах гір лежав сніг. Погода стояла суха, небо було чисте, сонце світило всі дні, голий краєвид сяяв, як улітку.

Дні стали короткі. Міцка мусила поспішати, щоб ще завидна дістатися додому. Іноді темніло вже біля потоку, і вона, вся зіщулившись, бігла між чагарями, лякаючись гілок, які звисали над стежкою. У Речині не хотіла ночувати, боячись за дитину.

Якось перед різдвом вони дуже довго затрималися з роботою. Міцка стривожено глянула на годинник.

— Так пізно? — здивувалася вона.— Мені треба йти.

— Уже? — занепокоїлася мати.— Та тебе хтось проведе.

Міцка залишилася. Раз її проведуть, то нема чого переживати. Після роботи ще присіла на хвилинку, випила чашку кави.

— А тепер треба йти,— сказала вона, підводячись.

— Пізно вже,— зауважила мати.

— Ви ж обіцяли, що хтось проведе.

— Я не можу.

У Міцки підупав настрої. Мати думала тільки про себе. Пообіцяла, що проведуть, аби затримати її. Про те, щоб залишитися на всю ніч у Речині, й мови не могло бути. Але її лякали страхи, які чигали в чагарях, над потоком, скрізь по дорозі в Залісся. Хто ж проведе її? Брата цього дня не було вдома. Вона подивилася на сестру.

— Хай Ліза мене проведе.

— Вона не матиме часу,— сказала мати.— Їй треба в крамниці бути.

Вона глянула на Адольфа, який чистив щіткою штани. Той зрозумів її погляд.

— Якщо хочете, я вас проведу,— зголосився він, приємно всміхаючись.

Міцка розгубилася. Відчувала: цього не слід дозволяти, але в першу хвилину не знайшла, що відповісти. Та й тоді їй довелось би почувати в матері.

— Прошу вас, Адольфе,— обізвалася мати,— проведіть її бодай до перших хат. Бо ж знаєте, самій жінці поночі якось страшно йти.

Міцка нічого не сказала; почекала тільки, поки Адольф переодягнеться. Коли він вийшов у святковому костюмі, вона мовчки здивувалася. Хлопець був гарний, мав панський вигляд, став мов не той.

«Скоро буду вдома»,— подумала Міцка, виходячи з ним на дорогу. Було темно, тільки зорі слали непевне світло. Та біліло під ногами каміння, позначуючи шлях.

Міцка спочатку була така збентежена, що майже не чула, як Адольф без утаву щось говорив. Про темряву, про зірки, про суху погоду, про гарну зиму. І ще про всілякі інші повсякденні речі. Вона стиснула губи й мовчала, ніби кожен з них перебував у своєму світі, далеко одне від одного. Міцка думала про Тінче й чоловіка, який стояв у неї перед очима з усміхненим обличчям. Наддала ходи, щоб швидше дістатися додому.

— Чого ви так поспішаєте, Міцко? — запитав Адольф лагідним голосом.

Вона пішла повільніше. Через якийсь час Адольф знову обізвався до неї.

— Ви все-таки поспішаєте,— сказав він.— А про що ви так задумалися, що не слухаєте мене?

Міцка спробувала звільнитися від своїх думок. Стала слухати його. Ще ніколи й ніхто не говорив так гарно й вишукано. У неї було таке відчуття, мовби на неї сиплються не слова, а квіти. Вона слухала, і їй навіть на гадку не спадало щось погане, ніби це була недільна проповідь у церкві.

Хлопець їй здався розумним, якимось навіть розважним як на його роки. Вони підійшли до льоду, що утворився, де через дорогу сльозилася вода. Він подав їй руку. Міцка сперлася на неї, щоб не впасти. Коли вони перейшли слизьке місце, вона ще якусь хвилину-дві тримала його руку — легко, мов у танці. Коли випустила, глянула на нього. У тьмяному світлі, яке падало з вікон хати над дорогою, вона побачила його сяючий погляд і усмішку.

Назустріч їм ішли, похитуючись, два п'яні робітники і хрипко співали, обнімаючи один одного за плечі. Коли вони помітили жінку, звернули до неї. Міцка скрикнула і ледве не впала, зачепившись ногою за камінь. Вона схопилася за Адольфову руку й уся притулилася до нього. П'яниці засміялися. Засміявся й Адольф.

— Усе гаразд,— сказав він, узявши її руку в свою, а другою обхопивши за стан.

Вона обережно вивільнилася. Але пройнялася до нього довірою. Уже не поспішала. Адольф ішов ще повільніше, ніж досі. На мосту через потік він зупинився. Слова лилися з нього невпинно, мов струмінь води в корито. Міцка жадібно всотувала їх, аж голова паморочилася.

Вони повернули схилом униз. На путівці то тут, то

там білили замерзлі калюжки; у темряві світилися хати, розсипані по долині та на схилі протилежного пагорба; монотонно шуміла вода, віддалеку з корчми долинав галас та співи.

На дорозі не було нікого. Тільки зірки пильно зорили на них та де-не-де над темними чагарями підносилося самотнє дерево.

Вони прийшли до потоку, який біг із Залісся. Темінь була така густа, що ледве можна було розрізнити місток. Адольф зупинився.

— Може, я вас перенесу? — запитав він.

— Ні,— відповіла Міцка, здригнувшись.— Я сама.

Він простягнув їй руку, вона схопилася за неї. Відчула міцний потиск. На другому краї містка намерз лід, і вона ледве не посковзнулася.

— Ой! — вигукнула Міцка.— Ще трохи, і впала б у воду.

— Я вас врятував би,— сказав Адольф.

Далі їхній шлях лежав понад потоком. Вода шуміла й біло пінилася, стрибаючи через каміння. З обох боків густі дерева низько схиляли віття над путівцем, який був геть розбитий за час осінньої сльоти, і то одна, то друга нога раз за разом попадала в якусь вибоїну.

— Упадете,— сказав Адольф до Міцки.— Дайте мені руку.

— Не треба,— відповіла вона.— Тут уже рівно.

— Дайте руку! — повторив він настирливіше.

Вона не заперечувала більше. Дала йому руку, точніше схопилася за нього, коли нога вскочила в якусь ямку чи перечепилася через камінь.

— Весь час тільки я говорю,— промовив Адольф, якому вже почало бракувати звичайних тем для розмови і здалося, що треба перевести мову на щось інше.— Розкажіть ви що-небудь мені.

— Я не знаю нічого.

— Чом не знаєте? Адже я ось можу стільки говорити.

— Ви ж бували скрізь. Багато бачили й пережили.

— Бував я по світу,— відповів Адольф, якому лестили Міцчині слова.— Бачив Трієст, Венецію, Відень, Прагу. І ще децо.

І він почав розповідати їй про чужі краї, міста й людей. В оповідь вплітав і свої пригоди, які для того, хто бачив світ, нічого не значили, а для того, хто далі своєї хати не бував, могли видатися хтозна-якими. Міцку вони зачарували.

Через темряву й ожеледь дорога здавалася довгою, йти було важко. Обіч путівця лежала велика купа хмизу, розсунута широко, наче постіль. Адольф зупинився й запропонував присісти.

Міцка не погоджувалася.

— Тільки на хвилинку,— сказав він.— Я втомився. А що вже казати про вас!

Жінка здалася на його вмовляння. Сіла на м'який хмиз оддалік від нього. Адольф присунувся ближче до неї, так, мовляв, буде тепліше, хоча повітря було нехолодне і на небо з півдня наповзали хмари.

Він говорив, охопивши руками коліна й закинувши вгору голову, мов із зірок на небі вичитував слова.

Розповідав про свої мандри, про службу, про суперечки з господарями. Міцці все здавалося великим, величним. Зрештою, до неї ледве доходили його слова та їхній зміст, так їй дивно було. Вона чула тільки його голос, який здавався їй ніби далекою музикою.

Через якийсь час Адольф замовк і подивився на неї.

— Що вам ще розповісти?

— Що хочете,— видихнула вона.

Став розповідати їй любовну пригоду, ніби навмисне приберігав її для цього часу. Голос його був лагідний, далекий від усього земного; часом здавався палючим, як вогонь і кров, а то знову ставав легким та ніжним,

наче весняний квіт, зринав до зірок. Розповідав про якусь нетутешню, казкове кохання, яке трапилося давним-давно і десь дуже-дуже далеко, а водночас було зовсім близько, мовби торкалося їх своїми крильми.

Міцка не відчувала холоду, який віяв з потоку. Плюс-кіт води був ніби супровід до музики його слів. Адольф спостерігав за Міцкою, яка захоплено слухала, потім схилився до неї й поклав руку їй на плече, вона майже не помітила цього. Не відсахнулася.

Розповідь закінчилася, Міцка мов прокинулася зі сну й широко розплющила очі. Чи те, що він розповідав, вигадка, чи було насправді? Коли відчула на собі Адольфову руку, якої не могла й не хотіла відіпхнути, їй здалося, що все відбувається якраз цього вечора і насправді... насправді...

Забула, що вона Пекова Міцка, що має чоловіка, який працює десь на чужині в лісах, що має дитину і що повертається вночі додому з чужим чоловіком. Ні про що більше не думала, не хотіла ні про що думати, уся віддалася звабі, яка затопила її, наче море. Ожили в ній усі нездійснені дівочі марення і, мов на золотих крилах, понесли під небо, до самих зірок. Дихала стримано, ніби боялася, щоб не розбудити себе. Їй бажалося тільки, щоб ця мить ніколи не кінчалася, щоб розтягнулася вона у вічність...

В ущелині шуміла вода, хмари закривали небо.

9

Цього вечора Міцка не тямилася, як прийшла додому. Рвучко, мов за нею гналися звірі, відчинила двері, вскочила в сіни й замкнулася. Увійшла до кімнати, засунула засувку.

Важко дихала. У кімнаті вже не горіло світло, усе було тихо. Неясно бовваніли в темряві предмети. Вікна були наче сірі очі.

Міцка прислухалася, мовби чекала, що хтось прийде по неї, кого вона боялася, але не могла оборонитися від нього. І разом з тим знала, що ніхто не прийде, ніхто не гнався за нею, коли вона бігла, наче сполохана сарна, не зупиняючись усю дорогу до самого дому. Переслідував її страх, боялася самої себе.

У тиші почула рівне дихання сплячої дитини. Притиснула долоню до грудей, щоб заспокоїти серце, яке мов хотіло вискочити з них. Другою рукою торкнулася печі. Знайшла пічурку й сьгнула в неї рукою. За сільничкою намацала сірники. Узяла одного й черкнула ним по цеглі, на чорному тлі сьгнула фосфорична дуга, сірник спалахнув, воңа засвітила лампу.

У кімнаті не було нікого. Світло затанцювало по стінах, з яких дивилися образи святого Якова й матері божої в простих, пофарбованих у жовтий колір рамках. Святий Яків незмигнго стежив за нею; здавалося їй, що він подібний до її чоловіка. Відвела погляд.

Двері до світлички були причинені. Узяла лампу й стала на порозі. Тінче лежав на її ліжку, закутаний у тепле лахміття, ніби щойно заснув. Біля нього спала дівчинка, в одязі, як застав її сон. Обое позасинали, марно чекаючи її.

Міцка схилилася над сином. Ліва його ручка лежала під голівкою, праву поклав на боці. Заплющені повіки були такі тонкі, безкровні, що, здавалося, видно крізь них зіниці. Губи мав розтулені, дихав спокійно.

— Мій син! — прошепотіла вона. Якби він не спав, то була б несамовито схопила його в обійми, але зараз боялася розбудити. Схилилася над ним і шепотіла:— Мій син, мій Тінче!

Її охопив невимовний сум. Вона сперлася на стіну й стиснула губи, щоб не заплакати вголос. Нею трусило. Коли вона бігла додому, її раптом пронизала думка, що дитя, може, померло. І їй уже привиділося, як лежить воно між двома запаленими свічками. Нічого

такого не сталося, хоч вона й заслужила це. Богу дякувати, нічого такого не сталося!

Схилилась над ним ще раз і дивилася. Легенько доторкнулась губами до його волоссячка, мовби хотіла поцілувати. З грудей у неї вирвався стриманий схлип, аж дитина заворушилася в сні. Але не прокинулась.

Прокинулася дівчинка, сперлася на лікоть і, кліпаючи здивовано очима, подивилася на лампу, на Міцку.

— О мій боже, я заснула! — прошепотіла вона злякано, ніби вчинила щось погане і тепер боїться покари.

— Залиш його, хай спить! — сказала Міцка.

— Довго вас не було, ми гралися на ліжку й заснули, — виправдовувалася дівчинка.

— Гарзд. Ніхто не приходив?

— Листа принесли.

— Де він?

— За образом, — сказала дівчинка і зіскочила на підлогу.

— Иди спати! — звеліла Міцка. — А якщо хочеш їсти, бери хліб!

— Не хочу їсти.

Дівчинка залізла на піч, поклала собі під голову старий піджак і знову заснула.

Міцка накрила малого, поставила лампу на стіл і простягла руку за образ святого Якова. У руках обертала конверт, забруднений, з пом'ятими ріжками. На марках красувався чужий король з довгою бородою.

Лист був од Якця. Ще ніколи жодного листа вона не тримала в руках з таким почуттям у серці, як цього вчора. Боялася розкривати його.

Витягла заколку з коси і нею розірвала конверт. Лист був написаний на чотирьох сторінках.

Сіла до стола. Її рука й лист тремтіли, як і полум'я лампи. Слова, що їх вона читала, були незграбні, прості, але відкривали все багатство люблячого серця.

«Дорога моя дружинонько Міцко!

Беру перо в праву руку і, перш ніж писати листа, шлю Тобі вітання через далекі гори й доли, через усі рівнини, ріки й дороги. Вітаю також мого Тінче і всіх, кого побачиш. Я все виглядаю листа від Тебе, а пишу Тобі рідко, бо ми далеко від людей. Коло нас тільки засипані снігом гори, смереки та небо, замість дзвонів тут нам сокири дзенькають. Але я щодня думаю про Тебе, коли працюю, і щовечора, коли засинаю, і бажаю, щоб вам, Тобі і Тінче, нічого поганого не сталося і щоб ми знову зустрілися веселі й здорові через місяць або через два, коли ми закінчимо тут роботу. Якщо буде щось погано, пиши, кину я все й приїду додому, бо Ти мені дорожча, ніж той заробіток. Зараз я вже маю стільки грошей, що не будемо голодні, як бог дасть, доки знайду собі яку іншу роботу...»

Лист закінчувався вітаннями та звіренням почуттів, які важко давалися чужому перу. Унизу стояли слова: «Бережи себе і Тінче! До побачення!»

— Бережи себе і Тінче! — повторила Міцка, стиснула голову долонями і втупилася в лист. Довго сиділа так непорушно. Потім знайшла в шухляді чорнило й заржавіле перо. Писала чоловікові доти, аж малий прокинувся мов із важкого сну і заплакав.

10

Довго йшов лист до Якця.

Ліс потопав у глибокому снігу. Зрубані дерева щодня по двох великих просіках котилися в долину, гуркочучи від рання до смеркання. Внизу стояло кілька робітників і складали колоди у велетенські штабелі. Пізно ввечері, змучені, поверталися вони додому. Одні варили вечерю, інші лежали попід стінами.

Якець сидів на пеньку біля вогнища. Скинув чоботи, сушив штани й онучі, від яких здіймалася пара.

— Я весь мокрий, — сказав він.

— Невже! — жартував інший.— У мене, навпаки, штани як дзвін — змерзлися, аж тарабанять. А що більше їх сушиш, то вони стають мокрішими, бо лід розтає.

— Це правда,— сказав Якець.— Потерпимо ще кілька днів, та й кінець.

— А потім? — озвався Балант.— Знаєш, коли буде кінець?

— Коли?

— Коли помремо.

— Знаю,— сказав Якець.— Але й відпочити колись треба. А то машина і та зношується.

— Він скучив уже за жінкою,— обізвався хтось.— Видно, що недавно оженився.

— Жінка! — засміявся Балант.— За десять, найбільше за чотирнадцять днів тут закінчимо. Потім маємо ще одну роботу. Місяців на два.

— Чорт його бери! Де?

— Дві години ходу звідси. Там, де підрядчик утік. Заробіток буде добрий.

Якець тримав онучі над вогнищем, яке потріскувало. Важкі думки снували в його голові.

— Поїду додому,— обізвався він через якийсь час.

— То їдь,— розкричався на нього Балант, який не був таким поганим, як вдавав із себе.— Їдь! Але знай: грошей не дам. Якщо хочеш, їдь за свої! Нехай тобі жінка вишле на дорогу.

Якець мовчав. Балант дивився на нього.

— Так тобі погано? — почав він уже трохи м'якше.— Коли вже несила, то їдь, їдь, ніхто тебе не тримає. Але знай: це по-дурному. Робота є, заробіток буде солідний. Ще два місяці — і матимеш стільки, ніби двічі побував у Румунії, бо ж і на дорозі заощадиш. Отак воно, Яко: тут не любов — тут розум потрібно мати.

Якець задумався, слова на нього вплинули. Проте ще не вирішив остаточно. Тим часом прийшли робітники з долини.

— Яко, дай-но мені сісти, бо я змерз,— сказав один із них.

Якець перебрався на лежанку. Прибулий сів на пеньку.

— Яко, а що даси мені за листа?

Усі з'юрмилися біля вогнища, і Якець теж. Рудоволосий робітник з насмішкуватим обличчям почав при світлі вогнища читати адреси на конвертах. Із трьох листів один був для Якця.

— Яко, це правда, що жінка зраджує тебе?

— Замовкни, базікало! Не знаєш нічого іншого?

Говорили про смереки, про сніг, про нову роботу, яка трапляється їм, а про Якця й забули. Він же затисся в куток і перевертав у руках листа. Обмацував його, ніби хотів таким чином розгадати, що ж у ньому написано. Розірвав конверт, при мерехтливому світлі вогнища бачив, що папір змережаний весь, на всіх чотирьох сторінках від верху до самого низу.

Біля нього лежав хлопець, який йому писав і читав листи. Якцеві здалося, що той дивиться на нього з темряви. Торкнув його рукою.

— Може б, ти прочитав мені? — несміливо запитав він хлопця.

Хлопець підвівся. Із щілини між колодами дістав недогарок свічки й запалив його.

Лист був мовби писаний зі сльозами на очах.

«Дорогий мій Якове!

Сьогодні ввечері я одержала від Тебе листа. Я так зраділа, що аж розплакалася над ним. І ми Тобі шлемо вітання через гори й доли, і бажаємо Тобі міцного здоров'я. Щоб нічого поганого Тобі не прилучилося! Думаю про Тебе і вдень і вночі, дочекатися не можу, коли ти повернешся. Ми живемо добре, нам нічого не бракує, здорові, але Тебе нема коло мене, і мені так сумно. Здається, що я вже цілу вічність Тебе не бачила. Тільки не сердься, я мушу Тобі признатися, що я ходила кілька

разів до матері, помагала їй, бо в неї багато роботи. Але вже більше не піду, хоч мати буде гніватися. Мій син і Ти дорожчі мені за все. Ти не знаєш, скільки тепер є робітників у долині. Багато наших там працює. Зараз легко знайти роботу, і її ще надовго вистачить. Коли приїдеш, то й Тебе візьмуть. Щовечора будеш з нами, і я не буду журитися, як Тобі там живеться, у тій далекій чужині, і Ти не будеш переживати за нас. Ти ж знаєш, мені важко без Тебе, хоч у мене все добре. Коли одержиш мого листа, не затримуйся, приїжджай скоріше, бо ми Тебе дуже-дуже виглядаємо і будемо дуже сумувати, як Тебе не буде...»

Так до кінця. Якець склав листа й заховав у кишеню. Його охопив якийсь дивний неспокій.

— І Яка піде з нами,— сказав Балант, коли кінчив розмовляти з іншими робітниками.

— Не піду! — рішуче заявив Якець і повторив: — Не піду!

Слова кидав рішуче, уперто, мов це не Якець, а хтось інший говорив. Усі мовчали, ніхто не наважився вмовляти його.

11

Міцка дотримала свого слова, яке дала чоловікові в листі,— більше не ходила до матері в Речину. Та послала по неї, але Міцка відповіла, що не може прийти, бо малий нездужає.

Мати сама прийшла до неї. Коли побачила, що хлопець здоровий, зміряла її довгим поглядом. Міцка опустила очі додолу, мовби боялася, щоб мати не вичитала в них її муки.

— Що з тобою?

— Нічого,— відповіла Міцка.— Таж нічого. Я написала Якецеві, щоб скоріше повертався,— додала вона.— Оце все.

Мати не силувала її. Пішла сама додому, найняла ще одного пекаря, час від часу посилала їй хліба. Люди почали говорити про любовний зв'язок між господинею і Адольфом, який дедалі нахабнішав і зовсім розпустився; тоді вона його по-доброму розрахувала. Після цього Міцка стала знову заходити до неї, але тільки провідувала, вже не допомагала їй. На Міцчине обличчя лягла якась похмура тінь і не зникала, в її усмішку закрався тихий смуток.

Того виразу й смутку не могла приховати навіть перед своїм чоловіком...

Наближався кінець лютого, сонце дедалі більше пригрівало, коли одного ранку на зорі Міцка почула кроки під хаюю; їй здалося, що хтось зупинився біля дверей. Прислухалася. Хтось смикав за клямку, пробував відчинити надвірні двері.

Міцка встала й вийшла до кімнати. За вікном у сутінках побачила темну постать.

— Міцко! Відчини!

Це був голос її чоловіка. Міцку охопила незнана радість, змішана зі страхом. Уся збентежена, вона кинулась у сіни — і тільки тоді помітила, що напівроздягнена. Вернулася до кімнати й накинула на плечі велику хустку. А Якцеві нетерпеливилось. Знову схопив за клямку і став сіпати її.

— Зараз, — обізвалася Міцка. — Уже йду.

Відімкнула двері. Якець зайшов до сіней. Здався їй малим, меншим, ніж раніше, заріс бородою, але обличчя мав рум'яне і повне. За плечима в нього на шлейках з мотузків висів мішок. У руках стискував сукувату палицю, був забрюханий до колін.

Якусь хвилину вони мовчки дивилися одне на одного, немов запитували про щось. Потім усмішка осяяла їхні обличчя, і вони простягли одне до одного руки.

— Добрий вечір! — сказав Якець і засміявся. — Тобто добрий ранок! — додав він весело. — Я не спав, то й

подумалося, що вечір. Ох, Міцко! — вигукнув він, щасливий, що знову бачить дружину, і пригорнув її до себе.

Коли їхнє перше радісне збудження вляглося, до яко-го в Міцки домішувалася збентеженість, Якець зайшов до кімнати й оглянувся по стінах. Його хата здалася йому неймовірно гарною, святковою. Може, тому, що довгі місяці жив у темній, закопченій колибі. А може, через те, що він знову був коло своєї дружини, за якою дуже скучив. Мішок поставив на лавці біля печі.

— Довго тебе не було,— сказала Міцка.— Ти ж обіцяв після Нового року повернутися.

— Я й повернувся після Нового року,— засміявся Якець.— Роботу ніяк не могли закінчити. Та й мене намовляли, щоб я ще залишався. А де Тінче?

— Спить,— відповіла Міцка, і вони вдвох із Якцем зайшли до світлички.— Подивися, який рум'янощокій! Скоро колиска буде йому замала.

Якець дивився на сплячого сина й усміхався. Голосна розмова розбудила малого. Він подивився пильно на матір, потім перевів оченята на батька і знову став дивитися на матір.

— Тінче,— промовив Якець якнайніжніше й схилився над сином.— Тінче, впізнаєш мене?

Він усміхався до малого, манив його словом і голо-сом, який танув од ніжності й щастя. Малий спохмурнів, його великі очі, що прикипіли до батькової бороди, ставали дедалі більшими, ніби він не знав, чи плакати йому, чи радіти.

— Боїться тебе,— сказала Міцка.

Тінче простяг ручку й пальчиками торкнувся батькової бороди, яка звисала якраз над ним; Якець весело засміявся. Дитина злякалася цього раптового сміху й заплакала. Міцка взяла малого на руки, щоб заспокоїти його.

Якець розв'язав мішок і заходився викладати з нього все на стіл. Поношений костюм, дві сорочки, важкі ро-

бочі черевики, сокиру, кирку, великий окрасць хліба і пакунок. Нарешті дістав дерев'яного коника й простягнув його синові.

— Диви, диви, коник! — примовляв він.

Малий зрозумів його. Витягнув рученята й схопив іграшку. Глянув на батька, усміхнувся.

— Може, підеш до мене? — Якець наставив руки.

Малий спочатку нерішуче дивився на батька, мовби роздумував, що йому робити, але пішов-таки. Так Якець домігся його прихильності і був щасливий.

Міцка пішла готувати каву. Була весела, а проте нещасна. Здалося їй, що тепер, коли чоловік повернувся, їхнє життя починається не там, де воно перервалося. У цьому проміжку була велика порожнеча, яка лякала її чимось невимовно гнітючим, що було тільки їй відоме.

Вона поставила каву на стіл перед Якцем і сама сіла біля нього. Він зазирнув їй в очі.

— Ти здоровий? — запитала вона, аби не мовчати.

— Здоровий, богу дякувати, — відповів Якець. — А ти якась ніби скисла.

— Що ти, — боронилася Міцка, втупивши очі в стіл.

— То, може, нездужаєш?

— Та ні!

Усміхнулася. Але навіть усмішка не могла приховати її смутку. Якця це занепокоїло.

— Ти чогось невесела, — сказав він.

— Мною не турбуйся! Аби ти був здоровий.

Якець більше не приставав до неї з питаннями. Може, вона просто втомлена; очевидно, погано спала вночі. А може, завжди вона була така, тільки він за ці місяці вже забув.

І все-таки на його душу ліг тягар, якого було важко скинути.

— Чи, може, з тобою щось погане трапилося? — запитав Якець ще раз.

— Нічого не трапилося,— відповіла Міцка.— Звідки ти взяв таке?

Вірив їй. Запитував тільки для того, щоб відігнати страхи, які зненацька обступили його. Тільки для того, щоб бути спокійним. Він анітрохи не сумнівався, що все так, як вона казала. Наперед їй вірив у всьому.

12

За два тижні Якець відпочив, причепурився, про все розпитав і все розповів, нарубав дров і полагодив те, що зима поспувала. Після цього подався в долину шукати роботу.

Робота знайшлася.

З усмішкою на обличчі він поспішав щовечора додому. Червона хустка, яку брав із собою, ніколи не була порожня. Приносив то білого хліба, то кави, то цукру, то якісь інші припаси. Коли що.

Було так, ніби повернулися перші тижні після їхнього весілля, коли вони нічим не журилися, нічого в них не бракувало і вони насолоджувалися radoщами спільного життя.

Тільки Міцка намагалася забути все. Переконувала себе в думках, що чоловік нікуди не їздив, був увесь час вдома і їхнє перше щастя безперервно тягнеться до сьогоднішнього дня. Коли ж її душу скаламучував спогад, вона всіма силами відганяла його, бо знала, що з ним починається мука.

Чого вона катується? Адже нічого такого не було.

Міцка захищалася як могла. Хотіла викинути зі свого життя ті дні, яких би краще не було і які загрожували з часом штовхнути її в прірву. Щось робила, розмовляла з дитиною, співала, аби тільки забутися.

Від Якця, проте, не приховалося її дивне поведження. Він відчував, що все було, як і раніше, але щось змінилося. Це «щось» позначилося на Міцчиному обличчі

і в її голосі. Але що саме — цього не міг сказати. Його розуміння людської душі так далеко не сягало. Він гадав, що в цьому винна її самотність і що це минеться само собою.

Настала весна. Сніг розтав, закінчилися дощі, у чистому небі сяяло травневе сонце. Зацвіли садки, давно вже зеленів ліс.

Залісся ожило. Люди копали нивки між високими камінними огорожами, розчищали сади. Над вигоном високо здіймався густий білий дим — палили торішнє листя й мокрий хмиз.

Міцка копала свій городець перед хатою. Тінче сидів на землі і грався камінчиками.

Корчмарка прала біля містка і весь час поглядала на неї. Коли закінчила прати, підійшла ближче. Руки мала складені на животі, її обличчя не обіцяло нічого приємного. «За молоко ми заплатили,— подумала Міцка.— Чого їй треба?»

— Доброго дня,— привіталася корчмарка, зупинившись біля плоту.— І ти будеш садити?

— Буду.

Міцка перестала копати. Підвелася й кинула жмут бур'яну через пліт на дорогу. Не знала, про що з нею говорити; поправила хустку на голові й помітила, що корчмарка пильно роздивляється її.

Від Міцки ці погляди не могли приховатися. По тому, як сусідка дивилася, вона зрозуміла, що́ ту цікавить. Її обдало морозом. Вона мимоволі відірвала очі від корчмарки й ковзнула ними по собі — по грудях, по животі. І почервоніла.

Сусідка завважила цей рух і багатозначно всміхнулася. Раптом глянула на Тінче, який кидав камінці й голосно сміявся, задоволений своєю грою.

— Бачиш, бачиш,— сказала вона.— Як уже грається!

Міцка не могла ні промовити щось, ні всміхнутися. Корчмарка знову вп'яла в неї очі.

— То що, скоро сестричку матиме? — запитала вона. Міцка здригнулася, але взяла себе в руки.

— Якось прогонуємо їх, як бог дасть,— відказала вона, збагнувши, що було б нерозумно таїтися.

— Тільки не треба вам їх багато,— проголосила корчмарка поважним тоном.— Тобі не здається, що з другим ти надто вже поспішила? А більше мати їх, коли нема чого їсти, це зайве для вас.

Сказала це, попрощалася й пішла, мовби виконала свій обов'язок. А Міцка стояла й безтямно дивилася їй услід, доки вона не зникла за живоплотом. Тоді схопила дитину в оберемок й кинулася до хати.

Голова їй пішла обертом. Не знала, що робити, як заглушити свій страх. Міцно пригорнула до себе Тінче, наче боялася втратити його. Потім посадила малого на підлогу й пішла в сіни, сама не знаючи чого, і так само повернулася назад до кімнати.

Отже, це правда? Правда? А вона ж усі ці тижні марно сподівалася, що прикмети обманюють її. У це бажання вона так повірила, що вже й не думала про свою тривогу. І ось вона раптом пробудилась із самообману. Може, вже всі в селі тільки про це й говорять та дивуються.

Подумала про матір. Якось у січні мати довго й уважно дивилася на неї.

— Чуєш, чого це в тебе такі очі? — запитала вона.

Міцці мов хто ніж приставив до серця.

— Які?

— Такі, ніби ти при надії.

На мить їй перехопило дихання. Вона дивилася на матір і не могла вимовити ні слова.

— У вас таке на думці! — сказала вона, щоб не викликати підозри.

Мати більше нічого не сказала...

Зараз вона взяла дзеркало й подивилася на себе. Обличчя було незвично бліде, в очах з'явився матовий, скляний блиск. На білій шкірі проступили ледве поміт-

ні, ніби незмитий бруд, плями. Таких плям у неї раніше не було.

Задумана, вона поклала дзеркало на вікно й сіла на лавці. Підперла голову рукою й утупила очі в простір перед себе. Тінче щось белькотав до неї, показуючи їй дерев'яного коника, але Міцка не чула його. Усе, що вона досі приховувала, що хотіла назавжди поховати в собі, тепер постало перед нею зрима, неминуче, страшне.

Подумала про чоловіка. Бачила, як він, добрий, усміхнений, щовечора розв'язує червону хустку, а син простягає до нього рученята.

Але настане час, коли він повернеться додому похмурий. Не, гляне на неї, не всміхнеться, не промовить ні слова. Його червона хустка буде порожня. Син марно наставлятиме рученята до нього — він не візьме його. Сяде на лавці, підіпре голову й порине у важкі думки. А коли передумає все до кінця, зневажливо подивиться на неї, вдарить кулаком по столу й виластється. А якщо не лаятиметься, то скаже: «Звідки ти така взялася на мою голову? Бери свого байстрюка і забирайся геть мені з-перед очей! Шукай того, з ким злигалася!» А якщо цього не скаже, то вдарить її й закричить: «Відтепер ти для мене тільки служниця, наймичка!» Це ще не найстрашніше. Вона б мовчала, була б йому наймичкою. Але може статися, що він схопить її вночі за шию і, не кажучи ні слова, задушить. Або візьме сокиру й зарубає, і дитину теж.

При цій думці Міцка підняла хлопця з підлоги. Пригорнула його до себе, голівку притисла до щоки. Ні, ні, ні!

Подумала про Якцеву вдачу. Адже він такий добрий, такий лагідний! Через те й люди глумилися з нього. Він не здатний своїми пальцями стиснути її за горло чи схопитися за сокиру. Але їй раптом згадалася пригода в речинській корчмі, коли Якець несподівано спалахнув

і grimнув кулаком по столу. То чому він не зможе так само схопити сокиру й зарубати її?

Звідки вона знає, що зробить Якець? Мусить чекати. Одне безперечно: якогось вечора він прийде додому весь змінений на обличчі. Тоді їй треба буде стежити за кожним його рухом.

Той вечір настане сьогодні або завтра, через тиждень або через місяць. Тієї миті й жахалася. Коли вона прийде, її ніяк не можна буде ні відвернути, ні відсунути.

13

Одного вечора Якець несподівано довго не повертався додому. Ця затримка дуже занепокоїла Міцку. Раз за разом вона позирала в похмурі вікна, чи він не йде. Прислухалася, чи не чути знайомих кроків. Не засвічувала лампи, щоб по виразу його обличчя надто швидко не дізнатися, що діється в нього на душі.

Нарешті він прийшов. Його покvapна хода здалася Міцці підозрілою, серце в неї тривожно забилося. Вона пригорнула дитину до себе.

Якець увійшов до темної кімнати й почав роззиратися, мов шукав свою жертву. Міцку кинуло в холод, забило їй подих у горлі.

— Де ви поховалися? — обізвався звичайним, ніжним голосом Якець.— Тінче! Тінче!

Малий упізнав його й підскаочив од радості. Міцці відлягло від серця. Сьогодні вона уникла небезпеки. А далі? А завтра?

Якець засвітив лампу й узяв малого на руки. Був навіть веселіший, ніж завжди. Коли Міцка зібралася ставити на стіл вечерю, він здивувався з її мовчазності.

— Я щось купив,— похвалився Якець.— Угадай, Міцко!

Міцка мовчала, наче боялася голосом виказати себе. Але Якець і не чекав її відповіді.

— Козу я купив,— несподівано повідомив він.

Міцка округлила очі, мов була цим здивована й не повірила йому.

— У неділю приведу. На вигоні її припнете, сама буде пастися.

То була велика подія для них. Міцка це добре розуміла, але ще не вляглася її тривога. Якця здивувало, що вона жодним словом не виявила своєї радості.

— Ти що, Міцко, не задоволена? — запитав він.— Таж з нею багато клопоту не буде.

— Аякже, задоволена,— сказала Міцка.— А вона дійна? — запитала, аби показати, що цікавиться козою.

— Щойно окотилася.

Якець з привємністю згадав ті часи, коли пас кози на вигоні.

— Завтра буду вдома і ще коли-небудь залишуся — хлів для кози будуватиму,— казав він за вечерею.

Міцка тим часом думала: «Завтра та ще якийсь день житиму без страху. А там буде, що буде». Якцеву розповідь вона слухала краєм вуха, вся заглиблена в свої думки.

Якець довго дивився на неї, Міцка не підводила обличчя, хоч відчувала його запитливий погляд на собі. Коли лягла, не могла ніяк заснути, мовби боялася, що видасть себе уві сні. Якець теж не спав.

— Міцко, що з тобою? — запитав він.— Чи ти хвора, чи журишся чимось?

— Не хвора й не журюся,— відповіла вона, незадоволена сама собою, з гіркою посмішкою на губах.

Тривога не покидала її.

Якець, що напрацювався за день, скоро заснув міцним сном, а Міцка все ще лежала, втупивши очі в стелю. Вікно не було завішене. Надворі стояла ясна весняна ніч, світив місяць. Чути було, як співали десь хлопці: «Хата, справді, невелика...» Від потоку долинав плюскіт води. Годинник у хаті краєв тишу своїм «тік-трак!»

«Годинник несправний»,— подумала вона, мовби щойно помітила це. Сперлася на лікоть, обережно, щоб не розбудити чоловіка. Дивилася на його довгасте обличчя, на відпущену бороду. Рот у нього був трохи розтулений, важко, рівномірно здіймалися груди.

«Це він,— зітхнула вона мовчки.— Це його обличчя. Він ходив за мною невідчепно і зробив усе можливе, щоб я була його.

Я йому присягала в церкві, і він шанував мене, догоджав мені в усьому. Коли від'їжджав на чужину, то плакав. Що віщували його сльози?

Зараз він не знає нічого, навіть не передчуває. Спить спокійно, мов дитина, і спатиме так, доки не почує з чужих вуст і сам не побачить по моїх очах. Що він тоді скаже? Про що питатиме мене? Що я буду йому відповідати?»

Почала думати про себе.

Згадалося давнє, ще коли Філіп стояв під її вікном і вона його прогнала. І потім не раз ішла було сама з тим чи іншим хлопцем, а той спокушував її і поглядом, і словом, і дією, але вона і в думці не мала, щоб комусь піддатися. Навіть у хвилину найбільшої слабкості.

Хто ж тепер повірить у це, коли їй самій не віриться, що таке могло статись? Багато хто, певно, здивується. І Якець, почувши це, мабуть, плюне під ноги й скаже: «Бійтеся бога, це брехня!»

Будуть сміятися з нього й казатимуть, що він дурень, якого жінка обвела круг пальця. І все-таки він матиме рацію. У своєму серці вона не причинила йому зла.

Але змінити нічого вже не можна. За літом не прийде весна, тільки осінь. Після гріха настає покута. Так і це справдиться, хоч би вона й сама дивувалася. Коли б це приснилося їй, і то пригадувала б виразніше,— таке все це було неясне. Хіба можливо так повністю забути хвилину насолоди? Якби навіть ніколи це не було мож-

ливе, тепер би стало можливим. Адже коли б не цей жахливий свідок під серцем, вона б заприсяглася, що нічого не пам'ятає і що не вчинила ніякого гріха. Як так могло все безслідно стертися з пам'яті? Чи тому, що вже в наступну хвилину її охопило каяття? Чи, може, тому, що хотіла все викинути із свідомості? Чи тому, що цей спогад був неприємний для неї?

Кілька хвилин запаморочення — і мовби одним махом зруйновано все її щастя. Чоловік, хата, дитина, любов, хліб, спокій — усе полетіло шкереберть.

Їй здалося, ніби вона падає стрімголов у прірву, у якій не видно дна, розкрилює руки, щоб схопитися, але нема за що. І поправити нічого не можна. Що ж буде на тому дні? Що ж на дні?

Вирішила розбудити чоловіка й розповісти йому про все. А про що, коли нічого не пам'ятає? Про те, що їй відомо, що зосталося від неясного відчуття того вечора. Тим би звільнила його від приниження, якого б він зазнав, довідавшись про це від інших. Проситиме його, хай ось зараз судить її й осудить чи простить. Може, так його присуд буде м'якший.

— Яко! — покликкала вона. — Яко!

Чоловік розплющив очі й сповільнив дихання. Насилу прокинувся й підвів голову.

— Що таке? Ти мене кликала?

Міцка пошкодувала, що розбудила його. Їй раптом забракло відваги признатися в усьому. І не знала, що казати.

— Не можу заснути, — промовила вона. — Страшно зробилося.

14

Минув місяць. Якось по обіді в неділю Якець і Міцка сиділи за столом і грали в доміно. Хлопець бавився на печі.

Міцка останнім часом уже не боялася чоловіка, коли він увечері повертався додому. Вона побачила, що його ставлення до неї не змінилося, він такий самий, як завжди, і заспокоїлася. Усе-таки просила чоловіка, щоб він ніде не затримувався увечері після роботи, а йшов прямо додому. І хай не слухає людей, бо вони злі й брехливі.

Уже давно Міцка не була в церкві. І, якби не потреба, то б і з хати не виходила. Свій стан вона, як могла, приховувала, хоча бачила, що люди так і прикипають очима до її живота. Може, вже й діти знають про погос, який іде селом про неї. Скоро всім буде відомо.

— Шістка на обох кінцях,— весело, по-хлопчачому промовив Якець, кладучи кісточку на стіл.

Міцка, яка прикривала рукою кісточку доміно, раптом почервоніла. Відчула біль у крижах, аж мусила встати.

— Що з тобою? — запитав Якець.

— Не знаю,— відповіла вона й знову сіла.— У боці закололо.

Грали далі. Якець уже не спускав із неї погляду. Його очі довго вивчали обриси її тіла. Він задумався на якусь мить і раптом завважив, що гра зупинилася, спробував зосередитися.

— Шість — три, шість — три,— бурмотав він про себе.

Був збентежений. Знайшов трійку, поклав на стіл і знову втупився в дружину.

Міцка не дивилася на нього: вдавала, ніби захоплена грою, хоч відчувала на собі чоловіків погляд. Не залишилася для неї непоміченою і його стурбованість. Вона розхвилювалася, кров мовби зайнялася в її жилах. Раптом їй стало погано, вона відсунула від себе кісточку доміно й прихилила голову до стіни.

— Не можу більше,— сказала вона.

— То не будемо,— промовив чоловік якось ніби бай-

дуже і згорнув на купу кісточки, ні про що її більше не питаючи.

У Міцки перед очима попливли темні кола, все ж вона бачила, як він підвівся з-за стола й не підійшов до неї, а почав ходити по кімнаті — від лавки до світлички й назад. Ступав поволі й невпевнено. Хлопчик гукав до нього з печі, але він не обізвався й не глянув на нього.

Якець не міг зрозуміти, що з ним діється. Якись думки, мляві, неповороткі й полохливі, з'являлися в голові, викликали неясну тривогу й знову зникали. Він був надто розгублений і дуже втомлений, щоб зібратися з думками. Його знання про багато речей було неповним, особливо про ті, що стосувалися найпотаємнішої сторони подружнього життя. Було чимало питань, на які він не знаходив відповіді.

Мовчав, щоб не здатися смішним. Мовчав би й тоді, коли б усе було як на долоні, але залишався бодай найменший сумнів у його правоті.

Десь у глибині душі зачаїлися слова, які почув недавно з гурту підпилих хлопців. Хоч він не хотів їх чути. І не розумів.

І все-таки вони непокоїли його. Мабуть, він не помилився: вона вагітна. Але якщо це їхня дитина, то чому вона в такому разі нічого не скаже йому? Диявол шепнув підозріливу думку, та він з обуренням відкинув її. Але ж іншого пояснення не було.

Ходив між лавкою й світличкою і думав. Нарешті вбрав те, що йому здалося найприроднішим і найкращим. Тоді зупинився й глянув з усмішкою в мертвотно-бліде обличчя дружини.

— Підди ляж! — сказав він. — Ти хвора. Я заварю тобі чаю.

Голос його був такий добрий, такий турботливий, що Міцка не могла йому опиратися.

Якець заварив чай і подав їй у ліжку.

— Я пообіцяв Долякові, що завтра прийду до нього на роботу,— сказав він.— Може, не йти мені?

Якби навіть його потребувала вдома, все одно не боронила б йому йти, такий він був у цю хвилину їй любий і настільки їй хотілося робити все так, як він хоче.

15

Якець ніяк не міг позбутися вчорашніх важких думок, вони невідчепно переслідували його. Коли подавав сіно на віз і піт цюрком стікав йому з лоба, він знову й знову перебирав усе по порядку і таки залишився при думці, яка була йому наймиліша.

Парубок, який укладав сіно на возі, увесь час сміявся й жартував.

Та ось Якець невдало кинув сіно, вила висмикнулися в нього з рук і зависли на возі. Парубок рвучко попхнув їх ногою, Якець не встиг ні схопити їх, ні відскочити вбік, і вони вдарили його по лобі.

Якець заточився й лапнув рукою за голову. Парубок на возі аж рота розкрив. Адже він не хотів цього. Але удар не був дуже сильний. Якець не впав, а тільки розтирав долонею лоба.

— Куди ти дивишся! — буркнув Якець незадоволено.— Мені ще й досі темно в очах.

Парубок засміявся.

— Я тобі такого рога не поставив, як поставила тобі твоя жінка,— сказав він уїдливо.

Ці слова впекли Якця в живе. Уже давно він став помічати, що люди не ставляться до нього з тою бодай невеликою, але повагою, з якою ставилися тоді, коли він збудував хату й узяв красуню дружину. Тепер, забачивши його, робили такий вигляд, як і колись, їм знову хотілося глузувати з нього. Було й ще дещо, чому він раніше не надавав значення. Ото люди стоять неподалік від нього, тихо розмовляють поміж собою, кидають на нього

погляди й сміються. Спочатку він думав, що це йому тільки так здається, нібито розмовляють про нього. Але одного разу трапилося, що він вловив у тій розмові Міцчине ім'я. Почув його виразно, помилки не було.

Парубків натяк на жінчину невірність особливо боляче вразив його. Хай би вже про нього говорили, що хочуть, він стерпить усе, тільки хай Міцку залишать у спокої. Особливо тепер, коли його мучила її загадкова вагітність і він злився сам на себе, що не може розібратися в цьому.

Якийсь час він стояв, мов скам'янілий, і очима пронизував парубка.

— Яке твоє діло до моєї жінки? — запитав він тремтячим від гніву голосом.

— Я тут ні при чому. Інші мали діло з нею.

Поденники тим часом поставали й зиркали то на одного, то на другого, чекаючи потіхи. Парубкова відповідь їх розвеселила.

Якець спочатку сполотнів, потім кров ударила йому в обличчя. Він схопив вила й з усієї сили запустив їх у парубка, вони пролетіли повз його плече й з другого боку воза вдарилися в землю.

Поденники отетеріли.

— Чортяка! — вигукнув парубок, хотів кинути в Якця граблями, але передумав.

Якець зрозумів, що тут уже йому нема чого робити. Мовчки, не оглянувшись ні разу, він пішов з луки й зник у чагарях...

Міцка здивувалася, коли він надвечір прийшов додому. Глянула на його потемніле обличчя — і її охопив страх, мурашки забігали по тілу.

Він сів на лавку й змучено всміхнувся. Міцці відлягло від серця.

— Що з тобою?

— Нічого, — відповів Якець. — Більше не піду між людей, — зітхнув він через якийсь час.

Міцка не наважувалася питати його, що сталося. Якець не наважувався розповісти їй про те, що чув. Обоє мовчали і тільки поглядами пробували порозумітися між собою. Чимало днів минуло, доки в них знову проясніли обличчя.

16

Якець був упевнений, що люди хтозна-чому ненавидять і його, і дружину. Це його духовно ще більше зближувало з Міцкою. Що вона вагітна — цього вже навіть перед сліпим не можна було б приховати. Він і втретє, і вчетверте, і вп'яте перебрав у думках усе, що було в пам'яті і скільки дозволяла любов, але вини за дружиною не бачив. Міцка була поза всякими сумнівами. А якби щось і трапилося, вона б сама йому все розповіла, у всьому призналася б. І, зрештою, усе це їхня особиста справа, його й дружини. Чого людям треба від нього? Хотуть посварити його з Міцкою? Якби їм це вдалося, ото б сміялися... Підозри, які часом закрадалися йому в душу, він відганяв од себе, наче надокучливу мошкарку.

Зненавидів людей. Більше не ходив на поденщину. Коли зустрічався з ким, відводив погляд убік. До церкви ходив у сусідню парафію.

Люди помітили зміну в ньому й витлумачили це по-своєму. Казали, що він знає про невірність Міцки і через те йому соромно. Дехто співчував йому. Інші розповідали, що нібито чули, як він кричав на неї, а вона плакала. Жінки навмисне проходили повз їхню хату, щоб побачити синці в Міцки під очима від Якецевих кулаків.

Міцка тепер уже не так боялася чоловіка. Залишилася тільки дрібка страху, натомість зросла повага і вдячність до нього. Він же знає, що вона була невірна йому. І все-таки нічого не каже, хоч ледве приховує своє хвилювання. Чи він настільки тупий, чи такий благород-

ний? А може, чекає нагоди, коли все буде ясно, як на долоні, і тоді... О боже!

Якець ставився до Міцки, як звичайно. Навіть почав більше турбуватися про неї. З роботи йшов прямо додому. Усміхався, як завжди, тільки в глибині очей застигло мовчазне запитання. Та усмішка завдавала їй болю, мучило її те невимовлене запитання.

Наприкінці вересня в Міцки народився хлопчик. «Тепер станеться те, чого я весь час боялася»,— думала вона, корчачись від переймів. Але нічого не сталося. Вона здивовано дивилася на чоловіка, який був утіленням турботливості й любові. Він купив курку, зварив юшки, щоб вона трохи підживилася, співчутливо всміхався до неї, дивлячись на її змучений вид. Підходив до новонародженого, випинав губи й белькотав до нього. Привіс Тінче, щоб показати йому братика, у якого була маленька голівка й надзвичайно жваві оченята.

— Як назвемо його? — запитав він Міцку.

— Як хочеш.

— Може, Яка?

Міцка подивилася на нього сповненим болю, тужним, покірним поглядом. Чи, може, він знущається з неї? Але ні, його очі дивилися щиро, відкрито, без тіні прихованого ехидства.

— Хай буде,— сказала вона.— Хтось же повинен мати твоє ім'я.

Якець запросив Доляка за кума. Потім зайшов до корчми, узяв за двадцятку хліба й чарку горілки.

Корчмарка не зводила з нього очей.

— То як малий? — запитала вона.

— Здоровий, дякувати богові! — відповів він.— І Міцка теж.

Розплатившись за хліб і горілку, він нерішуче відкашлявся.

— Чуєте, чи ви б не погодилися бути кумою? — просив він.

Корчмарка якийсь час мовчала.

— А що, ніхто не погоджується? — нарешті запитала вона.

— Я ще нікого не просив.

Якцем аж стрепенуло, так запекло його це питання. Він не був настільки простодушний, щоб не відчутти прихованої ущипливості. Але гаразд! Він знайде іншу куму. Випив горілку, зав'язав хліб у хустку й рушив до дверей.

Корчмарка помітила його збудженість. Та й, кажуть, не можна відмовлятися від кумівства. Що ж говоритимуть люди?

— Гаразд, прийду,— погодилася вона.— А коли хрестини? Сьогодні пополудні?

— Так.

Коли після хрестин зайшли до плебанії, попове обличчя здалося Якцеві неприродно заклопотаним. Той узяв перо й став записувати в метричну книгу.

— Батько? — пробубонів він собі під ніс і, не чекаючи відповіді, записав: — Яков Жер'юн.

Корчмарка багатозначно посміхнулася.

Вийшли з плебанії. Якець був радий, що все закінчилося.

— Ходімо до корчми! — сказав він.

— Ні, підемо просто додому,— відповів кум.— Уже пізно, скоро темніти буде.

Але не пізня година лякала його. Це Якець більше відчував, ніж розумів. Та якщо вони так хочуть, то він не вмовлятиме їх. Якби й ніколи більше не мати справи з людьми!

Якець мовчки йшов за кумом і кумою всю довгу дорогу. У кишені лежали таляри, які про всяк випадок узяв із собою. Але вони його не муляли. Муляв його вузол у грудях, якого не міг розв'язати.

Міцка, лежачи в постелі, поглядом стежила за своїм чоловіком. Не могла відкрити в ньому ані найменшої переміни. Те ж уважне обличчя, та ж напівтиха мова, та ж вайлувата хода і невиспані очі, що й тоді, коли народився Тінче.

Бували хвилини, коли вона ненавиділа цю його доброту. Десь у найпотаємніших думках обзивала його макухою. І все-таки всередині потерпала, що та зовнішність — це тільки маска, за якою, мов у засідці, зачаївся незнаний намір. Того підступного наміру вона боялася. Мучила її невідомість. Їй здавалося, що все над нею тріщить і ломиться і першої-ліпшої миті може придати її.

Коли прийшла мати, Міцка перелякалася. Уже від самого материного голосу, як тільки та заговорила в кімнаті, кров ударила їй в обличчя. Вона заплющила очі і вдала, ніби спить.

Мати обережно, мовби боячись, щоб не розбудити хвору, зайшла до світлички. Міцка не витримала й розплющила очі. Мати була серйозна, не всміхалася, як тоді, коли прийшла провідати її після першої дитини.

Сіла на край ліжка й пильно подивилася на дочку. Здавалося, що вона щось насилу тамувала в собі, але чекала, коли Міцка заговорить першою. Міцка не заговорила, і так вони мовчки дивилися якийсь час одна на одну. Нарешті мати поклала руку їй на лоба.

— Гарячка в тебе, — сказала вона. — Це погано. Побережися!.. Вона хвора? — запитала мати Якця, що заглянув до світлиці.

— Не скаржилася.

Мати придивлялася до Якця, ніби хотіла прочитати з його обличчя те, що тривожило її. Але Якцеве обличчя було мов чистий аркуш паперу. Тоді вона знову вступила погляд у Міцку. Про новонароджене не питала.

— Може, подивитеся на малого Якця,— попросила дочка, коли чоловік вийшов із світлички.

Мати, для якої це прохання прозвучало як важкий докір, здригнулася й пошукала очима малого.

— Ви його так назвали?

Розкрила згорток, який лежав на скрині біля ліжка, і подивилася на дрібне, червоне, зморщене личко.

— Здоровий, видно,— сказала вона поволі, аби щось сказати.

— Так,— підтвердила Міцка.

Мати довго придивлялася до сплячої дитини, мовби хотіла вичитати з личка, хто ж її батько, потім знову накрила.

І вперла погляд у дочку. Дивилися одна на одну якийсь час, ніби запитували й водночас відповідали. Нарешті Міцка не знесла материного погляду й відвела очі в стелю.

На тому все й залишилося.

Приходили сусідки, ставали в порозі із схрещеними на грудях руками, співучим голосом говорили солодкі слова. Але їх цікавила не стільки породілля, скільки дитя, у якого були бистрі очі й жваві рухи.

Ці відвідини для Міцки були мукою. Часом їй здавалося, що вона збожеволіє, душа знемагала від тривоги, кров ударяла їй у голову. Чому вони стільки дивляться? Чи її дитина не така, як будь-чия інша? Вона б із задоволенням витурила їх із хати. Але ті, надивившись удосталь, виходили самі; губи в них були скривлені, вони говорили очима те, чого не наважувалися сказати словами.

Молода мати тоді люто зненавиділа всіх людей. Не хотіла нікого бачити, ні з ким говорити. Та ненависть, яка почала з'являтися в неї вже наприкінці вагітності, тепер була така жива, така сильна, що вибухала кожного разу, як тільки Міцка чула якусь людину перед хатою. Навіть мати не була винятком.

— Замкни двері! — сказала вона чоловікові, почувши, що хтось до них іде.

Вона так тремтіла, що Якцеві стало страшно за неї.

— Що з тобою? — ніжно запитав він, взявши її за руку.

— Нічого, нічого, — відповіла вона роздратовано й вивалася від нього.

Потім вона всміхнулася зніяковіло, не хотіла ж бо його ображати. Вона любила Якця і вже анітрохи не боялася його. Ніколи ще досі не думала стільки про чоловіка, як у ці дні. Колись вона насміхалася з Якця, а він обіцяв їй хату. У той час вона відчувала до нього менше прихильності, ніж до будь-кого іншого. Він збудував дім і палав любов'ю до неї, тоді в ній пробудилося співчуття й жалість, але вона не відчувала до нього ані краплі любові чи поваги. Після того, коли він був поранений, а потім у корчмі вступився за неї і вона погодилася вийти за нього заміж, нею керувала не любов; вона боялася, що втрата доброго імені може зіпсувати її долю. До жалості додалася повага. Тільки аж тоді, коли в неї з'явилася перша дитина й вона побачила, як він самовіддано турбується про них, у ній почала зароджуватися любов. А протягом тижнів, коли Міцка найбільше боялася його і коли знайшлося друге дитя, та любов досягла вершини. Почалося обожнювання, яке межувало з гріхом, таке було воно запопадливе й рабське. Вона встала з ліжка і, хоч ще заточувалася від слабкості, хотіла йому слугувати. Пробувала вчитувати з його очей бажання, хоч він їх не мав, бо прагнув тільки одного: догоджати їй. Якщо коли-не-коли його погляд падав на неї, вона здригалася, мовби вчинила щось погане. Траплялося, що вона, дивно всміхаючись, гладила його по щоці, чого раніше ніколи не робила.

Якець помітив цю перемену в ній, її увага була йому приємною, і водночас його тривожило це. Щось було не так у Міцчиній поведінці. Чи не все гаразд із нею? Ця

думка прийшла йому до голови тому, що своїм нехитрим розумом він не знаходив іншої відповіді на ту загадку. До малого Якця вона ставилася недбало, не те, що до Тінче; годувала знехотя, дивилася на нього байдуже, хоч нічого лихого йому не робила.

Одного разу дитя плакало в світлиці. Міцка була якась дивна, не така, як завжди, незмигтно дивилася на чоловіка, мовби хотіла щось вичитати з його обличчя.

— Може, принести тобі малого? — запитав Якець.

— Викинь його через вікно! — відповіла вона зі злістю.

Якець зупинився на порозі в світличку й здивовано оглянувся на дружину. Йому здалося, ніби земля захиталася в нього під ногами.

— Міцко! — вигукнув він. — Ти думаєш, що кажеш?

Тоді дружина підвелася, підійшла до нього й погладилася по обличчю й бороді.

— А хіба я сказала щось погане? — запитала вона, дивно всміхаючись. — То хай залишається, якщо ти так хочеш.

І пішла в світличку годувати дитя.

Міцчина поведінка дедалі більше тривожила чоловіка. У дні, коли дружина, як тінь, бродила навколо хати і щось шепотіла сама до себе, він не зважувався виходити з дому. Тільки тоді, коли побачив, що вона все робить як слід, хоча ніби непритомно, і що знову стала здорова, він сяк-так заспокоївся. Адже нема нічого страшного. Трохи дивакувата, ото й усе.

А з часом він навіть відчув задоволення. Переконався, що Міцчина покірливість і дивна поведінка — від любові до нього, яка в ній прокинулася. Це його сповнило щастям. Думки й почуття, які не давали йому колись спокою, відсунув кудись у глибину душі. Ходив на роботу і не зважав на її слова та погляди.

Йому хотілося, щоб так було завжди.

Був кінець листопада. Цього року несподівано рано прийшла зима. Сніг у долині випав глибокий, у Заліссі він лежав до колін, дороги поперемітало. Від хати до хати тяглися вузькі, протоптані глибоко в снігу стежки.

Одного дня Якець мав якусь справу на іншому кінці села. Спокійний, задуманий, він, дивлячись собі під ноги, повертався додому. На безлюдній дорозі, над якою звисали обважнілі від снігу віги, йому зустрілася Класовка.

Низенька, опецькувата жінка колись була повитухою і знала чимало сімейних таємниць, які охоче переповідала всім, хто хотів її слухати. Через те люди боялися її і радше зачиняли за нею двері, ніж відчиняли їх. За її спиною ніхто доброго слова не сказав, а перед нею всі так і розсипалися. Вона могла зупинити людину й сказати їй у вічі те, що думає про неї, або запитати про те, про що не слід питати. Запевняла, що вона, мовляв, відкриває людям очі.

Коли Якець побачив її, то йому зробилося страшно. Він взагалі цурався людей, та найбільш неприємною йому в цю хвилину була Класовка. Але на вузькій, протоптаній у глибокому снігу стежці дітися було нікуди.

Коли вона помітила його, задоволена посмішка розповзлася по її зморщеному обличчю, заграли її сірі очі. Руками вона підтримувала спідницю, щоб не волочилася по снігу, аж було видно білі вовняні панчохи над чобітьми.

Якець відступився в сніг, щоб дати їй дорогу.

— Куди так поспішаєш? — сказала вона. — Почекай-но трохи!

Якець ступив назад на стежку й зупинився. Збентежена усмішка лягла на його обличчя. Він стояв перед нею, як малюк перед учителем.

Жінка зміряла його очима з ніг до голови. Якець не знав, чи вона збирається з духом, чи зі словами. Потім розкрила рота, мов нарешті натрапила на те, що шукала.

— Давно я тебе не бачила, Яко. Що нового в тебе?

— Нічого,— відповів він похмуро.— Живемо помалу.

— Ех, що поробиш! — зітхнула стара.— Кожен несе свій хрест.— Притишила голос і витягнула ший.— То що каже Міцка? Що вона думає робити? — зашепотіла Класовка, ніби йшлося про якусь велику таємницю.

Хотіла вколоти його в живе. Може, сподівалася, що він скрутиться перед нею, немов черв'як. Чи думала, що Міцка розповіла йому про своє падіння і він тепер сам розносить її ганьбу, насолоджуючись тією помстою.

Але Класовка відразу збагнула, що не зачепила потрібної струни. У Якця потемніли очі, нога зрушила з місця. Класовка напружила всі сили, щоб утримати його. Ні, вона його так не випустить. «Невже він нічого не знає?» — подумала вона.

Якцеві стало гаряче. У нього було таке відчуття, ніби він шубовснув у якусь гидоту по самі вуха. Шкодував, що пішов із дому. Проте йому бракувало сміливості плюнути на цю жінку й повернутися до неї спиною.

— Ну,— знову почала вона.— Як ви назвали хлопчика?

— Яковом.

— Твоє ім'я дали? — хихикнула стара, показавши два зуби.— Ти ба! Це вона так схотіла?

— Я вибрав,— відповів Якець сухо.

Жінка помітила його невдоволення й сприйняла це як образу. Її очі загорілися злобою, вона пересунула праву ногу, щоб міцніше стояти. Вирішила більше не тупцювати навколо, а податися навпростець.

— Чуєш, Яко, і ти терпиш таке?

Якцеві кров ударила в голову. Йому раптом пригадалися всі ті неясні підозри, які мучили його останні

місяці. Але якби навіть це все було правда, не хотів би принижуватися перед цією жінкою. Його охопила лють.

— Яке ваше діло до Міцки? — підвищив він голос.— Що вона вам зробила?

Класовка не вірила сама собі. Вона ще ніколи не бачила Якця таким сердитим, проте не відступилася. Раптом вона озирнулась, мовби шукала, на чому сісти, але не знайшла підхожого місця. Губи стиснула, лівою рукою підперла бік.

— Мені не зробила нічого,— сказала вона.— Але тебе, мабуть, має за дурня. Хіба ти не бачиш, що вона тебе має за дурня?

— Чого б вона мала мене за дурня?

— Чого? Чого? Хіба дитина не народилася надто рано? Надто рано чи надто пізно, як подивитися.

Якець відчув, що ноги йому підгинаються в колінах. Невже ця жінка думає, що він справді такий дурний? Навіщо вона зараз ворушить те, що він уже наполовину забув і відсунув кудись у найдальший закуток своєї душі? Хотів щось сказати, але слова застрягли в горлі. Рука судомно стиснула палицю.

— Ти ж удома не був цілих сім місяців,— вела далі Класовка, насолоджуючись Якцевою розгубленістю.— А хіба діти родяться через дванадцять місяців, якщо це твоє? Ні! Ну що скажеш, га? Ти дуже добрий, і вона тебе легко водить за ніс. Якби на твоєму місці був хтось інший, він би вигнав її. А коли б і не вигнав, то прочив би її так, щоб знала.

У Якця зупинилося серце. Почував себе так, ніби та жінка вилила на нього цебер помий. Ото б торохнути її цією ломакою межі очі! Але він стояв мов здерев'янілий. Класовка підступилася впритул до нього.

— У Речину ходила,— шипів її голос.— До матері. А в них був молодий пекар. Чого, ти думаєш, мати прогнала його?

Він більше не слухав її: боявся, що не стримається. Відштовхнув од себе Класовку й стрімголов рушив стежкою. Очі йому застилав туман, він не бачив, куди ставив ноги, і раз по раз провалювався в сніг, наче п'яний.

19

Дорога додому була коротка, але й досить довга, щоб у Якця стишилася кров і прояснився розум. Він ще був розхвилюваний, проте вже міг думати.

Хоч як він не хотів сприймати цього, проте було ясно й беззаперечно: Міцка зрадила. Тепер це для нього було цілком очевидне. У думках він уже не раз приходив до такого висновку, але йому було важко повірити, надто він уже любив свою дружину, щоб допустити це. Дружина сама не призналася, і ніхто нічого певного йому не сказав, та й він не хотів цього. Йому легше було жити в непевності. Але тепер уже не міг більше приховувати цього перед самим собою.

Йому згадалися дні, коли Міцка стояла перед ним у дівочому вбранні, вся усміхнена. Уявилися ночі, коли вона приходила до нього на горище, перев'язувала рану й давала йому пити. Бачив, як вона тепер страждає, у цьому він не сумнівався.

Знову подумав про той час, коли безпомічний лежав на горищі й відчував її лагідні руки, що промивали й перев'язували йому рану. Оце та справжня мить, яку він повинен згадувати з незмірною любов'ю. Хіба люди не ображали його й не глумилися з нього, а вона пішла за нього заміж? Що ж їй тепер сказати? Невже бити її?

Тричі він зважив усе, перш ніж дістався додому, і з його неспокойних думок Міцка знову вийшла чиста, як була колись. Не відкидав, що трапилося щось, але як це трапилося, знає тільки вона. Звичайно, не з її

волі, Міцка не винна. Їй вчинено кривду, а отже, і йому — теж. Хто каже, що цього не можна поправити? Усе можна владнати. Усе, усе!

І, як уже бувало не раз, гнів його знову повернувся проти людей. Стиснув кулаки, зціпив зуби й голосно вилаявся. Від люті йому виступили сльози на очі.

Прийшов додому. Коли заходив до хати, намагався бути спокійним, як завжди. Мале дитя спало в світлиці, Тінче грався на печі. Міцка сиділа.

Він привітався й глянув на дружину. Проте погляд його був такий незвичний, що в Міцки дух забило в грудях.

Якець раптом відвів очі від неї і сів. Утупився в підлогу й став тарабанити пальцями по столу. Почувався чужим у своїй хаті. Даремно виправдовував Міцку перед собою, гидливого почуття стерти не міг. Зараз йому хотілося якийсь час ні з ким не говорити, ні на кого не дивитися, потім усе минеться само собою.

Міцка сиділа мов на жару. Мимоволі пошукала очима сокиру. Вона лежала на лавці за дверима. Учора Якець гострив. Їй спало на думку, що сокиру треба кудись заховати, але одразу ж передумала. Хай робить, що хоче!

Вийшла в сіни, підійшла до челюстей печі й задивилася на палаючий вогонь. Червоні язички охоплювали два горщики: в одному варилася картопля, в другому — кашка.

Якець глянув на піч. Тінче щось лепетав до нього, показуючи дерев'яне коліща. Коли він побачив приятну усмішку дитини, йому здалося, що він знову відчув опору під ногами.

Узяв сина на руки й став носити по кімнаті. Потім пішов у світлицю, сів на край ліжка і посадив Тінче собі на коліна. Малий Якець прокинувся. Батько дивився на обох дітей, порівнював, чим вони схожі, а чим різняться. Не знайшов ні великої схожості, ні великої різ-

ниці. Хіба що в очах. Таких очей, як у новонародженого, не було ні в нього, ні в Міцки. Зважував свою любов до обох. Його почуття до малого Якця не змінилося ані на волосину. Серце не може обманювати. Малі, жваві оченята вабили його й прихилили до себе зараз більше, ніж будь-коли досі.

Що треба людям? Адже ці діти — його. Обое його.

І все-таки сльози, як горошини, покотилися йому по щоках, заплутувалися в бороді. Пригортав до себе хлопця й ніяк не міг вгамуватися.

Міцка здивувалася з незвичної тиші в кімнаті. Заглянула й зупинилася на порозі, задивившись на чоловіка, який плакав.

Це її вразило, мов грім із ясного неба. Тепер уже не сумнівалася, що Якцеві все відомо й він страждає, можливо, більше, ніж вона. У нападі почуттів зробила на решті те, що давно збиралася, але не мала сили зроби-ти.

— Яко! — заридала вона і впала перед ним на коліна.— Прости мені! Я не хотіла обманювати тебе, але не наважувалася сказати. Я ж тебе люблю так, як ніколи ще нікого не любила. Не доторкайся до мене більше, коли я тобі гидка. Сталось... сама не знаю як... Лупцюй мене, плюй на мене, убий мене, якщо хочеш, поправи-ти вже не можу нічого, хоч би рада...

Чоловік розгублено дивився на Міцку, яка, заплакана, стояла перед ним на колінах, хапаючись за його ногу. Обличчя її було змучене, очі злякані, неспокійні; здавалося, що її душать слова, які вона насилу добуває із себе.

Якець посадив Тінче на ліжку, узяв Міцку за голову, сльози знову виступили йому на очі.

— Міцко, встань! Таж нічого... Таж усе добре...

Міцка хотіла до кінця очистити душу.

— Ні, Яко, я винна, не кажи так! Ця дитина не твоя. Усі дні я мучилася, хотіла тобі сказати, але боялась.

Не могла. Знаю, що паскудно вчинила. Затуманився розум... Удар мене, Яко, мені легше буде!

Діти почали плакати. Цього Якець не міг уже знести.

— Перестань, Міцко, бо збожеволію! Хай буде все так, як було! Таж усе добре...

— Ні, ні! Мені страшно болить серце, я не можу так далі жити! Не можу! Ти будеш погано думати про мене. Будеш думати, що маєш гулящу жінку.

— Міцко! Міцко! Це ж неправда. Ти добра! Ти ж добра...

— Ні, ні, ні!

Міцка впала на підлогу, тіло її судомно здригалося. Якець з відчаєм на обличчі став над нею, не знаючи, що робити.

20

Якби згоріла хата над головою, Якця б це так не приголомшило. Кілька днів, мов непритомний, ходив би навколо згарища, а потім почав би розбирати його, щоб поставити нову хату. Але зараз ішлося про велике душевне потрясіння, і він упав духом, у нього опустилися руки. Його розум не сягав так далеко, щоб зрозуміти жінчину поведінку в цю хвилину. Вона словами й слізьми змивала весь важкий осад каяття і страху, який набирався в її душі. Може, вона заспокоїлася б ще цього вечора, а через кілька днів життя знову пішло б своєю колією. Але Якцеві здалося, що життя розчавило їх під своїми руїнами і ніщо їх уже не врятує.

Він залишив дружину й розрюмсаних дітей і вийшов до кімнати. Його охопив розпач. А з розпачем вибухнула, як недавно на дорозі, ненависть до людей, які, непростені, пруться в його життя. Хто їх просив? Чому вони не залишать його в спокої? Якби він міг помститися їм! Але ж він для цього занадто слабкий. І в безсилій люті Якець гупнув кулаком по столу, аж задудоніло глухо.

Від цього гуркоту Міцка вся стрепенулась, перестала схлипувати й сперлася на руки. Що сталося? Боже мій, що сталося? Побачила чоловіка: він стояв посеред кімнати й у відчаї рвав собі волосся на голові. Міцка ще настільки не отямилася, щоб зрозуміти його чи бодай спробувати зрозуміти. Хоч ще недавно просила чоловіка, щоб відлупцював її, щоб убив, а тепер її проїняв жах перед ним. У пориві самозбереження вона зірвалася на ноги, але заточилася й сперлась на стіну.

Коли Якець побачив її, то протверезів, у ньому пробудилася знову надія. Адже вона встала, втихомирилася, тепер усе повинно бути добре. Він рушив непевним кроком до неї. Якби Міцка була глянула на нього, то б побачила по його обличчю, що їй ніщо не загрожує. Але вона не подивилася на нього. А якби й глянула, то навряд чи змогла б тверезо судити.

З глухим криком, сповненим смертельного жаху, вона стрибнула повз чоловіка й вибігла з хати. Не встигла навіть дверей зачинити за собою.

Якець, розгублений, застиг на місці й втупив очі у вікно. Бачив, як Міцка пробігла повз хату, руки в неї були розкрилені, мовби намагалася втримати рівновагу. Його охопило якесь здивування, він нічого не міг зрозуміти. Цієї миті ясно було йому тільки одне: має статися щось непоправне.

Він кинувся за нею. Від хати побачив, як вона перебігла через місток, ледве не зірвалася у воду. Не оглянувшись. Коси розсипалися по плечах, руки були широко розкинуті. Уся розхристана, ніби пливла в повітрі, вона бігла, скільки ноги несли. Не впала, не збочила зі стежки, все мчала далі, далі.

Якець щодуху кинувся за нею, але відстань між ними не меншала. Раптом Міцка спіткнулася, мало не впала, тоді оглянувшись. Коли побачила, що чоловік біжить за нею, скрикнула, звернула зі стежки й побігла снігом до потоку.

У Якця кров похолола в жилах. Міцка бігла просто до ковбані, вкритої тонким льодом. На протилежному березі темнів ліс.

— Міцко! — гукнув він.

Не оглянулася. Не зупинилась. Побігла ще швидше й вихопилася на лід. У Якця від страху серце завмерло в грудях, він зупинився.

— Міцко! Чуєш!

Вона чула, звичайно. Але голос його здавався їй погрозливим, хоч Якець вкладав у нього всю свою турботливість і любов. Зараз вона хотіла тільки втекти від чоловіка, якщо вона взагалі щось усвідомлювала у цю хвилину. Але якби навіть вона повернулася, було вже надто пізно. Саме добігала до середини ковбані, коли лід хруснув під нею, і вона, без крику, з піднятими вгору руками, наче мовчки благала про порятунок, пішла під кригу.

Якця облив холодний піт. Роздумувати не було часу, і він кинувся за Міцкою. На животі підповз до краю ополонки. Не побачив нічого. З-під льоду тільки вихоплювалася вода. Сягнув рукою під кригу. Не було нічого.

Сухе ридання вирвалося йому з грудей. Боже мій! О боже мій! Спробував руками ламати лід. Марно. Тільки долоні кривавилися.

Оглянувся: нікого не було поблизу. Зимовий кравид лежав тихий, мертвий. Побіг додому, аж йому дух перемало. Схопив сокиру й бігом подався назад до ковбані.

Невже він сподівався знайти Міцку живою? Рубав сокирою лід, скалки впивалися йому в обличчя, в очі. Відламував шматки льоду й відкидав геть, не думаючи про власну безпеку.

Нарешті... Ледве виволік Міцку на берег. З її одягу цюркотіла вода, очі згасли, оскліли, долоні судомно затислися в кулаки, губи були напіврозкриті, ніби вона хотіла сказати ще якесь останнє слово.

Великою чорною плямою лежала вона на білому снігу. Якець стояв навколішках коло неї, тримаючи її за руку, слъози текли йому по обличчю. Кликав її, мовби хотів збудити зі сну. Не поворухнулася. Була мертва. Мертва!

Узяв її на руки й поніс додому. Була незмірно важка. Важка для рук, а ще важча для серця. Здавалося, ніби по глибоко втоптаній стежці рухається величезний хрест, складений із двох людських тіл. Ніс її через місток, через який колись переносив її ще дівчиною. Тільки тоді його тягар був солодкий, тепер — неймовірно гіркий. Ніс її повз те місце, де він їй навсправжки пообіцяв хату, а вона йому жартома — руку. Але її жарт усе-таки справдився.

Заніс її до кімнати й поклав на лавці. Ліва її рука звисла майже до підлоги.

Тінче, увесь заплаканий, підійшов до мами. Подивився на неї, а потім підвів очі на батька, який стояв простоволосий, не маючи вже ні голосу, ні сліз.

— Мама спить? — запитав малий.

Йому ніхто не відповів.

Жупір у долині

У моїй пам'яті, як на фотографії, чітко відбилася ця картина.

Стояла пора дощів та осінніх повеней. Пара мокрих, втомлених коней насилу тягла нашого воза грузькою, вибоїстою дорогою. Вже кілька днів дощило, а минулої ночі вода піднялася до найвищої позначки, і річка по всій своїй довжині вийшла з берегів, заливши поля і луки. Кам'яні мости через силу ковтали арками надлишок води, а дерев'яні — зривало хвилями і зносило те-чією.

Опівдні небо трохи посвітліло, проте до кінця не прояснилося. Сіявся дрібний густий дощ, волога збиралася у великі краплини, що стікали по обличчях, просочували наскрізь одяг, від чого тіло проймав дроз.

Перед нами лежала похмура долина, дорога зміїлася по ній то праворуч, то ліворуч, часом збігаючи до самої води, а тоді знову здіймаючись угору та вгризаючись у скелясті схили.

З гір струменіла вода, ніби всюди забили живі джерела, обернувши дорогу на суцільну ковбаню. Вирвані з корінням дерева трупами лежали на схилах. Раз у раз дорогу перегороджували знесені з узбіч купи каміння й землі, які заважали рухатися вперед.

Мокрі, виснажені тяжкою дорогою коні ступали важко й неохоче і раптом зовсім зупинилися.

— Гей, що там таке?

Ми подивилися вперед. Відразу за поворотом, метрів на сто, дорогу зовсім затопило. Лишилася тільки вузька

смужка землі. На ній спинився віз, запряжений худющою шкапою. Поряд стояло п'ятеро чоловіків і, запхнувши руки в кишені штанів, байдуже позирали довкола, чогось чекаючи. Вони промокли до рубця, криси капелюхів звисали їм на вуха, вода стікала за комір.

— Ану, забирайтеся з дороги зі своєю здохлятиною! — вигукнув наш візник.

— Не можемо, — відповів один із чоловіків.

— Чому?

— Покійника веземо. Чекаємо на жандармів.

Ми, вражені, затихли. Навіть наш балакучий візник примовк, міркуючи, що робити.

— А ви злізьте, — порадив один із тих чоловіків. — Упорожні віз тут пройде.

Ми ступили на білий перемитий пісок і, йдучи за своїм возом, що повільно і обережно рухався повз зустрічний, глянули на покійника.

На мокрій соломі лежав мертвий незнайомий чоловік, укритий подертою ковдрою. На ньому була поруділа одежа, на ногах — чоботи. Сорочка, жилетка й піджак були розстебнуті, через голі груди тягся довгий почорнілий шрам. На лівому плечі синів слід мовби від удару батогом. Широке обличчя заросло щетиною. Зморшки довкола напіврозтулених вуст свідчили про боротьбу зі смертю. Довге, руде волосся позлипалося на чолі й біля вух. З-під мокрих пасом над лівою бровою виглядав червонястий рубець від старої рани. Голубі очі втупилися крізь напіврозплющені повіки кудись угору, як у людини, що проклинає свою долю.

Погляди всіх зупинилися на ньому, проте ніхто не зронив ні слова.

— Утонув, — після хвилиної паузи пояснив один із селян. — Його знайшли там, унизу. — Він показав рукою на те місце біля води, де хвилі скажено билися в гілках двох вивернутих з корінням дерев.

— Хто-небудь знає його?

— Я знаю,— озвався той самий чоловік.— Тільки не знаю, як звати. Його хутір у тому місці.— Селянин махнув рукою на гирла вузьких яруг, що відкривалися в долину.— Учора ввечері я ще бачив його на дорозі. Мабуть, коли він квапився додому, під ним знесло водою місток.

Ми посідали на воза. Коні занурилися в мжичку, що потроху рідшала. Щоразу, коли я поглядав на дорогу поперед себе, мені ввижався віз із покійником.

Що означала смерть цієї людини — кінець драми а чи тільки її початок? Яка сила гнала чоловіка за цієї негоди, в зливу й повінь, додому? Чиї обійми чекали на нього?

Його обличчя, що постійно виникало в моїй свідомості, мовчало, як камінь з викарбуваним на ньому тайнописом...

Протягом довгого шляху звивистою долиною, усі наступні дні й ночі я шукав ключ до розгадки таємничих знаків на обличчі того покійника...

1

Над толминськими долинами завис осінній день, осяяний сонцем, що крізь прогалини в рідких хмарах заливало червонястим світлом землю. У повітрі бриніла пісня барв і крізь очі вливалася в серце. У багряних хмарах на південному заході пломеніли заграви, відкидаючи жовтогаряче сяйво на небо, на дерева, на схили і на гребені гір. Самотня душа, що блукала стежками в тій місцині, упивалася тією красою. Мелодія кольорів звучала як гімн найдорожчим серцю почуттям — спокою і любові.

На вершині гори на тлі палаючого неба, мов намальовані, стояли батько і син. Старий Продар був схожий на гранітну брилу, сивобородий, широкоплечий, з волохатими грудьми, що визирали з-під розстебнутої сорочки. Здавалося, він виріс прямо з тієї темної замші-

лої скелі, на якій стояв. Його син Петер присадкуватою поставою скидався на батька, але був блідий і ніби змучений. Очі його неспокійно бігали, а над лівою бровою вирізнявся рубець рани.

Довкола височіли дуби, граби і клени. Немовби перешіптуючись, тулилися одна до одної кілька смерек. Трохи нижче, заламуючи руки-гілки, волали до неба буки.

— Тепер дивись,— сказав батько, поглянувши синові в вічі,— і запам'ятовуй, де проходить наша межа: від скелі до он того корча, далі схилом униз, уздовж стежки, яка теж належить нам...

Син дивився... Проте думки його блукали далеко звідси, та й погляд спершу був у голому вітті дерев, а потім, ковзнувши по молодих пагонах, спинився на схилах і вершинах сусідніх гір.

Червонясте сяйво осіннього неба бентежило серце. Хлопця не вабила проза життя. Він скидався на людину, яка щойно вийшла з в'язниці і яку пташине щебетання чи сяйливе мерехтіння неба цікавить більше, ніж будь-що на світі. Вчора ще хлопець, нині — наприкінці 1918 року — він уже встиг постаріти, в усякому разі був знуджений і отупілий.

Світова війна, багністі дороги й морозяні ночі, страх смерті, приниження, голод, холод і пекучий біль від рани на чолі. Потім шпиталь у чужій країні, вузький клапоть неба у вікні й туга за толминськими горами.

Повернувшись з війни, відчувши тепло рідної домівки і щемливу красу батьківщини, він у перші дні, мов від бридкої їжі, на превелику силу стримував у собі нудоту, згадуючи все те, що йому довелося зазнати.

Петер радів, що може дихати рідним повітрям, дивитися на цю божу благодать і йти, куди йому заманеться. Відтоді, як йому знов було даровано життя, він почав боятися смерті. Хлопець намагався притлумити в собі все, що нагадувало йому про колишні поневіряння й приниження.

Старий, помітивши синову неуважність, спіймав його погляд і повів далі:

— По той бік долини межа починається від пня і йде до самісінького граба. А вже звідти...

Петерів погляд випередив батькову руку, випростану, мов палиця, а тоді опинився в долині, видерся на протилежний берег, перебіг по ньому і загубився в довгих ланцюгах вершин... За одним гребенем здіймався другий, за ним — третій. Вкриті лісами, вони були похмурі, як невільнички, що, тулячись один до одного, тисячоліттями очікують чогось.

Сонце опускалося і вже наполовину поринуло в хмари, ніби в червоне море. Нова хвиля пурпурового сяйва вогненим струменем залила гори. На тлі величної заграви батько й син наче побільшали й погарнішали.

Навкруги у кривавому світлі трепетали дерева: по вершинах і в западинах, по крутих схилах і в тісних долинах, — по всій землі, такій скупій на блага і наче зовсім не призначеній для людського життя.

Рідкі просіки, нивки, огорожені тинами, і, як диво дивне, кілька хатин, відокремлених вузькими смужками води, але пов'язаних між собою кладками, стежками й путівцями.

Земля, наче соромлячись власної убогості, насупила над ними своє скелясте чоло. В стрімкий схил гори, в саму скелю в'їлося коріння буків, грабів і смерек, вперто й міцно чіпляючись за життя. Там ростуть мох і ломи-ніс, ліщина, терен і ожини.

Бідний, дикий і самотній цей далекий куточок толминської землі, загублений в лабіринті ущелин, яким немає кінця. І водночас багатий камінням і лісами, німими свідками витривалості й життєздатності усього живущого на ній.

Покручені, вузлуваті дерева обіймають своїм корінням скелі, притискаючи тонкий шар ґрунту до кам'яної основи. Коли востаннє пролунав тут голос сокири? Хто

зважився тоді дістатися на цей запаморочливо стрімкий схил?! А коли, застогнавши від останнього удару, схитнулося дерево й покотилося вниз, воно потягло за собою й лісоруба. Глибока ущелина й досі зберігає слід по тій смерті, що лишився як засторога живим. Трухляве коріння не змогло тоді втримати брилу, яка відколослася від скелі й загуркотіла в долину, де знесла ріг будинку й потрощила садові дерева.

Ліс навіював страх і повагу. До шуму його гілок дослухалися, як до людської мови. Серце прагнуло його обняти, очі — зацілувати. Чоловік, що виріс в його тіні, з гордістю промовив:

— Бачиш, який ліс!

Петер дивився на стовбури й гілки, на дерева, які темними постатями німували на гребенях гір, простягаючи віти в глибокі прірви.

— Гарно! — видихнув він.

Батько й син рушили схилом у долину. Сонце, мов велетенська червона куля, горіло над обрієм.

— Гріх навіть одне дерево зрубати без нагальної потреби,— сказав чи то синові, чи то сам собі Продар, зітнувши кривим ножем ломиніс, що нахилився над стежкою. І додав через кілька хвилин: — Запам'ятай це, коли станеш господарем.

— Як скінчиться війна, подамся поблукати світом.

Батько мовчав. Петер уже вирішив, що не дочекається відповіді, коли той з глибоким переконанням сказав:

— Не гніви бога!

Стежка, круто петляючи, збігала вниз поміж скелями, раз у раз натикаючись на голе коріння.

Нарешті їхнім очам відкрилася долина. Вигулькнувши із-за схилу, вона, звиваючись, зникала в ущелині. У найвужчому місці долинки приліпилося три самотні хатини і кілька убогих нивок. Поміж заростями ліщини й верболозу блищала річка.

— Я тут жив, житимеш і ти,— продовжив думку

батько.— Не щодня їстимеш солодкий пиріг, але жити можна буде...

Батько й син підійшли до високої скелі, яка прихилилася до горба. Нагору вели східці, витесані в камені. Скеля була подібна до черепа: з-під білого чола на долину зиркали два ока, одне сліпе — западинка, засипана землею і поросла кущами, друге — печера, де сушилися дрова, а в негоду ховалися подорожні. Люди так і називали скелю — Мертва Голова.

— Мій батько тут жив,— мовив Продар, кинув на землю оберемок хмизу, сів на нього.— І дід теж... Розкажу тобі те, чого досі нікому не розповідав. Дід мій був дезертир; тікаючи з війська, він набріг на цю скелю, щоб сховатися від зливи, і знайшов під нею дівчину, яка одна вціліла з сім'ї. Решту родини разом з халупою зміла повінь.

Син зупинив погляд на батькові. Під скелею глухо відлунював кожен звук.

— Вони побралися й узялись до роботи. Дід поставив хату, батько її добудував, а я полагодив... Тобі цим уже не доведеться займатися... Он там,— Продар підвівся й показав пальцем на долинку,— стояла халупа, яку знесла повінь... Там, де дубова колода...

Син дивився, але не бачив нічого. Червона заграва погасла, з долини насувалася густа темінь.

— Ще дід казав моему батькові: дивись, не кидай того, що я розпочав.

Продар випростався на весь зріст, став над сином, підняв руку і тремтячим від збудження голосом промовив:

— От і я тобі велю, якщо тебе тягне з дому: дивись, не кидай того, що твій дід розпочав!

Син не відповів. Тихо й неквапно спускалися батько з сином у долину, яку вже вкутає морок; тільки вікна в хаті світилися, кидаючи відблиск на дерева.

Починаючись від залізничної колії, дорога зміїться поміж високими горбами з урвищами, стрімчаками і кривулястими деревами. Здіймається вгору, а потім знову падає вниз, до річки. Нестримна течія підточує насип. Крутим поворотом дорога тікає від річища, ніби вривається прямо в скелю, лишивши за собою зелені спінені хвилі, що бурхають поміж камінням, бризкаючи білою піною на вузькі, запаморочливо хисткі місточки.

Немає кінця тій дорозі. Тільки-но починає здаватися, що от-от відкриється долина, як горби ще тісніше сходяться, аж серце стискається від туги.

Круті схили долини розчленовані вузькими ярами, по яких стікають потічки, впадаючи в головне річище. Лиш подекуди трапляється приярок з вузьким путівцем чи принаймні містком, що його не зачепила повінь. В інших місцях містки перекинуто зі скелі на скелю, обкладено камінням і зв'язано лозою. Вузькі стежки видовбані в землі, а то й прямо в камені.

З'єднана містками і помережана стежками долинка, над якою здіймається Мертва Голова, тричі міняє свою назву...

Два крутосхили, вкриті лісом, спадають прямісінько до води, яка пробиває собі шлях серед каменю. Стежка біжить уздовж води, двічі переступає з берега на берег, звивисто спинається між кущами ліщини й ломиносом на стрімку скелю, що, немов повне череве, звисає над струмком; а звідти спускається прямо в низину.

Через годину ходи долинка трохи змінюється. Гори відступають одна від одної. Праворуч з'являється кілька вузеньких нивок, трохи садових дерев, притулена боком до гори хата з маленькими підсліпуватими віконцями, а за нею — похила сіножать, затінена смереками й модринами.

Це Кошанів хутір. Звідки примандрували сюди його

власники, ніхто не знав. На тутешніх селян вони не були схожі. І хату збудували поганеньку, хоч землю мали найкращу. Їхні поля, яким перепадало більше сонця, аніж сусідським, були родючіші. Хазяїн, сухий чоловічок, над усе полюбляв гнати горілку та й нагоди перехилити чарчину-другу ніколи не пропускав. До роботи був байдужий, ні з чим не спішив і більше скидався на су-мирного наймита, ніж на господаря.

Кошаниха — повна йому протилежність, міцна, як дуб, жінка, з грубими рисами обличчя і чоловічою вдачею. І на словах, і на ділі вона заправляла хазяйством. Виросши на хуторі в Ровтах, вона, як тільки вийшла заміж і опинилася в такій самій глушині, з першого ж дня прибрала господарство до своїх рук. Грощима розпоряджалася Кошаниха сама, виділяючи чоловікові кілька динарів, мов пастушкові. Одного разу вона послала Кошана на ярмарок продати корову, то він не повернувся звідти, поки не пропив геть увесь виторг. Це було вперше і востаннє.

Донька Мілка і поставою, і твердим характером удалася в матір. З батьком її ріднила деяка легковажність і сірі очі, що вільної години спалахували мріями про нездійсненне. «Якби мені такого чоловіка,— ділилася вона з матір'ю,— щоб жити, як у бога за пазухою». — «Кинь пусті балачки»,— відказувала мати, якій не подобалось таке фантазування. Мілчин брат був пізньою дитиною. Він народився, коли сестрі виповнилося чотирнадцять; тепер братик мав п'ять років. Верткий, мов листочок дерева на вітрі, хлопчик був батьковим і Мілчиним мазунчиком. Мати ж його мало не ненавиділа, як несподівану й небажану дитину.

Поле, що тягнеться уздовж річки, за Кошановою хатою звужується і кінчається. Сріблиста річка підступає до гори, що стоїть на осонні, а на протилежному боці, куди сонце майже не заглядає, лежить ще один клаптик рівної землі, до якого під час повені дохлюпують хвилі.

Річка підмиває правий берег, і хоч розбурхані хвилі рік у рік поглиблюють річище, воно тут-таки й засипається камінням з підточеного берега.

Продарева хата вся почорніла, тиньк пооблуплювався і з-під нього видніється каміння. Стоїть вона на рівному місці, тож видається високою і, як для тих країв, майже панською. Позад неї стирчить брила заввишки з півхати, прямовисна, чорна й поросла мохом.

Продар з молодих літ удався роботящим: мов кріт, рив землю, звільняючи її від каменю та коріння і проводячи до неї воду. В господі панувала його воля. Той, хто хотів з ним жити у злагоді, мусив чесно працювати. Слухняних Продар нагороджував любов'ю, яку зовні виявляв дуже стримано. Руки його міцно тримали те, що до них потрапляло. Провини прощав, але не відразу, бо мав сувору вдачу.

Продариха, тиха жіночка, набагато молодша від чоловіка, добре вивчивши його вади й чесноти, зуміла прожити з ним укупі тридцять років без жодної сварки.

Із усіх народжених дітей живими лишилися тільки двоє — Петер і Францка. Петер успадкував батькову статуру, а вдачею лукава природа наділила його напівбатьковою-напівматериною. Поєднання свавільності й неспіливості, легковажності й упертості більше шкодило хлопцю, аніж приносило користі. Францка і душею й тілом була подібна до матері, як молодий пагін до дерева.

Від Продаревої хати шлях пролягає попід крутосхилом, серед ожини та чагарників. Через річку перекинуто вузьку хистку кладку. В тому місці лежить найкраща у всій долині нива, погано захищена від води і ще гірше оброблена. Над нею здіймається прямовисна скеля, а трохи вище, на рівному прискалку, притулилася дерев'яна халупа. В ній живе стара жебрачка з сином-калікою, якого колись була принесла бозна-звідки. Ка-

жуть, наче та жінка — позашлюбна донька одного з Кошанів. Від батька їй дісталоя те поле й трохи землі на схилі, де вона з сином абияк хазяйнувала. Крім того, двічі на рік жебрачка з торбою обходила околицю, а син потроху шевцював.

Високо в горах були пасовиська й сад. Там, в улоговині, сховалася занедбана одинока хатка, де мешкали брат із сестрою. Більше ніхто поблизу не живе. Долинка вужчає і починає підійматися вгору. Цю місцину називають Лещата. Річка все більше звужується і водночас бурхливішає. Долинка закінчується впадиною, по якій розкидані піщані мілини, сіножаті, вирубки. На ребристих схилах подекуди з'являються хатинки. З перевалу стікають гірські ручаї. А за перевалом — уже Ровти.

3

Кошани та Продари були і куми, і друзі, й вороги одночасно. Коли дружили, то при зустрічі перекидалися кількома словами, а коли ворогували, — розходилися мовчки.

До школи ніхто з них не ходив. Читати й писати абияк училися по старих книгах. На недільну службу до церкви, що за три години ходи, вирушав від кожної родини хто-небудь один і повертався після обіду. Всі інші молилися вдома.

Рідко хто з них виходив на шлях, щоб купити в самотній крамничці борошна чи ще чогось, ще рідше вони вибиралися до містечка, а в місто — майже ніколи.

Життя в горах було нелегким. Нужденної скибки хліба, яку ті люди витискали з піщаної землі і вирубаного лісу, не вистачало. Сухі крихти хліба, сироватка, капуста й картопля заледве тамували голод у зимові дні. Розводити худобу чи рубати ліс на продаж було не вигідно.

Ця хуторська відокремленість лишала на людях свій слід. Жили вони так, наче були самі в усьому білому світі. Тільки збирач податків та жандарми час від часу тривожили їх. Вони почували себе щасливими, якщо в долину не потикався ніхто сторонній.

Коли-не-коли люди довідувалися про те, що діється в світі. Про існування газет майже не знали. Новинка, принесена із шляху, швидко перелітала з горба на горб, два дні про неї говорили, а на третій забували.

Звістка про світову війну тримала їх у страху кілька днів, а потім з нею звиклися. Вдруге вони стривожилися, коли жандарми забрали Петера, а тоді тривожилися щоразу, як приходила від нього з фронту червона листівка. Коли вечорами здалеку долинав гуркіт гармат, вони підводили голови і боязко прислухалися. Згодом і до цього призвичаїлись.

Сонце заглядало в долину пізно, світило кілька годин і невдовзі після полудня ховалося. На долину спадала тінь. В цій тіні люди росли, жили і вмирали...

4

Одного похмурого листопадового дня Петер з кошиком за плечима вийшов на шлях. Це сталося через місяць після того, як він ото з батьком стояв на вершині гори й роздивлявся навсібіч. До нього повернулося здоров'я, а з ним — і радість життя. На обличчі загравав легкий рум'янець.

Ішов купити борошна або зерна. Злидні дісталися і в їхню глушину, засмутивши людей. Гроші втратили вартість, та й купляти не було чого. На порозі стояв голод.

— Навіщо мені це сміття! — вигукнув Продар, кинувши на стіл асигнації, і більше не глянув у той бік.

— Дайте мені, — запропонував Петер. — Я спробую дістати щось їстівне.

Він повернувся аж під вечір. Кошик був порожнім, зате обличчя в хлопця аж сяяло:

— Війна скінчилася!

Ця звістка була настільки приголомшлива і несподівана, що в неї не могли повірити.

— Люди сказали. І я сам бачив, як солдати вертаються додому,— доводив Петер.

Усі забули й думати про голод. Наступного дня побачили, що Кошан, вирушивши вдосвітка в долину, вже опівдні повернувся додому.

Продар вийшов до кладки через річку, склав руки трубою і загукав:

— Правда, що війна скінчилася?

З уривчастих, напіврозбірливих слів Продар дізнався, що дорогою сунуть військові колони, і немає їм кінця й краю. На узбіччі стоять кинуті вози з усяким добром і коні.

Пополудні долиною проходив солдат з важкою ношею. Він присів відпочити під хатою Продарів.

Петер, здивовано глипаючи на нього, поцікавився:

— Ти, певно, заблукав?

— Я з Ровтів, не заблукаю. Це важчий шлях, проте коротший.

— Отже, справді кінець війні? — спитав Петер, радий, що може ще раз переконатися в правдивості звістки.

— Якщо не віриш — піди поглянь на дорогу. Заодно і харчем розживешся. Кругом добро пропадає.

Наступного дня під вечір зі шляху повернувся Продар, пожбурив торбу з харчами на лавку, аж вона задвигтіла, й сів біля печі.

— Що там у долині?

— Народна влада,— сказав Продар, витерши спітніле чоло.— Усюди вивішено прапори.

Продариха намагалася прочитати в чоловікових очах, добре це чи погано.

— Основне, війна скінчилася,— обережно промовила вона.— А влада — яка вже буде.

Батько кивнув. У Петера заблищали очі.

— Скільки ти віддав за борошно? — поцікавилася Продариха.

— Дулю з маком,— радісно всміхнувся чоловік.— Ти, Петере, підеш завтра з Кюшановою Мілкою у долину. Може, ще щось перепаде.

— Якщо і далі так буде,— опам'ятавшись від здивування, сказала мати,— добре житиметься за нової влади.

5

На ранок Петер і Мілка вирушили в долину. Вони довго йшли по безлюдній дорозі, тішачись кожною хвилиною. У дитинстві Петер та Мілка вкупі і гралися, і абетку вчили. Тоді Петер недолюбливав Мілку. Молодша від нього, вона, проте, була вищою на зріст і сильнішою, тому часто дошкуляла хлопцеві, а іноді навіть стусанами нагороджувала. І в той же час без Петера Мілка нудьгувала і дорікала йому, коли він її уникав.

Підлітком Петер став триматися незалежніше і все частіше обходив Мілку стороною. В неї також з'явилося почуття дівочої гордості. З ігор вони вирости, і їй соромно було нав'язуватись йому. Потім вибухнула війна.

Побачивши Мілку після війни, Петер помітив, що вона дуже змінилася. Міцна, працьовита, подібна до матері, з поглядом, зверненим у глиб себе. Відчував, що вона ніби випромінювала якусь таємничу силу, яка гнітила його. Можливо, це відчуття лишилося ще з дитинства. В ньому ще жеврів біль від страхіть війни і хвороби, тож він намагався уникати закличних поглядів дівчини і тікав у самотину.

Тепер він одужав, життя в ньому бурхало з новою си-

лою. І хлопець поглянув на Мілку іншими очима. Вона здалася йому, як ніколи, жаданою. Він відчув її владу над собою, тільки тепер ця влада уявлялась йому не гнітючою, як у дитинстві, а солодкою.

Вони розмовляли про всяку всячину, боязко хвилюючи словами молоді серця, часто сперечалися. На перший погляд можна було подумати, що кожен стоїть на своєму, але насправді вони поступались одне одному...

Пізно ввечері, добряче навантажені, хлопець і дівчина повернулися додому.

6

Біло-синьо-червоні¹ прапори висіли чотирнадцять днів. Увесь цей час колони без сну і відпочинку вдень і вночі йшли на північ.

Та ось людська ріка порідшала, а потім і збігла. Стояли похмурі дні, дороги спорожніли, мокрі від дощу прапори обвисли.

Прийшли тривожні новини. Люди виходили з домівок, ставали на порозі й дивилися на сивий шлях. Одного дня вони помітили вдалині чорну цятку, що з кожною хвилиною зростала. Усі поховалися по хатах.

Це був загін солдатів. Невисокі, в зелених мундирах і залізних касках, вони йшли частим чітким кроком, несучи зелено-біло-червоний² прапор з гербом посередині.

Солдати зупинилися перед хатами. Люди з острахом поглядали на них, дослухаючись до чужої мови. Після короткого відпочинку чужаки рушили далі... За ними прийшли інші...

У той день Петер навдивовижу швидко і з порожніми руками повернувся додому. Він похмуро тинявся по ха-

¹ Кольори національного словенського прапора.

² Кольори італійського державного прапора.

ті. Домашні запитливо поглядали на нього, але він мовчав.

— Ти нічого не дістав? — спитали хлопця.

— Ні,— відповів Петер і, трохи помовчавши, додав: — Нашої влади більше нема. Прийшли італійці.

Запала мовчанка. Продариха намагалася збагнути, що означає ця переміна, але їй ніщо не спадало на думку. Продар докладно розпитував, проте син нічого більше не міг сказати.

— Що з нами тепер буде? — несміло запитала мати.

— Сюди вони не прийдуть,— запевнив її Продар.— Надто далеко до нас.

У батькових словах звучало гостре бажання, щоб життєві бурі обминули їхню долину, де забуті богом люди важко працювали від народження до смерті, з роду в рід.

Цілий тиждень у горах ніхто не з'являвся і ніхто не спускався до дороги.

— Я ж казав! — радів Продар.

Наступного дня прийшли італійці.

7

Схили аж до самої долинки вкрив тонкий шар снігу. Річка замерзла, стежки взялися кригою. Сонце виблискувало на гірських вершинах, не дістаючи промінням до хат в ущелині. Від ріки віяло холодом. Під ногами рипів сніг, ліс у горах глухо стогнав.

Італійці оселилися в обох хатах, обминувши тільки халупу. Кошани потіснилися в кімнатку на другому поверсі. Світлицю й півклуні зайняли солдати. Продари мерзли нагорі, віддавши спальню офіцерові; у сінях товклися всі разом.

В долинці завирувало нове життя. Між обома хатами з ранку до вечора лунала перекличка. Після важких переходів, недавніх окопів солдати відпочивали.

Зледачілі італійці шукали розваг. Вони насвистували, співали, стріляли очима за обома дівчатами, намагаючись поглядом і жестами пояснити їм те, чого не вміли висловити словами.

Для Продара настали важкі часи: у власній хаті він почував себе гостем, а не господарем. Солдати рубали дерева й тягли їх у долину; в грубі цілий день горів вогонь. Продар зненавидів італійців і не міг більше сидіти вдома. Він ішов у ліс, охороняв найкращі дерева, залишаючи Петера на хазяйстві.

Одного вечора він помітив, як Францка простодушно жартує із солдатом. Його наче хто крижаною водою облив, і він через силу стримався, аби не вибухнути гнівом, — так прикро це його вразило.

Після вечері Продар покликав дівчину до себе. Донька по батькових очах зрозуміла, що щось негаразд, і тою вся затремтіла перед ним, опутивши очі.

— Францко, в тебе один дім, один батько, одна мати! Францка мовчала.

— Так чи не так? — підвищив голос Продар, аж дівчина впала на коліна. — Відповідай, так чи не так?

Вона кивнула.

— Якщо в тебе один дім, один батько і одна мати, дивись, не загуби їх!

— Що я такого зробила? — простогнала донька.

— Поки що нічого страшного, — сказав батько. — Але я не потерплю сорому в своєму домі, ні малого, ні великого. Особливо з тими! — кінчив він, притупивши ногу.

Продар був чоловік крутий, і в його словах вчувалася гідність. Він дорожив честю родини, оскільки це було найбільшим багатством усіх поколінь.

— Іди! — звелів він після паузи.

Донька пішла, гірко плачучи.

Три тижні перед різдвом сніг засипав округу, стогнали дерева, лютував мороз, люди ховалися по хатах. Вузенька стежка вела від хати до хати, до дороги і через гору до далекої парафіяльної церкви.

Петер проходив повз Кошанову хату. Кошаниха закликала його до сіней. Біля печі стояла Мілка і всміхалася.

— А ти все такий самий, Петере,— сказала господиня.— Куди завтра підеш до меси?

З того часу, як прийшли італійці, хлопець не наважувався заходити до них у хату, бо йому з Мілкою ніяк не вдавалося поговорити віч-на-віч. Однак він увесь час думав про неї. Несміло в підсвідомості у нього зародилася думка, що Мілка могла б стати його дружиною. Ця думка була йому приємною, але уявити сімейне життя з Мілкою він не міг. І все-таки, коли мріяв про одруження, в нього перед очима поставала тільки вона. Можливо, тому, що ніякої іншої дівчини він і не знав.

— У парафіяльну церкву,— відповів хлопець, трохи помовчавши.

— Гм,— промовила жінка і зиркнула на Мілку.— Наш господар десь у долині запив... От якби ви з Мілкою пішли в село... може б, десь його і знайшли...

Петер не довго думав. Він подивився на дівчину, що не зводила з нього очей.

— Піду, якщо вона піде...

На світанку Петер і Мілка, ковзаючись, пробиралися вузенькою доріжкою над річкою. Під ногами рипів сніг, від ходи вони задихались і тому лише зрідка перемовлялися словом.

Вийшовши на дорогу, розбалакались про те, про се. Петер згадував випадки з війни, Мілка — як їм жилося вдома. Почали говорити про солдатів.

— А вони — добрі,— сказала дівчина.— Привітні, зовсім як діти. Дають мені все, що я захочу.

Петер змовчав. Мілка замислилась і додала, сміючись:

— А один навіть сватався до мене.

Ці слова ножем різонули Петера, в нього аж дух забило. Силкуючись не виказати свого хвилювання, спитав:

— Котрий?

— Унтер-офіцер... Він з багатой родини,— підкреслила Мілка,— і людина хороша.

Петер утупився під ноги в сліди на зльодянілому снігу. Перед очима стрибала дорога. Мовчав.

Дівчина глянула на хлопця.

— Але я відмовила йому.— І додала: — Він зараз у відпустці. Не знаю, чи повернеться. Мусив би досі.

Мовчки вони вийшли на безсніжне шосе, потім перевертали розмову на інше і, зрідка перекидаючись словом, дісталися до села.

Після меси Петер і Мілка заглянули у всі шинки, але Кошана так і не знайшли. Хлопець спохмурнів, підозрюючи, що його опшукано, і лише третя склянка вина в шинку розрадила серце. Червоний рум'янець залив усе його обличчя, а в голосі зазвучали нотки доброго гумору.

Мілка здавалася йому надзвичайно привабливою. Пасма волосся, що спадали їй на чоло і визирали із-за вух, нагадували йому маленькі іграшки і з кожною склянкою все більше хвилювали кров. Мілчині очі сяяли, личко було дуже гарним, свавільна складка під нижньою губою розгладилася.

Із шинку вони вийшли під вечір. Петер послизнувся на льоду, Мілка притримала його під руку.

— Ще вб'єшся мені!

— А тобі що до того? — сказав хлопець і подивився на неї.

Він хотів випробувати її, і вона, зметикувавши, відповіла:

— Якби ж то ти так думав про мене, як я про тебе...

Слово чіплялося за слово, Петер і Мілка брели, мов зачаровані. Біля Кошанової хати, там, де стежка найвужча, вони притулились одне до одного. Петер увесь палав і не випускав дівчину з обіймів. Чи це знов після хвороби в ньому пробудився чоловік, чи це було кохання?

— Заходь до нас,— на прощання шепнула Мілка.

9

Петер кілька днів ходив розгублений. Почуття переповнювали його. І в безсонні ночі, і вдень за роботою йому не давали спокою думки, з яких визривала впевненість, що він мусить одружитися з Мілкою. Хлопець настільки переконав себе в цьому, що інакше й не уявляв свого майбутнього. Він не любив відступати від своїх вимріяних планів, болісно сприймаючи усякі переміни.

Петер почав заходити до Кошанів. Спершу зрідка, згодом частіше. Вони з Мілкою знайшли куточок, де їм ніхто не заважав розмовляти. Дівчина була неспокоїна, кілька разів проганяла його. Двічі до них наближалася якась тінь, але потім зникала.

Якось Мілка сказала Петеру: «Не приходь щовечора, я дуже зайнята. Скажу, коли можна буде...»

Збентежений, він шукав і не знаходив причин такої переміни. Перечекавши кілька днів, хлопець знову з'явився в Кошановій хаті. Мілка не прогнала його і дуже здивувалася, коли він запитав:

— Що, повернувся вже унтер-офіцер з відпустки?

— А, цей! Повернувся...— зневажливо махнувши рукою, сказала вона й замислилася.

Саме в цей час солдати схопили Продара, що палицею проганяв їх від своїх дров. Петера якраз не було вдома, мати і Францка плакали. Продара відвели до Кошанової хати, де офіцер за допомогою словника поспіхом зробив допит, накричав на батька і зрештою відпустив.

Цей випадок ще більше посилив зненависть Продара до чужинців. Він стискав кулаки і тупав ногами. Син, повернувшись, з острахом намагався заспокоїти батька. Це був вибух гніву тихої, похмурої людини.

Перегорівши, він сказав:

— А вона з мене сміялася.

— Хто? — застрягло слово у Петера в горлі.

— Мілка,— прошипів Продар.

На серце хлопцеві ліг камінь. Поміж Продарем і Мілкою затаїлася прихована, безпричинна злоба. Суворого Продара обурювала її легковажність.

Того ж вечора він спитав жінку:

— Куди це наш Петер ходить?

— Та до Кошана...

Через кілька днів Продар, лагодячи ясла, зламав у твердому дереві свердло і подався до Кошана позичити інше.

У сінях товклися солдати, у хаті було порожньо. Продар кахикнув; у відповідь не почулося ні звуку, лише з кімнатки долинуло жіноче хихотіння і мовлені по-словенському слова:

— Що, нікого немає?

Продар підступив до дверей, натиснув на клямку і, відхиливши трохи їх, заглянув досередини. Проте відразу ж відскочив, мов ошпарений, і зачинив двері.

Трохи постояв, неначе вагаючись. Потім вийшов на двір.

Кошана він знайшов біля хати.

— Я зламав свердло. Позич своє! Чи мені твоєї жінки поспитати?

Цими словами Продар хотів уколоти сусіда, натякнучи, що той під каблуком у жінки. Однак Кошан не образився, а навпаки, розвеселився:

— Чим-чим, а цим і я тобі зможу зарадити. Всі свердла висять у сінях. Іди і вибери собі.

Кошан зник за хатою. Продар зайшов у сіни.

У цей час із хати вийшла Мілка, рукою поправляючи волосся. Зустрівшись поглядами, вони на мить завмерли. Мілчині очі світилися ворожістю і досадою. Вона відвернулася, зухвало стрепенула плечима, стисла губи й пройшла повз нього.

Продар усе зрозумів. Він постояв, як укопаний, забувши про свердло, потім повернувся і заквапився додому по м'якому рипучому снігу.

10

У цей вечір Продар після десятої години замкнув сінешні двері й пішов у кімнату до жінки. Вони були самі. Солдати роз'їхалися, лише кілька зосталося в сусідів.

— Навіщо ти замкнув двері? — спитала Продариха.

— Тому, що це моя хата.

Жінка замовкла. Ще ніколи він так грубо не відповідав їй. Продар і сам відчув докори сумління, проте тону не змінив.

— Ще Петер не прийшов, — нагадала Продариха.

— Іншим разом нехай приходить раніше.

— Не садовити ж його під замок. Дорослий уже. І житися йому час.

— Час! — Продар зняв жилетку і кинув її на ліжку. — Час! Але не з усякою.

Жінка дивилася на чоловіка, не в змозі вгадати, що його розгнівило.

Батько не знаходив собі місця. Підійшовши до вікна, він побачив за ним темну річку, білий сніг і чорні дерева.

— Куди, кажеш, він ходить?

— До Кошанів.

— Ти що, бачила?

Жінка помовчала.

— Куди ж іще? Поблизу більше нема дівчат.

— Нема дівчат! — повторив роздратовано Продар.

— Мілка здорова, сильна, спритна...

— Це ти так думаєш! — перебив її чоловік. — А я думаю інакше! — Він став перед жінкою. — Якщо хочеш знати...

Продар хотів був поділитися тим, що йому відомо, але передумав.

— Я знаю більше, ніж ти...

Ці слова тягарем лягли на серце матері. Прихований натяк руйнував її плани щодо невістки. Але те, що Мілка в Петера на прикметі, про це не могло бути й сумніву.

Продар чекав сина. Зачувши кроки, насторожився. Хтось намагався відчинити двері, тричі постукав, з кожним разом сильніше. Перед хатою стояв Петер і дивився в темні вікна, в яких блимало тьмяне світло.

— Францко! — покликав він.

Францка лежала, закутавшись в ковдру з головою. Вона чула розмову батьків і тепер на братів поклик не озивалася.

Продар бачив, як Петер пішов за хату. Старий довго чекав і хотів був уже лягати спати, як за дверима кімнати щось грюкнуло, відскочило і вдарилося об стіну.

Батько розчинив двері навстіж, син увійшов, дивуючись, що той досі не спить.

— Як ти потрапив у хату?

— Чорним ходом. Бо сінешні двері замкнуті.

У хатній стіні, оберненій до скелі, нагорі були дверцята, до яких діставалися, підставивши знизу драбину або перекинувши кладку зі скелі. Через ці дверцята колись носили на горище сіно, поки добудували над світ-

лицею ще одну кімнату з трьома вікнами і горищем над нею. Під стріхою висіла довга драбина, прив'язана лозою до балок і лат.

Продар підкрутив у лампі гніт, щоб було світліше. Тіні на стінах стали виразніші.

— Де ти був?

— Гуляв.

Син, признавшись, відчув незручність.

— Де гуляв?

Петер не приховував правди. Він знав, що батькам відомо, куди він ходить. Однак розповідати про це йому було важко.

— У Кошанів.

— Тобі вже час женитися,— сказав батько.— Женися, якщо хочеш. Але дружину... дружину знайди собі таку, як належить, а не хтозна-яку...

Продар намірився був висловитися крутіше, проте не знайшов належного слова. Це додало Петеру сміливості.

— Я обираю дружину собі, а не вам! — сказав він.

— Собі? — випростався Продар.— Правильно, собі. Якщо вона буде тобі до вподоби, то й ми радітимемо.

Петер знітився.

— А Мілка чим погана?

У Продара на язиці так і крутилося в'їдливе слівце, однак він схаменувся, збагнувши, що воно зараз не до речі. Що йому сказати? Признатися, що між ним і Мілкою приховане ворогування? Чи нагадати, як вона реготалася, коли його заарештували? Чи назвати причину, що має заплямувати честь його роду?

Продар мучився, шарпався, але не виказував того, що лежало в нього на серці.

— Не знаєте, то й не забороняйте.

— Хто сказав, що я не знаю? — вибухнув батько.— Знаю, але зараз не хочу говорити про це. Вона не для тебе! Цього досить.

Син побілів, як стіна, проте не здавався.

— Ні, не достатньо!

— Вона гуляща! — вибухнув Продар і сів.

У Петера підкосилися ноги, але він усе ще опирався. Дошкульні сумніви, які хлопець відганяв від себе, тепер з новою силою заволоділи ним.

— Перестань туди ходити, коли хочеш, щоб увечері двері були відчинені. І не одружуйся з нею, коли хочеш стати хазяїном у домі ще до моєї смерті!

Син повернувся і вийшов з кімнати. Батько чув, як він зійшов сходами на горище і, в чому був, повалився на солому,

11

Того вечора щось важке, мов камінна брила, навалилося на Петера. В сім'ї все вирішувала батькова воля. Опиратися їй означало рубати під собою коріння. Проте Мілка так глибоко запала йому в серце, що будь-яка спроба не думати про неї озивалася болем.

Петера багато що лякало. Батькові слова підтверджували і посилювали його підозри. Унтер, сватання... Проханя приходити рідше... Короткочасний спалах любові і знову збайдужіння, причини якого він марно намагався збагнути.

Що ж відомо батькові? Що він може знати?.. Відтоді сотні разів син хотів підійти до нього й спитати, і все не наважувався. Не тому, що боявся батька, а мабуть, тому, що боявся дізнатися правду.

Чим більше він страждав через Мілку, тим більше його вабило до неї. Із страхів, що мучили і ятрили йому серце, зростало й міцніло палке почуття. І було воно тим міцніше, чим більше кривавила сердечна рана.

Петер перестав ходити до Кошанів. Не із страху перед батьком. У ньому заговорила уражена гідність.

У Продарів запанувала тиша й напруженість. Розмовляли, як звичайно, привітно, проте в словах не було колишньої сердечності. Поволі все ставало на свої місця.

Трохи полегшало на серці й Петерові. Однак ночами перед його очима раз у раз поставав Мілчин образ. А якось ноги самі понесли хлопця через кущі до Кошанової хати. Розрізливши вдалині дівочу постать, Петер відчув, як любов знову запалала в серці.

Звичайно Петер колов дрова під Мертвою Головою і складав хмиз. Кидаючи оберемок полін за колоду, на якій рубав, подивлявся в долину. Батькові слова майже зовсім забулися, лишилося тільки трохи побоювання перед ним. Петер навіть здивувався, чого так довго не переступав порогу Кошанової хати.

Якось удень на стежку з кущів вийшла дівчина. Це була Мілка. Вона зупинилася біля Петера і поглянула на нього, немов на малого злодюжку, спійманого на гарячому. Хлопець скам'янів і густо почервонів.

— Чому не заходиш до нас? — спитала вона.

— А що я у вас забув?..

Однак від Мілки віяло таким теплом, що в Петера за мить розтанули всі питання. Він не міг повірити, що знову бачить її.

Дівчина сіла на дрова й завела мову про те, про се. Петер хотів був сказати причину, чому уникає зустрічей, та не міг знайти слів.

«Лащиться!» — промайнуло в голові, але в ту ж мить він придушив у собі цю думку й підкорився Мілчиним чарам, що їх випромінювали її тіло й слова.

— То прийдеш? — спитала вона.

Петер відчув блаженство від поразки, він був би, мабуть, щасливим, навіть якби вона його відлущувала.

— Прийду, — пообіцяв він.

Ні того, ні наступного вечора він не пішов до Кошанів. Лише на третій день вислизнув з дому, проте за годину

повернувся. На четверту ніч хлопець прийшов під ранок, однак не зі сторони Кошанів, а з протилежної.

На порозі стояв батько.

— Далеко гуляв? — спитав він.

— Далеко,— відповів син, не дивлячись йому у вічі.

12

На початку березня, коли перші косі промені сонця почали зазирати й до Продаревої хати, від Кошанів пішли солдати. Інші на їхнє місце не прибули. Після себе вони лишили утоптану землю, розкидані консервні бляшанки. Хтось забув каску.

Люди, полегшено зітхнувши, спробували зажити по-старому. Кілька днів їх не покидало відчуття, що час зупинився. Стало самотньо, самотніше, ніж до приходу італійців.

Після довгої перерви знову з'явилася з торбою біля Продаревої хати жебрачка.

— А Кошанова Мілка плакала за ними,— повідомила вона хазяїну і його синові.

Продар багатозначно повів очима, Петер до крові закусив губу.

Цю ніч хлопець знову провів у Кошанів. Повертався пізно, манівцями. Двері були відімкнуті. Похмурий і злий, заліз на піч і проспав до полудня, як убитий...

Петер мучився і страждав, почував себе безсилим перед Мілчиною владою.

— Це правда, що ти плакала? — спитав її хлопець тієї ночі.

— Правда,— застогнала вона.— Через тебе плакала. Через те, що ти думаєш про мене погане... Обманюєш ти мене...

Петер пригорнув її, щоб заспокоїти, але вона з кожною хвилиною схлипувала все безутішніше. Лише

згодом дівчина почала утихомирюватися. Так тривало від сутінок до півночі, від перших обіймів до забуття, коли людина сама не знає, що коїть...

Прокинувшись, Петер згадав про вчорашнє і скочив на ноги, немов ужалений. У ньому клекотали, шмагали батоном запитання, на які він марно шукав відповіді...

Хлопець забивав кілок, щоб підперти дровітню. Замислившись, не помітив, як кілок уперся в скелю, усе гатив по ньому, поки той розколовся на друзки.

Під вечір, повертаючись додому, загледів у кінці поля, в кущах біля кладки, Мілку.

Половина сумнівів, що терзали його, розтанула. Петер підійшов до неї.

— Що ти тут робиш?

— Хіба я не можу тебе чекати?

Вираз її обличчя був незвичайним.

— Можеш,— холодно відповів Петер.

— Батько вдома?

— А навіщо він тобі?

Хлопця насторожило те, що Мілка цікавиться батьком.

— Я знаю,— дівчина зміряла його уважним поглядом,— він мене терпіти не може. І ти не по своїй волі казав, що більше не прийдеш.

— По своїй.

— Треба було раніше говорити, тепер уже пізно...

— Я й зараз можу повторити,— задирався Петер, відчуваючи, як у ньому пече спогад про минулу ніч.

— Зараз?.. Після вчорашнього? Краще б ти взагалі ніколи не приходив! Краще б я тебе взагалі ніколи не знала!

На нього градом посипалися образливі, задалегідь обмірковані слова. Хлопця пригнічувало приниження й почуття вини. Він важко зітхнув, готовий виконати будь-яку Мілчину волю.

За перепалкою вони не помітили, як від дому до них

наблизилася тінь. Перед ними стояв Продар, високий, наче верба над річкою.

— Що ви тут робите? — спитав батько.

Дівчина й хлопець від несподіванки сторопіли, бо зне-нацька в розмову втрутилася стороння людина. Мілка повернула до Петера перекошене обличчя.

Син дивився на батька. Риси батькового обличчя розпливалися у хлопця перед очима. Продар нерухомо стояв у темряві, страшний у своєму мовчанні, покритий таємницею.

— Порядні люди заходять у дім, — сказав він Мілці. — А тобі немає місця ні в нашій хаті, ні тут!

Приголомшена дівчина мовчала.

— Знайдете і для мене місце! — несподівано вигукнула вона, зиркнувши на мовчазного Петера.

— У моїй хаті ні!

— Знайдете!

— Для тебе ні! — на повні груди заревів старий.

— А я кажу: знайдете!

Мілка, вже стоячи посеред кладки, люто покрикувала з напівтемряви.

Батько повернувся до сина, хотів був щось сказати, але тільки тупнув ногою і пішов.

Петер був ладний провалитися крізь землю.

13

Після Мілчиних слів у душі Продара оселився неспокій. У сині він бачив її мовчазного спільника. Якщо Петер справді не буває в неї, звідки в Мілки така самовпевненість?

Батько й син ходили один повз одного насупившись, зрідка перемовляючись словом. Мати марно намагалася їх примирити. Повільно, з острахом наближались вони один до одного.

Петер більше не заходив до Кошанів. Йому було соромно перед Мілкою і водночас боязко перед батьком. Вона тепер уже не махала йому рукою здалеку, а відверталася. Це, з одного боку, радувало Петера, а з другого — завдавало болю. Мілчина зневага викликала в ньому досаду, тим більше, що дівчина й досі володіла його думками. Хлопця хвилювали спогади, які важко забувались і час від часу вабили його до неї.

Якось Петер зустрівся з Кошанихою. Вона змріяла його пронизливим осудливим поглядом. Він хотів був чкурнути, однак та випередила його, заторохтівши:

— Щось ти нас уникаєш, Петере. Я мала тебе за серйозного хлопця.

Кошаниха говорила відверто і недвозначно. Хлопець змовчав.

— Двері нашого дому завжди для тебе відчинені...— додала жінка і пішла.

Цей вечір Петер знову провів у Кошанів. Мілка поводилася, наче нічого не сталось, лише на батька сердилася.

— Коли ти думаєш женитися? — спитала Кошаниха.

Хлопець відбувся жартом. Мати кинула на доньку багатозначний погляд.

— Після великодня, — відрубала Мілка. — Не пізніше!

Петеру не сподобалося, що його випередили з відповіддю. Раніше вони з Мілкою розмовляли про любов, а не про одруження. Він не сватався і його не сватали, про це він тільки подумував, але вголос не признавався. А тут про весілля говорять як про річ домовлену.

Він нічого не сказав і незабаром розпрощався. Дійшовши до середини містка, хлопець помітив на протилежному боці річки батькову постать.

Петер пригнувся, сховався під місток і зачекав, поки батько піде...

Після розмови з Мілкою та її матір'ю вони йому спротивили. Більше до Кошанів він не заходив.

Між Петером і двома жінками, які переслідували його, нав'язуючи свою волю, почалася боротьба. Ні ворогування між родинами, ні дивне поведження хлопця не спиняли Кошаниху та її доньку. Варто було Петеру піти у долину, як на півдорозі його перестрівала Мілка. Коли він працював десь у лісі, з'являлася мати, шарудячи листям.

Хлопець, на відміну від батька, був поступливим, піддавався умовлянням і водночас боявся вчинити наперекір батьковій волі. І від цього страждав.

Продар розумів сина і тому вирішив забрати на деякий час сина з дому, хоч великої потреби в цьому не було.

— Я знайшов підробіток,— сказав він Петерові.— Підеш зі мною на кілька тижнів.

Рано-вранці з півнями вони рушили в дорогу.

14

Похмура зелень смерекового лісу, безмежність снігу, застрашлива самотність, що шаленіє на верхів'ях гір, зблизили батька й сина. Вони знову прив'язалися один до одного, в їхніх розмовах і жартах знову вчувалася довіра.

Часом Петер замислювався. Батько, бажаючи зазирнути до синових думок, сказав:

— Що, заснув? Спи вночі, щоб удень не клював носом!

— А я спав,— відповів Петер, не зумівши приховати легкого усміху на згадку про нічні походеньки.

— Аякже, спав,— усміхнувся батько, цюкаючи гілки і заплющуючись, щоб уберегти очі від трісок, що розліталися навсібіч.— Начебто я не знаю, що ти повернувся після півночі.

Продар перевів усе на жарт і Петер, підбадьорений батьковою прихильністю, відчув себе невимушено.

— Признавайся, що за дівча припало тобі до душі? — чи то жартома, чи то серйозно допитувався Продар.

— Біла, як молоко, гарна, мов червона рута, — відповів син словами пісні і узявся до роботи, щоб приховати раптове зніяковіння.

Петеру стало не по собі від свого напівпризнання, і він аж зашарівся.

Батько всміхнувся у вуса.

— На жінку, що сама нав'язується чоловікові, ніколи не можна покластися, запам'ятай це, — застерігав він, далі обчухруючи гілки.

Увечері Продар вдав, що не помітив, як Петер, побажавши йому на добраніч, пішов стежкою поміж дерев.

На верхах горбів гуляв вітер, співаючи пісню, яка то затихала, то знову дужчала. Петер вийшов на протоптану в снігу стежку, що звивалася між скелями, здіймаючись угору і збігаючи вниз. На неї падали величезні тіні, з темряви долинав таємничий шепіт. Петера спочатку брав страх, але потім, занурившись у думки, він не звертав уваги на жах самотності, яким віяло від скель і дерев.

Нарешті він добрів до галявини, де стояв будинок, обійшов його. За ним з'явився інший, з садком. Почулося бамкання церковного дзвона, отже, не далеко й село.

Хвіртка була відкрита. Розчинені ставні, мов крила, зеленіли на білій стіні. Вітер перебирав зеленим листячком герані на підвіконні.

У вікні не було нікого. Петер почекав хвилинку, потім постукав у ставні. В середині щось зашаруділо і з'явилося бліде дівоче обличчя у великій червоній хустці.

— Невже ти мене не чекала, Крестинко, — промовив хлопець, і в голосі його бриніли водночас і докір, і ніжність.

— Як мені тобі вірити, коли ти обманюєш мене,— пожалілася дівчина з сумними очима і привабливими вусами.

— Навіщо ти так говориш? — з гіркотою і легкою образою сказав Петер.

— Я знаю, що кажу,— відповіла вона м'яко, і хлопець розтанув.

— Що ти можеш знати? — допитувався він.

— Люди кажуть, у тебе є інша. І ти забудеш про мене, як повернешся додому.

Петер мовчав, очима пестячи дівчину, боячись вимовити слово, щоб не виказати свого хвилювання.

У Кристини промайнула інша думка:

— Що буде зі мною, коли ти підеш?

— Я провідуватиму тебе.

— Але ж сюди йти аж чотири години!

— Чотири години,— ствердив хлопець.— Усю ніч іти му, аби тільки тебе побачити.

Кристина щасливо всміхалася, не знаючи, що відповісти.

— А ти думатимеш про мене? — спитав Петер.

— Перелічи зорі на небі!

Не зрозумівши її, Петер перепитав:

— Не можу.

— Стільки думок про тебе передумуватиму я щонавчі,— додала дівчина і заплакала.

Хлопцеві од тих сліз потепліло в грудях, аж захотілося крикнути з радості. Він узяв її руку, і вона затріпотіла в його долонях, мов піймана пташка.

Усю дорогу назад Петер думав про їхню зустріч. Перед його зором у зеленому вікні стояло дівча з глибокими очима, білим обличчям і ангельською душею.

Увійшовши в колибу, він почув, як кашлянув батько.

— Ходив на побачення?

— Ага,— промимрив син і ліг.

— А ти думав, що на світі більше дівчат не існує.
Батькові слова сподобалися Петеру, бо збігалися з його почуттями.

Через кілька днів вони подалися додому. Кристина подарувала Петеру на прощання паперову квітку, прив'язану червоною ниткою до зеленої гілочки.

— Згадує про мене! — схлипнула вона.

Хлопець пообіцяв. І думав про неї увесь шлях від лісу, де вони працювали, до долини, де стояла їхня хата. Біля Кошанової хати Петер побачив Мілку. Опустивши очі на квітку в петельці, відчув тугу.

15

Наближався великдень. Сніг розтанув. Вода, яка щовесни під час повені підіймалася до хати Продарів, відступила. Верби й горіхи пустили пагони, на сонячних схилах гір зажовтів первоцвіт, у кущах з-під прілого листя тягнувся до сонця чемерник; над вологою землею тремтіло повітря.

Поміж корінням дерев дихала земля, оживши під теплим сонячним промінням. Коли-не-коли від неї відвалювалася грудка і, шелестячи листям, котилася вниз. Каміння, прикуте морозом до землі, тепер падало в долину. На деревах набубнявіли бруньки.

Земля парувала теплим духом, що укутував природу й людей, проникав у кров і сягав у душу. Серце трепетало, руки самі розкидалися у сторони, наче бажаючи обняти весь світ.

У Петера всередині також буяла весна, п'янила голову. Вже минуло кілька днів, як він удома, проте Кошанів і досі уникав. Якось увечері в нього защеміло в грудях, і він вирушив у дорогу. Петер ішов чотири години, щоб почути теплі слова, побачити усміх і над ранок втомленим, однак з переповненим радістю серцем, повернутись назад.

Часом думки тлумили в ньому прекрасну пісню природи, крові й любові, і хлопець стогнав, наче під ударами.

Якийсь страх отруював йому життя, нав'язливе передчуття переслідувало його навіть уві сні. Йому здавалося, що життя сплелось у вузол, розплутати який він був не в змозі...

На страсну суботу до них завітала Кошаниха. Петер, побачивши її здалеку, здригнувся.

Увійшовши в сіни, де біля вогню сиділа навпочіпки вся родина, Мілчина мати привіталася.

Потім у напівтемряві кімнати розшукала Петера і, перш ніж говорити, роззирнулася навкруги. Розмова відбувалася тихо, нечутно для непроханих вух.

— Петере, ти поводиш себе несерйозно.

— Мене не було вдома.

— Але ти вже повернувся і кудись ходиш щонаочі... Ти, звичайно, можеш чинити як завгодно... Тебе ніхто не силує. Але треба було раніше думати.

Хлопцем оволоділо відчуття, неначе його душить чиясь рука. Серце тужно защеміло.

— А тепер я передумав,— загорілися в ньому впертість і гордість.

— Аж тепер?! — підвищила голос жінка, більше не боячись непроханих вух.— Аж тепер,— повторила вона, потупцяла і, розхвильована й роздратована його відповіддю, почала перебирати рубець ґартушка в руках.— Тепер уже пізно,— сказала Кошаниха.— І перш ніж іти деінде, прийди до нас по те, що залишив.

Петеру стало все ясно. Досі він лише здогадувався, а тепер переконався. Хлопець, похмуріший від мороку, що сочився крізь вікна у хату, мовчав, уперто мовчав.

Жінка зрозуміла, що зачепила Петера за живе.

— Ти повинен прийти, щоб приховати гріх,— вколола вона його,

Петер не відчував м'якості вітерця, яким віяло від ріки, не дослухався до дзюрчання і хлюпання води, що нагадували перебори струн, не вловлював духмяності повітря.

Він замкнувся в собі, збайдужів до природи, життя набуло похмурої барви. Так обернулися для нього кілька годин забуття, до солодкого блаженства яких домішувалася полинова гіркота.

Хлопець постійно розмірковував про все це то з протестом, то з огидою, то з радістю, то з почуттям обов'язку; в нього виникало навіть бажання кудись утекти. Від себе, від батька, від Мілки, у якої в свавільній складці біля губ зачалася таємниця... Про те, чим усе кінчиться, він і думати боявся.

У мішанині думок, почуттів, розпачу і внутрішньої боротьби перед Петером виникав образ, який він відганяв від себе. Дівчина у вікні в червоній хустці, з милою усмішкою на устах: «Ти обманюєш мене... У тебе є інша...»

Тоді Петеру здавалося, що він з насолодою пурхає і колисається серед гілок високих дерев, бачачи перед собою прекрасні дівочі очі... А тепер реальність скинула його на землю...

Після вечері хлопець узяв шапку, вийняв з петельки квітку, зім'яв її між пальцями і кинув під ноги.

Йому було соромно, але поки він ішов до Кошанової хати, сором танув і натомість з'являлося інше почуття.

Петер був занадто заклопотаний своїм внутрішнім станом, щоб помітити нещирість Мілчиних сліз і те, як швидко після зблиску першої надії вони висохли. Переконаний у своїй провині, він вважав, що не має права заплямувати честь дому. Порядність, якою відзначався їхній рід, вирішила все. Хлопець навіть не підозрював, що його ошукано.

- Коли? — запитала Мілка.
- Після великодня, — відповів Петер.
- Сьогодні ж поговори з батьком.
- Поговорю, — пообіцяв він, і враз його серце стислося, неначе він побачив рідний дім у вогні.

17

Підходячи до своєї хати, Петер зовсім упав духом. Випита горілка час від часу запалювала в ньому рішучість, але ненадовго. Він сміявся, злився, робив висновки і... не знав, що робити.

А з-перед очей не зникало сумне усміхнене чорнооке дівча. Видиво було настільки чітким, що він, здригнувшись, зупинявся, відганяв його від себе і йшов далі.

Хата була замкнена, хоча всередині горіло світло. Хлопцеві здалося, ніби він побачив батькову тінь у вікні. Набравшись відваги, він постукав, аж луна пішла по всій хаті.

Батько відчинив двері. Величезною тінню стояв він у темних сінях. Очі його палали.

— Лишився б там, де був.

— Мій дім тут, — відповів син.

Продар грюкнув дверима. Вони ввійшли до світлиці.

— Сьогодні, Петере, я хочу з тобою серйозно поговорити.

— Я теж хочу, батьку.

— Ти? — сторопів Продар.

— Я женюсь, — тремтячим голосом промовив син. — Беру Мілку! — додав він, щоб уникнути розпитувань.

Батько скам'янів. Синові слова на деякий час вивели його з рівноваги.

— Женишся на ній? — нарешті опам'ятався Продар. — На ній, що терпіти нас не може... яка реготатиме, що обвела нас кругом пальця... яка рахуватиме кожен шматок у моєму роті і чекатиме моєї смерті!

Син опирався, як міг:

— Неправда! Нічого вона не рахуватиме... нікому.

Старому чітко уявилася картина майбутнього, і це нощем різонуло йому по серцю.

— У наш дім — гулящу?

Тієї хвилини батько й син уперше відчували себе ворогами.

Продариха, яка чула розмову, встала з ліжка, зійшла сходами і стала напіводягнена на порозі. Переляканими очима вона дивилася то на сина, то на чоловіка.

— Що вам зробила Мілка? — скипів Петер.— Розкажіть, що ви про неї знаєте?

— Скажи краще, що в тебе з нею? — кричав батько.

— Якщо вона й нечесна, то через мене. Наш дім будуть ганьбити, коли ми не владнаємо цієї справи.

Удар влучив у ціль.

Мати притулилася до одвірка, щоб не впасти. Батько кліпав очима, беззвучно розтуляв рота. Тепер він усе зрозумів, бо знав більше від сина. Мілка стала йому ще ненависніша.

— Ні... — через деякий час уривчасто заговорив він.— Ні! І за таку ціну — ні! Нехай краще нас осуджують!

Мати й син, не чекаючи від нього такої відповіді, що звучала як богохульство, притихли.

— Чоловіче! — вигукнула вражена жінка.— Що ти кажеш! Бог з тобою! Що ти кажеш!

— Що я кажу? Знаю, що кажу! Повію у дім беремо!

Син кинувся на батька. Той підняв руки й розкрив рота, неначе збирався боронитися не тільки кулаками, а й зубами. Мати з криком стала між ними.

На материн зойк прибігла Францка, батько з сином трохи отямилися. Продар не зважився на остаточне викриття, яке приборігав на крайній випадок. Та й, бачачи Петерове оскаженіння, зрозумів, що це не вплине на сина. Той лише звинуватить батька в брехні, і тоді життя

стане ще нестерпніше, а в синовому серці назавжди оселиться недовіра.

Петер насупився. Хлопця охопило відчуття, неначе його роздягнуто догола. Йому було соромно. Францка докірливо зиркала на брата.

Після довгих хвилин батько, заспокоївшись, повільно, виважуючи кожне слово, що виривалося з пораненої душі, сказав:

— Щоб не накликати більшого прокляття на нашу сім'ю, нехай буде по-твоєму. Бери її. Але хати до моєї смерті ти не отримаєш... А після хазяйнуй собі, як знаєш.

Син промовчав, утупившись під ноги і жахаючись власних думок.

18

Між обома родинами встановилося ще більше відчуження, ніж досі. Петер був єдиним містком між ними. Батько про весілля не говорив, цілими днями працював, пізно повертався додому і лягав спати відразу після вечері.

Матері було боляче, що невістка прийде в дім таким чином. Раніше вона раділа, думаючи про синів шлюб з Мілкою, а тепер якийсь тягар ліг їй на серце. Про це вона не зронила й слова, мовчки переживала все в собі.

Зате у Кошанів раділи весіллю. Це тішило Петера, і тому він частенько до пізньої ночі засиджувався у сусідів. Іноді його бентежило одне питання, яке він подумки обминав, але повністю уникнути не міг.

— Батько радо погодився? — допитувалася Мілка.

— Погодився, — одрізав Петер, струснувши головою.

— Коли господарство на тебе перепише?

— Потім, — збрехав він. — Коли дитя побачить. Не вірять мені.

На щастя, за клопотами і приготуваннями не лишалося часу на інші справи. Згодом настала весна, поля вимагали робочих рук, весілля невловимо наближалось.

Кілька разів Петер хмурив лоба. Мілка вимагала, щоб він поремонтував хату, придбав нові, панські меблі. Хлопцю ледь вдалося переконати її, щоб зачекала, поки йому перейде господарство і він зможе продати ліс.

Потрібно було багато грошей. За порадою Кошанихи, Петер звернувся до її родича. Той зміряв його з ніг до голови поглядом, аж хлопцеві стало не по собі, розпитав про вартість батькового майна і зрештою погодився.

В одну з неділь, домовившись у сусідній парафіяльній церкві про оголосини, Петер заодно підписав зобов'язання на позику. Після випивки в шинку він, вертаючись додому, почув, як його наздоганяють легкі кроки.

— Петере! — задзвенів голос позаду.

Обернувшись, хлопець побачив Кристину.

Про неї він думав наче потай від себе самого. Її образ Петер постійно намагався викинути з пам'яті, і з часом буденні клопоти витіснили його.

А тепер вона, переводячи дух, стояла перед ним. Петер знітився, як усяка людина, що усвідомлює свою провину.

— Кристино? — здивувався він.— Це ти?

Дівчина потупила очі в землю, але через хвилику звела на нього сумний погляд.

— Що нового? — спитала вона, ледве стримуючи сльози.

— Що нового?..— замислився Петер і вирішив в усьому признатися спокійно, жорстоко і відверто.— Я женьсь.

Кристина спинилася. Помітивши, як він зніковів, не наважуючись поглянути їй у вічі, вона зрозуміла все і більше ні про що не питала,

— Бач, я ж казала...— лилися з дівочих вуст до Петерового серця гіркі, докірливі слова.— У тебе була інша. Ти мене обманював... Ти погано робив. Але я не бажаю тобі зла. Хай бог тебе простить.

У хлопця до горла підкотився клубок. Йому захотілося ніжно погладити її по обличчю. Дивне, дуже дивне діялося в його душі.

Відчувши на собі Петерову руку, Кристина вигукнула, глибоко ображена:

— Не чіпай мене! Не чіпай!

Вона кинулася від нього навтьоки, як від лиха. На ній розвівався одяг, волосся розсипалося золотими пасмами.

— Кристино! — гукав Петер, боячись, щоб вона собі чогось не заподіяла.

Дівчина, не зупиняючись і не обертаючись, побігла до лісу, і скоро її струнка, гнучка постать безслідно зникла серед дерев та сірих скель, загубилася в зелених килимах моху.

Петер повернувся додому знічений.

— Що з тобою? — допитувалася Мілка.— Не дістав грошей?

— Дістав,— пробурмотів він, виклавши на стіл асигнації.

— Що мені до них, це тобі вони потрібні,— відсунула вона гроші від себе.

Молодий Продар похмуρο глинав. Його серце розривалося надвоє.

Через три тижні після великоддя вони побралися. На бажання Кошанів весілля було бучним. Півдня витративши на церковний обряд, молоді потім гуляли у Мілки, а лише наступного дня під вечір прийшли до Продарів.

Це було не за звичаєм і деякою мірою образливим для родини молодого. Однак Продар у душі радів, що йому не довелося йти в церкву і до Кошанів. Від Продаревої

родини на весіллі гуляли тільки глухуватий дід з Ровтів та Францка.

Горілка і музика поступово згладили усі непорозуміння, пов'язані з цим одруженням. Петер закохано дивився на Мілку, яка здавалася йому прекраснішою, ніж будь-коли, і танцював з нею до запаморочення.

Гулянка урвалася, коли Мілка зомліла. Вона осіла, музика затихла.

— Зараз їй покращає,— запевнила Кошаниха.

І тоді серед тиші озвався Петерів родич, дід із Ровтів, який примостився в кінці столу. Перекоаний, що його більше ніхто не чує, він голосно поділився з Кошановим братом:

— Кажуть, вона вагітна... Обкрутили хлопця баби...

Тому стало незручно, і він, озираючись, заперечив:

— Та що ти таке мелеш... То все злі язики!

І тут втрутилась Мілка. Не зовсім ще оклигавши, вона припала до Петера і наказала:

— Танцюймо!

Запищав кларнет, заверещала гармонька, музика й тупотіння ніг по підлозі заглушили Петерову муку.

Наступного вечора наречену спровадили до хати жениха. П'яна Кошаниха обняла Продара і заридала в нього на грудях.

Той тремтів від огиди. Вивільнившись від її обіймів, вийшов з хати і плюнув.

19

Життя у Продарів багато в чому змінилось. Петер з Мілкою оселилися нагорі в кімнаті з трьома вікнами. Старі меблі винесли у ванькирчик біля кімнати, де спали батьки, і в коридор. Францка ночувала на печі в світлиці.

Взаєморозуміння, дотепи й сміх, що стільки років панували в родині, безслідно зникли. У хаті з'явилася чужа людина. Це відчувалося щохвилини.

Зате між молодими встановився мир і злагода. Раніше Петера допікали різні болючі думки, а тепер він повністю присвятив себе дружині, душею і тілом належачи тільки їй. Відчуваючи це, Мілка використовувала в своїх інтересах його любов і сліпу відданість, тримаючись так, немов, крім неї, більше нікого не існує.

Мати намагалася зблизитися з невісткою, однак та поводи́ла себе неприступно, пихато, мовчазно. Нерідко Петер і запитував від її імені і відповідав.

Уже в перші дні Мілка, під'юджувана матір'ю, почала рватися до господарства, наскільки дозволяв їй страх перед Продарем. Їй не заважали робити по-своєму, хоча важко було змирити звичаї двох родин. Невістка не приримувалася правил їхнього дому, зате свої нав'язувала іншим.

Тепер худобу Мілка доїла й годувала в інший час. Випрану білизну вона розвішувала не на горищі, а в хаті. Миски не обдавала кип'ятком, а полоскала в холодній воді. На столі з'явилася незвична за смаком їжа.

Петерові батьки тільки переглядалися й хитали головами, а сам він у душі глибоко переживав, не зважуючись висловити свою думку вголос.

Якось Продариха дорікнула Мілці: «Ми звикли робити не так, а отак. Адже це краще». До самого вечора невістка ходила по сінях набурмосена, неначе її глибоко образили...

Помітивши, що свекруха перемила після неї в теплій воді миску, Мілка з такою силою поставила глиняний горщик на вогнище, що він тріснув.

Сотні дрібниць отруювали їм життя. Варто було Продареві поглянути на сина, як той читав у погляді: «Я тобі казав, що добром це не скінчиться».

Петер злився на батьків, звинувачуючи їх в усьому. Коли Мілка йому жалілася, він обіцяв навести порядок, проте яким чином це зробити — не уявляв.

Одного паркового дня Продар з сином скопували останню ділянку вирубки високо в горах. Опівдні повернулися додому. Втомлені й голодні, вони посідали на лаву, чекаючи обід.

Минуло півгодини, а Мілка не несла їсти.

— Дочекаємося ми сьогодні обіду чи ні? — незадоволено гукнув у сіни Продар.

— Забарилася ти! — дорікнув Петер жінці, коли та нарешті поставила на стіл кашу.

— Я худобу доїла, — виправдовувалася вона. — Не розіrvatися ж мені.

— Худобу доять увечері, — зауважив Петер, роздратований утомою і голодом, але вмить затих під Мілчиним поглядом.

Продар спробував кашу, пожував і спитав:

— І скільки часу вона варилася?

— Якщо голодні, поїсте, — відрубала Мілка, зиркнувши на чоловіка.

— Вона поставила воду, тільки коли ви прийшли, — додала Продариха, не сідаючи до столу.

— Сирого не їстимемо! — Продар поклав ложку і підвівся. Так само зробила Францка.

Запала тяжка мовчанка. Мілка з Петером далі обідали. Згодом і він перестав їсти. Мілка скривилася, щоб заплакати, схопила миски, кинулася з кімнати і на порозі вигукнула: «Всі ви проти мене». Потім, сівши на лавку в сінях, розридалася.

Продариха вийшла в сіни, налила води для кави і поставила на вогонь.

Мілка, піднявшись, схопила горщик і вилила воду у вогонь. Продариха глянула на свого чоловіка. Промовчавши, він відрізав:

— Поки що я тут господар!

— Але збиткуватись над собою я не дам, — затялася молода.

— Заспокойся! — сказав їй Петер, побачивши, чим

усе може скінчитися.— Чого ви від неї хочете? — дорікнув він батькові.

Схоже було на те, що зараз терпець у всіх остаточно урветься.

— Не хочу на вас гнути спину! Краще піду...— розплакалася Мілка.— Ми з Петером удвох робимо, а за стіл сідає п'ятеро.

— Замовкни! — зупинив її Петер, злякавшись цих слів.

— Ти мені в рота не заглядай! — розізлилася Францка, ускочивши в сіни.— Я працюю, скільки й ти, а їм менше. Краще б не бачила тебе...

Мілка схопилася, кинулася з сіней, перебігла через сад до містка і подалася до Кошанів.

У хаті запала глибока тиша. Пізно ввечері невістка повернулася й узялась до роботи.

20

Через два тижні після того випадку Францка почала зв'язувати свої речі у клунок. Заплакана мати ходила по хаті.

— Що це ти надумала? — спитав її Петер.

— Піду найматися в служниці.

У брата защеміло серце.

— Сорому не оберешся,— застеріг він її.

— Якщо тобі не соромно, то мені й поготів.

— І куди ж ти зібралася? — лагідно спитав Петер, трохи помовчавши.

— У місто,— підкреслила вона (мовляв, із цієї глушини та прямо в місто).

Мілка, яка чула розмову, насмішкувато скривилася.

— Дивись,— повчальним голосом наказав Петер,— не принеси ганьби в дім.

— Такої ганьби, як ти, не принесу,— відрізала Францка на братову шпильку.

Запала тиша. Мілка мовчала, налякана словами Продара про те, що він хазяїн у домі, і не шукала зачіпок для сварки.

Петер частенько заходив до Кошанів. Кошаниха теж час від часу заглядала до сватів. Продар помітив, що вона переймала сина, де тільки можна — на узвозі, біля кладки, — і, жваво жестикулюючи, щось йому доводила. А Петер, втомлений домашніми чварами, байдуже дивився собі під ноги.

Продар передчував підступність отих нашіптувань — Кошаниха неначе рила під ним яму. Якось, проходячи мимо, він напружив слух, однак обоє відразу ж розгублено замовкли.

Петер зиркав спідлоба і уникав батькового погляду, після роботи роздратовано тинявся, розкидав інструменти, неначе зганяючи на них зло, і часто просто байдюкував.

— Якби ж знаття, для чого працюєш, — якось прохопився він.

Ці слова прояснили причину його невдоволення і вказали зміст його перешіптувань з тещею.

Того вечора Мілка лягла спати раніше звичайного, а Петер довго швендяв по світлиці, не наважуючись почати розмову.

Коли мати зібралася йти спочивати, син її затримав:

— Постривайте, мамо! — попросив. — Хочу з вами побалакати... з вами обома...

«Нарешті!» — подумав Продар, спершу подивившись на сина, а потім пронизавши жінку багатозначним поглядом.

— Коли ви збираєтесь переписати на мене господарство? — після хвилинного замішання видавив із себе син.

— Господарство? — здивувався батько. — Коли помру. Так ми домовлялися.

— Довго чекати доведеться! — злісно кинув Петер.

— Смерті мені бажавш?

— Ні,— поспішив залепнити син.— Але коли хочете, щоб я працював і клопотався по господарству, перепишіть його на мене. Якщо ж ні...

Петер хотів був настрахати батьків, але не знайшовся, що сказати.

— Працюй собі на здоров'я. Я ж нічого не заберу з собою в могилу.

— А мені що? Піти побиратися, щоб купити нову одяжу? Щоб віддати борг?

— Нашим господарством з боргами не розрахуєшся...

— А ліс?

Досі спокійна, хоча й напружена, розмова тепер розпалилася. Батько нахилив голову, неначе дослухаючись до синових слів і не вірячи власним вухам.

— Ти хочеш продати ліс?

— Я не кажу, щоб рубати без потреби, але...

— Ти хочеш продати ліс? — повторив Продар і зрушив на сина потік слів.— Хочеш, авжеж! Ти всю гору оголив би як інші, що вже почали раніше. Давай, циндри гроші на ганчірки, на каву, на вино! А як пожежа, підеш жебрати, щоб купити дерево на хату?! Та ти тільки відкрий дорогу вітрові! Каміння полетить в долину, земля з узбіч — у долину! Хочеш понищити все, що маєш?

— Я такого не казав,— захищався син від батькового обурення.

— Не казав, зате наробив би такого. Ніхто цього не хоче. А воно саме робиться. Наш ліс росте не на рівному. Тут землю тільки коріння й тримає. Зрубай дерево, не подумавши як слід,— побачиш, що буде з того.

— Половину дерев можна сміло продати!

— Дурна твоя голова! Ми, як рубали, то гляділи, щоб не нашкодити ні лісові, ні собі. Нас підпирала не така нужда, а ми якось перебули, і лісу не чіпали.

— Справа не в лісі,— мовив Петер, зрозумівши, що зачепив батька за живе.— Мова про те, чи переписете на мене господарство, чи ні.

Страх за ліс зробив Продара невмолимим.

— Не дам! — вирішив він, подумавши хвилинку.— Після моєї смерті — хоч усю землю перерий і коріння викорчуй.

Син побачив, що говорити далі — марна річ, і вийшов із світлиці, грюкнувши дверима.

Наступного дня Петер не працював. Повештався довкола, абияк зробив кілька невідкладних справ, пішов до Кошанів і пробув там до вечора. Повернувшись, не торкнувся до вечері.

— Треба викосити гречку,— зауважила мати. Продар мовчав.

Петер не відповів. Наступного дня не взявся за косу, а подався у дріб'язкових справах до села і пізно прийшов додому.

Під час безсонної ночі Продариха заговорила до чоловіка, що теж не знаходив собі місця в ліжку.

— Треба переписати на нього господарство. Не витримає моє серце.

— А ти уявляєш, що з нами потому буде? — м'яко відказав Продар, задоволений, що жінка висловила те, що і в нього було зараз на думці.

— Далі вже нікуди.

З тяжким серцем, з мукою Продар погодився.

— Гаразд.

На ранок мати звернулася до Петера:

— Можеш іти з батьком оформляти.

21

Петер позичив грошей на нотаріуса. Рано-вранці батько з сином почали збиратися в дорогу. Продар, мовчазний і насуплений, снував по хаті, немовби прощаючись із речами, які мусив віддати синові.

— Звари-но нам пару яєць на дорогу,— звелів Мілці Петер.— Бог його знає, коли доведеться обідати.

Мілка вдала, що не дочула, а коли він повторив, про- бурчала:

— Дозбираєтеся, поки всіх і все прогавите.

Син, палаючи від сорому, підвів очі на батька і сказав:

— Ну то ходімо.

Вони рушили. Була рання година. По небу плив ро- гатий місяць, ледь освітлюючи землю, за горами світліло дихання першої зорі. На сухій стежці виблискували ка- мінці. Батько з сином незграбно шкутильгали, чіпляю- чись за каміння, спотикаючись на вибоїнах. Здавалося, що то йде двоє п'яних.

Стежка виляса через ущелину над обмілілою річкою. Вода то шумувала, то текла спокійно. На стежку із схи- лів дзюркочучи збігали струмки — їхнє звучання нага- дувало звук піску, що сиплеться на бляху. Куди не глянь — і високо аж під скелями, і внизу біля потоку — стояли кривулясті дерева, відкидаючи страхітливі тіні, які скидалися на відьом, привидів та інших страховиськ, породжених людською фантазією. У чагарнику защебе- тав соловейко. Його спів здіймався до неба і звідтіля во- доспадом дрібнився на тисячі лунких крапельин.

Продар із сином перемовилися лише кількома слова- ми. Вони наче розгубили їх у темряві, яка холодила страхом серце. Батько дивився поперед себе, дослухався до Петерових кроків і розмірковував.

«Ну от,— казав собі подумки.— Сьогодні ми встали, щоб піти в село й переписати на нього господарство. Не він на мене, а я на нього. Він попросив жінку зготу- вати щось перекусити, а вона не послухалася і нічого не дала на дорогу ні йому, своєму чоловікові, ні мені».

За однією думкою в'язалася інша.

«Це вона так учинила сьогодні, коли хата ще не їх- ня, коли я ще можу передумати і коли їжа, якою вона

не нагодувала нас, належить не їй. Що ж буде, коли вона стане господинею дому?»

Продар ще раз усе обмізкував, зважив і дійшов висновку:

«А потім вона чоловікові в усьому відмовлятиме. Що вже казати про мене, коли я буду для неї за ніщо, чи про мою жінку, яка й так усе життя страждала. Заховає під замок хліб і молоко, лічитиме кожну суху гниличку... Так і буде».

Продар зітхнув, глянув угору. Займалася ранкова зоря, крізь гілки дерев пробивалося світло.

«То чому ж я вирішив усе своє віддати? Щоб у домі було не пекло, а спокій. І заради спокою мені відмовлятимуть у шматкові хліба й одежі. За моє жито мене ж буде й бито?»

Продар боровся сам з собою. Було йому так тяжко, як ніколи в житті. Тепер він подумав, що досі нічого не знав про душевні муки.

Поступово відкривалася долина, стежка поширшала і круто гайнула від річки, яка бігла, щоб улитися в ще більшу річку. Хвилі світла залили землю.

Батько з сином перейшли всячий, хисткий місток і опинилися на дорозі, що петляла між високими схилами. Продар і Петер рухалися майже поруч, син на півкроку випереджав батька, і той не бачив його обличчя.

Нарешті старий усе вирішив. Далі йти не було сенсу.

— Послухай,— заговорив він до Петера, уповільнюючи крок.— Я оце поміркував і вирішив...

Син озирнувся і наддав ходи. Батько ледве устигав за ним.

— Вирішив,— вів далі Продар,— не віддавати тобі господарства. Далі йти нема чого... Зачекай, поговоримо, як люди. Ми ж усе-таки не худоба... Куди ти так рвешся?

Петер зблід і насторожився. Усю дорогу його мучило передчуття, тепер воно справдилося. Однак він не збавив ходи, неначе бажаючи янайшвидше дістатися села.

— Що це ви надумали? — з гіркотою і досадою дорікнув Петер.— Що це ви надумали? То одне, то інше. Ми ж не діти!

— Так, не діти! — кивнув батько.— Постривай... Сьогодні вона не нагодувала не тільки мене, а й тебе.

— Одне одного не стосується,— роздратовано кинув син.

— Стосується! Ще й як! Зараз, коли хата ще не ваша, Мілка вчинила так. А завтра, коли вона відчує себе хазяйкою, стане ще гірше. Хай не тобі, зате мені. У нас ніколи так не робилося. Коли щось було в господі, було для всіх. Нужда теж для всіх одна була...

— З голоду не помрете! — відповів син, ужалений справедливістю батькових слів.

— Аякже, не помру. Хоча, хто його знає, чим усе може обернутися. Ясна річ, ти ні в чому не завинив. Ти добрий... Це все вона... Я застерігав тебе. Але як уже в. Назад не повернеш. Тобі однаково, тож аби і я не мучився, і ти не страждав, до моєї смерті... А потім...

Продар мало не плакав. Петера брало зло, однак батькові нарікання відбили в нього рішучість.

— Значить, не віддасте? — перепитав він.

— Не дам,— ствердив батько, спинившись.

Продар і син деякий час дивилися один одному в вічі. Врешті Петер сказав:

— Ходімо до перших хат, зап'ємо цей сором!

Вони мовчки рушили дорогою. Над горами яснів день. Назустріч їхали вози, візничі ляскали батогами. Їх випередили дві вантажні машини.

— Сором, та й годі! — бурчав син.— То те, то се. А хто робитиме?

Батько мовчав.

— А що людям казати! Засміють же! Хто платитиме податки? Ви? А гроші у вас є?

Продар не озивався. Петер добирав слова. Не знайшовши, що сказати, він теж замовк.

Вони наблизилися до перших хат при дорозі, зайшли до шинку, випили по чарці горілки й замовили вина.

Петер пив з горя й досади. Продар потягував вино і дивився на нього. Щоразу, як син питав, чи підуть вони далі, він заперечно хитав головою.

Опівдні Петер більше не наполягав. Продареві вино вдарило в голову, в сина горіли очі. Обое забули, по що йшли з дому.

Вони розбалакували про те, як жилося колись і як тепер, мова перейшла на домашні справи. Сп'янівши, Петер виливав батькові душу. Продар зрозумів, що в синовому серці негаразд.

— Послухайте,— попросив його Петер.— Що вам відомо про Мілку? Ви казали, начебто щось знаєте.

Продареві стало шкода сина. Його відвертість завдавала болю.

— Полиць,— заспокоював старий сина.— Тепер це не має значення. Тепер не час. Нічого я не знаю.

— Не знаєте? — схлипував Петер.— А я здогадуюсь. Я точно знаю, коли має народитися дитина, якщо вона моя. Якщо раніше, то, значить, не моя!

— Мовчи й ти! — Продар підсунув до нього склянку вина.

Через якийсь час Петер поклав голову на руки й заснув.

Пізно ввечері вони поверталися додому. Петер спотикався і плів дурниці. Недалеко від хати він протверзів і більше не розкидався словами.

За містком син зупинився, попив води, струснув головою і поглянув на батькове суворе обличчя.

— Я молів щось не те? — спитав Петер.

— Ти нічого не молів. Заспокойся й забудь!

Через долину вони йшли мовчки. Діставшись до свого хутора, син зупинився.

— Батьку,— попросив він.— Нікому не розкажіть, що не переписали господарства на мене. Тільки матері, але й вона хай мовчить.

22

Продар у доброму гуморі шукав лозу на схилі над хатою. Сяло сонце на чистому небі. Пробиваючись крізь густо переплетене гілля і листя, проміння золотило замшлу землю.

Старий розмовляв з природою. Помітивши лозу, що ховалася в кущі ліщини, пожартував:

— Ось ти де, лоза-дереза! Я б тебе у ліву руку взяв і у вузол зав'язав. Витримаєш, звісно, там, де інша трісне!

Він ніс її в руках, немов коштовність, а сам роззирався довкола. На скелі сиділа ящірка, вилупивши привітні очі.

— Тікай! Якось ти мені вже вскочила за пазуху! Як не ти, то твоя сестриця. Тікай!

Він замахнувся на неї, але не вдарив. Ящірка кліпнула і далі вивчала людину.

Озвалася пташка: «Чирк-чирк!»

«Я не Чирк, я Продар. Навіть якби я був Чирком, не хотів би, щоб ти мені кричала над самим вухом!»

Старий поводив себе, як дитина. Таке траплялося з ним частенько. Особливо, коли земля буяла красою, купалася в духмяностях і світлі, Продареві здавалося, наче щось бентежне озивалось у серці. Він мовби зрісся з землею. Світ здавався старому прекрасним, і він радів йому.

Здіймаючись до Мертвої Голови, Продар побачив гадюку, що вигрівалася на сонці, хотів був палкою придушити її, але вона зникла між камінням. Він вирізав ще кілька лозин, зв'язав докупи і виліз на вершину пагорба.

Звідти обійняв поглядом долину й навколишні гори. Усе зеленіло, залите сонцем.

Продар примостився на камені, поклав руки на коліна й задивився поміж стовбурами дерев. Він мружився, сп'яніло насолоджувався красою і нічого більше в цю мить не існувало для нього.

За його спиною зашаруділо листя. Старий озирнувся і побачив довгого сухорлявого чоловіка, з обвислою шкірою на обличчі.

— Чуффер! — вигукнув він.— Звідкіля тебе принесло!

Чуффер мав у горах невеличкий хутір. Він був мисливцем, музикантом, вуглярем, добував вапно, а взагалі в залежності від обставин і потреб займався усякою всячиною. Тому ніхто не дивувався, зустрівши його донебудь у долині, в горах, на своїй чи чужій землі.

Чуффер і Продар були давні знайомі. В молодості навіть приятелювали. Пізніше Продар одружився з Чуферовою дівчиною, і той ще довго їй погрожував. Бідолашна тремтіла від страху, щоб не трапилося якого лиха. Тоді двоє чоловіків стали майже ворогами.

А Чуффер так і не одружився, промандрувавши усе своє життя, мов циган. З роками старе й погане забулося. Між ними поновилася колишня довіра.

— Присядь на хвилинку,— запросив Продар.— Тобі, мабуть, нема куди квапитись.

— Я ніколи нікуди не кваплюся,— відказав Чуффер і сів.— Як ся маєш?

— Так собі,— здвигнув плечима той, не бажаючи розкривати своїх ран, щоб не псувати настрою.— Довгенько ми з тобою не бачилися.

— Від Петерового весілля.

— Справді.

Чуффер був на весіллі музикою.

— Як молода?

Продар поміркував, розкрив рота і знову закрив. Після недовгих роздумів все-таки зважився признатись: — Не хочу тобі брехати. Нема чим похвалитися.

Чуффер замислився й сказав:

— Уся в матір. Граблі — щоб до себе гребти — знає, а вила їй не потрібні.

— Кожен шматок рахує. Це коли я вдома, а коли в полі, то жінці нічого не дістається. Щоб оту Мілку вдавило!

— Поспішив ти господарство переписати!

— А я й не переписував. Мілка, правда, думає, що хутір їхній. Однак я дорогою в село передумав. А Петер боїться признатися.

Чуффер вибухнув сміхом, але відразу ж затих, випростав свої довгі ноги й задумався.

— Тяжко, — кивнув головою і перевів розмову на інше. — Тобі не здається, що в Присойнику рубають ліс? — Чуффер тицьнув пальцем на протилежний схил, де серед зелені лисіла руда прогалина.

— Рубають, — підтвердив Продар. — Я ж говорив, що нищитимуть дерева. Італійці жадібні до лісу, люди — до грошей.

— Гроші припливуть у країну.

— І спливуть... Голод усе пожере. Глянь, туди глянь... Ти не проходив піщаниками? Гора руйнується, засипає ущелину. Скоро там утвориться озеро. Жоден кущик на схилі уже не росте. Чому? Мій батько бачив, як оголяли гору.

Продар підвівся і став перед довгим Чуффером, наче карлик.

— Тепер нема ні грошей, ні лісу, ні землі. Той, хто продав ліс, пішов з жебрацькою торбою. Згадаєш мої слова: як помру, то ця гора теж стане лисою.

Чоловіки розійшлися. Чуффер зник за деревами в широкій гірській улоговині, порослій чагарником. Продар

спускався стежкою в долину. Добрий настрій зник, його губи здригалися, неначе він сам з собою бесідував.

— Чирк, чирк! — озвалася над ним пташка.

Продар її не чув.

23

Настала пора дощів. Робота стояла. З півдня вітер гнав великі кучугури хмар, що чіплялися за вершини гір і проливалися густими цівками теплої дощу. Несподівано небо прояснилося, засвітило сонце. Земля парувала вологою, повітря було немов у печі. З долини піднявся туман і поповз угору по схилах.

Продар застеріг:

— Знову буде дощ.

І справді. Сонце сховалося, пішов дощ, але потім хмари виснажилися і земля запарувала.

У тій задусі, неробстві, в очікуванні кращої погоди люди, передчуваючи лихе, спохмурніли, сердилися одне на одного; обмінювалися невдоволеними поглядами і дріб'язковими фразами.

У Продаревій хаті останнім часом теж відчувалася напруженість. Збиралися хмари, інколи погрозово блискало, але грому поки що не було.

Дивлячись на Петера, чиї очі не вміли брехати, на його поведінку, Мілка з матір'ю збагнули, що хутір на нього не переписано, проте не захопилися й словом. У Мілки наростав гнів, який виявлявся в тисячі дрібниць, які ображали Продара, Продариху і навіть Петера.

Вагітність посилила її дратівливість, часом до нестерпності. Іноді Петер уважно роздивлявся її, потім опускав голову. Якось мати помітила, що син вивчає жінчині заокруглості.

— Петере, ти, може, сумніваєшся? — спитала вона, захлинувшись на останньому слові.

Той стрепенувся й подивився на неї. Під материним поглядом знітився і вийшов з хати.

Мілка вгадала, до чого хилить Продариха, і тому при першій же нагоді спробувала вколоти її:

— Ну як там Францка? Що пише?

— Прислала вісточку. Добре влаштувалася.

— Чесні дівчата добре не влаштовуються.

Продариха здригнулась, але промовчала. Продар не стерпів:

— Краще на себе подивися! Добре подивися!

Мілка не витримала його погляду. Невістка боялася Продара і зло зганяла на свекрусі. Коли свекра не було вдома, вона залишала Продариху без обіду, молоко ховала під замок.

Напруга накопичувалася, мов гній у рані. З кожним днем, з кожною годиною. Продарі чекали, що життя ось-ось покаже своє справжнє, огидне обличчя.

Пора дощів, зв'язавши між собою членів родини, які мушили в одній хаті з ранку до вечора сидіти склавши руки і чекати погоди, ще більше посилила гнітюче передчуття.

Годинник пробив дванадцятку дня. Продар перехрестився й почав молитися.

Із сіней вийшла Мілка, сіла на лаву біля печі і, схрестивши руки, дивилась у вікно на цівки дощу, що стікали по шибці. Річка переповнювалася, вода підступала до саду.

— Кладку знесе,— сказав Петер, зупинившись біля вікна.— Вода до хати дійде.

Заскреготів годинник, пробив пів на першу.

Петер подивився на жінку і мовив:

— Ну!

Жінка пронизала його, неначе нахабу, напівзлим-напівздивованим поглядом:

— Що, «ну»?

— Обід неси!

— Обід? — удала вона зачудування.— Обід? Працювати — не працювали, а їсти давай?

Продар обернувся й поглянув на Мілку як на ворога, що виставив сам себе на посміховисько.

Петер зрозумів, що зараз ударить гроза, якої він так боявся і яка так довго збиралася. Він розгнівано накинувся на жінку:

— Не говори дурниць!

— Сам ти говориш дурниці! — хрипло вереснула Мілка.— Так можна все поїсти!

При цьому вона підморгнула чоловікові, мовляв, не тривожся. Це було так неприховано, що навіть Продар зрозумів, у чім річ, а Петер запалав від сорому перед батьком, матір'ю і самим собою.

— Потай їсти не збираюся! — вибухнув він.— Що маєш, неси, будемо всі їсти.

Мілка почервоніла й стрельнула в нього очима: «Що в тебе в голові?!»

Їй відібрало мову. Приховуючи сльози, вона відвернулася до печі і почала перебирати якесь ганчір'я в запічку.

— Ти іди,— сказав Продар жінці,— зготуй нам обід!

Продариха боязко підвелася, вагаючись, слухатись їй чи ні. Мілка припинила копирсатися і завмерла в очікуванні, що буде далі.

— Іди! — повторив Продар.

Продариха попрямувала до дверей.

— Не дам свого добра! — заступила їй дорогу Мілка.

— Твого добра? — здивувався Продар, глянувши на Петера, що обімлів, передчуваючи викриття і не в силах перешкодити батькові.— А твого добра тут і немає. Хата моя!.. Пропусти матір! Не думай, що я переписав на вас хутір! Ні!

Мілка вп'ялася очима в чоловіка, потім у Продара. На їхніх обличчях вона прочитала, що її пошили в дурні.

Досада від того, що вона поквапилася виказати своє справжнє обличчя, довела її до сказу.

Забувши про свекрів, вона повернулася до Петера, який увесь зіщулювся під її поглядом.

— Брехун! — зашипіла жінка на нього.— Брехун!

— Це неправда,— проскиглив чоловік, не знаходячи потрібних слів.— Це неправда!

Він шукав очима батька, неначе прохаючи підтримки.

— Правда! Чого приховувати! Я тобі більше не вірю! Всі ви проти мене!.. Ні хвилини не лишуся в цьому домі!.. Я вам не наймичка! Не ганчірка! Тьху!

Мілка аж кипіла. Увесь гнів вона обернула на Петера, який зовсім знітився. Вона заскиглила на всю хату. У чоловіка защеміло серце, він спробував підступити до дружини.

— Не люблю тебе! Ви всі ненавидите мене! — вивернулася від нього жінка, вибігла по сходах і зачинилася в кімнаті.

— Хоч би нічого з собою не вдіяла,— стурбувався Петер.

— Ти ще не знаєш її,— заспокоїв його Продар.

Мовчки, неквапом, не дивлячись одне на одного, Продарі почали обідати, хоча їсти більше не хотілося.

24

Між Продаревою хатою і річкою проліг зелений луг, відгороджений з боку кам'яною стіною. Коли річка переповнювалася, вода просочувалася крізь стіну й підступала аж до Продаревого порога. Загорожа затримувала каміння і перешкоджала бурхливому потоку замулювати траву й підмивати хату.

Дощ не припинявся, час від часу стихав на кілька сонячних годин, а тоді знову починав лити. Вода в річці то піднімалася, то спадала.

Мілка непомітно вислизнула з хати. Петер, випадково зиркнувши у вікно, помітив її за крайніми деревами біля містка, що вів до Кошанів.

Чоловік кинувся навздогін, проте жінка вже ступила на кладку. Його охопив страх, коли він побачив, як вона непевним кроком витанцьовує на мокрій хисткій дощці. Каламутні хвилі вирували під нею. На півдорозі кладка прогнулася і жінчині ноги по кісточки опинились у воді... Мілка замахала руками, немов збираючись пірнути.

Петер перелякався на смерть, він затамував подих, подумки в усьому розкаюючись. А коли побачив, що нічого з нею не сталося, неначе камінь звалився з душі. Жінка спритно подолала кінець кладки й бігцем подала-ся до своєї хати.

Чоловік, похиливши голову, стояв під дощем, не знаючи, що робити. Його мучили почуття вини і докори сумління. Відчував, що треба скоритися.

Ступив на кладку і пішов на протилежний берег.

Продар з дружиною даремно чекали на нього. На-стала ніч. Шуміла спінена річка, дощ лив як із відра.

Продар перебирав чотки, поглядаючи у вікно. У мряці він розрізняв обриси дерев і блимання світла в Кошановій хаті. Батько все ще сподівався побачити, як у кінці саду з'явиться тінь і наблизиться до хати.

Нарешті, перехрестившись, сказав Продарисі: ¹

— Тепер уже не прийдуть.

Жінка мовчала, склавши руки і ворущачи губами молитву за тих, хто опинився в цю ніч просто неба чи розпрощався з життям в непокірній воді.

— Господи, аби ніхто не втонув,— зітхнула вона.

— Хто? — роздратовано перепитав Продар, думаючи тільки про Петера й Мілку.

— Я не про те,— одказала дружина.— Такий дощ... і не перестав... Поки не знайдуть тіла...

Продара мучило відчуття самотності, що запанувала в хаті. Відтоді, як вони побралися, їм з дружиною ще

ніколи не було так самотньо. Спочатку вони жили з батьками, потім народилися діти, які супроводжували їх упродовж усього життя.

Прикро було усвідомлювати, що вони гризуться між собою, але ще прикріша, виявляється, самотність. Люди повинні жити з людьми. Хоч би як було погано, але найгірше, коли поряд нікого нема. А якби оце хтось із-поміж них помер у цей вечір?

У вікно заторохтів дощ з такою силою, що Продарі здригнулися.

— Хай бог милує! — збентежився батько.

— Страшенно порожньо, — озвалася жінка. — Щось треба робити. Так далі не можна.

— Треба, — погодився Продар. — Але ж ти бачила, що із усього вийшло.

— А ти перелічи все, що нам двом потрібно. До останньої краплі молока.

— Соромно, — пробурчав той.

Скрегочучи, пробив годинник. Продарі пригасили світло, але спати не могли. Тьмяні, страхітливі тіні снували по стіні. У голові також роїлися тіні, час від часу перетворюючись на слова, що переривали мовчанку.

— Завтра підеш по них! — вирішив Продар, борючись зі сном.

Продариха була схилила голову на піч і задрімала. Чоловіків голос її розбуркав.

— Поїдемо, поїдемо... — промимрила крізь сон вона і смикнулася. — Ой, що це я верзу...

Продар усміхнувся.

Обох усю ніч аж до світанку мучили думки і важкі сни.

25

Дощ стихав, з неба сіялася лише дрібна густа мжичка. Вода підступила до порога хати, затопивши увесь сад. Вода в річці не спадала і не прибувала, хвилі,

шумуючи, одноманітно накочувалися одна на одну і билися в скелю.

Кладку знесло. Навіть уступи, на які вона спиралась, опинилися під водою. На поверхні плавали гілки, колоди, сіно. Подеколи від гори відламувався камінь і падав у річище.

Стіну, що відгороджувала сад від потоку, в одному місці прорвало. Хвилі гуляли по луці, утворивши ставок і погрожуючи знести залишки кам'яної огорожі.

— Сад підмиє,— бідкався Продар.

— І нікого нема,— зітхнула дружина.

Батько роззувся і підкотив штани по коліна. Неспішно, обмацуючи ногою дно, побрів від хати. Мокра трава чіплялася за пальці.

Там, де вода прорвалася в сад, він ухопився за чималу брилу і намагався ногою виміряти глибину, щоб визначити шкоду, завдану повинню. Хвилі сердито хлюпали, замочуючи одяг.

Вода ще не розмила підвалин огорожі. Продар наносив великих каменюк, поскладав одну на одну, поки знову утворилася стіна, яка затримувала хвилі, що тепер розбивалися об неї на сотні бризок.

Продар був задоволений. Він виліз на стіну, почувуючи себе могутнім, як скеля, уважно подивився на Кошанову хату і помітив, що там хтось стримить біля порога, поглядаючи в його бік. Чи не Петер? Може, він, затуживши за домом, вийшов надвір, переживаючи: як там батько?

На протилежному березі річки, недалеко від хатини жебрачки, батько побачив ще одну постать людини, яка, стоячи по пояс у воді, щось робила.

Це був каліка, син жебрачки. Річка прорвала греблю і затопила північну частину його поля. Він увесь ранок воював із здичавілими хвилями, проте нічим не зарадив шкоді. Вода змивала родючу землю, змішувала її з піском.

Однак син жебрачки не здавався. Кладку, що була припнута до пня старим ланцюгом, з одного боку зірвало. Тепер вона нерівномірно хилиталася на хвилях, немов величезний маятник. Час від часу потік накидався на неї з такою силою, що ланцюг починав бряжчати, наче от-от розірветься. Іноді здавалося, що кладка, вивираючись із хвиль, намагається прибитися до берега, однак у наступну мить її знову відкидало на середину річки.

Каліка, стоячи по пояс у воді, силкувався зачепити гаком кінець кладки і притягти її до берега. Дерево було міцне, гак увесь час відскакував. Нарешті залізо вп'ялося в колоду, але потік з такою силою завирував, що тіло бідолахи засмикалося, і він ледь не впав, а гак шубовснув у воду. Хвилі, весело шаленіючи, віднесли колоду на середину річки, і через деякий час знову підштовхнули до берега, де на неї чатував смішний чоловічок з піднятим гаком.

Продар спостерігав. Каліка нагадав йому павука, що борюється із завеликою здобиччю.

Потім склав біля рота руки і прокричав:

— Г-о-ой!

Павук випростався, подивився вгору, а потім на Продара.

— Го-о-ой!

— Кинь! Не впораєшся!.. Вода спаде, аж тоді...

Слова губилися в гуркоті потоку.

Вода не спадала. Зате небо перемінилося, провітлівши на півдні.

Каліка, переконавшись у марності своїх зусиль, повільно виліз із води і, спершись на гак, глянув на Продара.

— Го-о-ой! — загукав Продар.— Зроби добре діло... Сходи до Кошана, скажи Петеру, хай іде додому, якщо хоче дістати хутір...

Хлопець не зрушив із місця.

— Ти зрозумів?

Каліка, мокрий з ніг до голови, кивнув, повернувся і рушив до своєї халупи, що стриміла на узбережній скелі.

26

— Заїдь у місто,— сказала Продариха чоловікові вранці того дня, коли він із сином рушав у село до нотаря, щоб переписати господарство.— Поїдь, провідай Францку, чи все в неї гаразд.

— Добре,— погодився Продар і, поглянувши на невістку, додав: — Щоб не зводили наклепу.

Мілка мовчала. Повернувшись із Петером після поєнї, молода відчувала себе осоромленою і втечею, і нахабством, з яким вона поводитися, вважаючи себе господинею хутора. Знала, що цього вона їм ніколи не пробачить, а чоловіка тихо ненавиділа.

До полудня Продар із сином уладнали справу. Тож батько сів на поїзд, а по обіді вже стукав у двері на третьому поверсі великого панського будинку.

Відчинила Францка. Угледівши батька, спершу здивувалась і на мить сторопіла, а потім кинулася йому на шию.

Продар зніяковіло засміявся. В нього горіли очі, він не знаходив слів.

Францка, живучи в місті, майже забула про рідну домівку. Лише зрідка, вечорами, перед сном, у хвилини самотності на неї напливали спогади, охоплювала туга, і вона починала картати себе, що мало згадує рідних. Але сон знову проганяв ці думки...

Побачивши батька, Францка знову згадала дитинство, хату, траву й ліс, матір і брата. Сримувані почуття вихлюпнулися з глибини серця, і тільки сором'язливість не дозволяла їй уперше в житті поцілувати батька. У дівчини на очах бриніли сльози,

Продар сидів і всміхався. Його було не впізнати. Удома він почував себе владним господарем, чиї накази мають беззаперечно виконуватися. А тут батько здавався сам собі навдивовижу маленьким, слабким, як дитина, що вміє тільки сидіти й усміхатися.

Світла панська кухня, великі вікна з білими фіранками, у світлій строкатій сукенці донька, до якої так і хотілося звернутися на «ви». Якби вона в ту мить чимось дорікнула йому, він би мовчки вислухав її, не сміючи заперечити.

— Мати кланяється тобі, Петер теж,— передав вітання Продар.— Ми переживали за тебе. Ось я й приїхав.

— Дякую,— відмовила Францка і поставила перед ним чашку кави.

— А не будуть сваритися? — опирався батько.

Донька покликала пані. Продар збентежено звівся на ноги, не знаючи, як себе поводити.

— Я Францкою задоволена,— повідомила господиня.— Боюся тільки, що вона скоро вискочить заміж.

Батько засміявся, не наважуючись вимовити слова, щоб, бува, не лягнути дурниці. Францка зашарілася.

Трохи згодом вони вийшли на вулицю. Їм зустрівся молодий пан, що, піднявши капелюха, привітався до дівчини.

Побродивши трохи по місту, вони присіли в парку на лавку під деревом.

— А хто це з тобою привітався? — поцікавився батько.

— Та,— махнула рукою Францка.— Сватається до мене.

— Він тобі подобається? — заглянув їй у вічі Продар.

— Із панів він,— відказала донька і через деякий час додала: — І не наш... Якщо йому не до душі, що я словенка, то й не любитиме мене... Так мені здається...

— Ти диви,— зворушився батько,— правду кажеш. Бачу, за тебе можна не переживати.

— А що у вас? — спитала Францка.

Вона довго барилася з цим запитанням, знаючи, що їй батькові важко почати розмову.

— У нас... Погано в нас...

Нарешті Продар зустрів людину, якій міг вилити душу. І він виговорився про все, що накипіло на серці. Батько поділився з донькою своїми болями й сумнівами, про які навіть дружині не признавався.

Францка слухала, і гіркі сльози підступали їй до горла; втупившись у пісок під ногами, вона ледь стримува-лася, щоб не розплакатись.

— Сьогодні я переписав на нього хутір,— завершив розповідь батько.— Досі я був господарем, а тепер уже ні,— затремтів голос старого.— Не знаю, як тепер нам вестиметься.

Йому хотілося заплакати ще тоді, як ставив свій хрестик під документом у нотаря. Але то був би сором. А зараз сльози текли по його щоках, і він утирав їх кулаками. Виплакавшись, Продар відчув, що йому відлягло від серця.

— Не плачте,— заспокоювала батька Францка.— Не плачте! Люди озираються.

— Я вже не плачу,— через силу посміхнувся старий.— Не плачу я,— повторив він, не в змозі зупинити сліз.

Увечері з полегшенням на душі вирушив додому. А пізно вночі увійшов у синову хату, уже не в свою.

27

Під ту пору в світі відбувалися великі переміни. Та людей у далекій долині вони не зачіпали. Зрідка проникла якась новина в похмурі, почорнілі від вологи хати. Але якщо вона не стосувалася місцевого життя, то скоро про неї забували.

І все-таки навіть у ту глушину долітав відгомін подій, що лякали горян.

У Ровтах серед білого дня пограбували хутір. В ущелині обікрали і вбили подорожнього, а труп покинули біля потоку.

Людей, що не звикли до такого, охоплював жах. І раніше ходили чутки про різні злочини, але їхню долину те лихо минало. Тепер же вони боялися лишати своєї хати без нагляду; коли йшли працювати, замикали двері й прив'язували біля порога собак.

На чужинця, що з'являвся тут, дивилися з підозрою, розмовляли з ним недовіжливо, а, переконавшись у його порядності, раділи.

У долину все частіше стали навідуватись чужинці у пошуках заробітку. Вони так і нишпорили по горах, не обминаючи жодної ущелини і долини, аби щось вихопити й висмоктати із землі...

На закон про охорону лісу більше не зважали. Потік грошей, що спершу ринув до країни, вичерпався. Люди, забувши про ощадливість, розкидалися грошима, немовби хотіли надолужити нестатки попередніх років. Витратившись, починали продавати все підряд. Якщо в хліві нічого не лишалося, знову йшли до лісу.

Сокири співали далі, їхня пісня вже не стихала. Цюкання долинали то з гребеня гори, то із схилів, то вріз-нобій, а то дружним хором. Дерев, стогнучи, падали, із хряскотом перевалювалися через каміння і з гуркотом летіли в долину. Там на них чекали пилка й сокира. Утворилися довгі склади колод.

Люди працювали немов у лихоманці,— і свої, і чужі. Приземкуваті чорняві чоловіки з перекинутими через ліве плече плащами, бродили усюди, багато розмовляли, пиячили по шинках, лаялися, перлися до хат.

Їхні тугі гаманці зроджували в серцях селян жадобу. Чужинці правим оком оцінювали кмітливість продавців, а лівим рахували прибуток.

— Нема грошей,— одного разу повідомив дружину Петер.— Час віддавати борги за весілля, за нотаря. Треба сестрі виплатити її долю.

— Продай що-небудь,— порадила Мілка.

— Корову продавати не можна,— навертав на своє чоловік.

— У нас є ліс.

— Доведеться,— задоволений власною хитрістю відповів Петер.— Правда, батькові це не сподобається.

— Ти обіцяв купити нові меблі. І хати не ремонтували, коли я прийшла. Живемо, як у хліві.

— Не все відразу,— пояснював їй чоловік.— Гроші потрібні будуть на всяк випадок... розумієш...

Через кілька днів після тієї розмови Продар сидів під Мертвою Головою, роздивляючись долину. Після дощу день стояв ясний і свіжий, навіть здаля можна було розгледіти кожную травинку, кожную дрібничку.

Ущелиною йшли троє чоловіків з перекинутими через плече плащами прямо до Кошанової хати. Через деякий час з'явилася Кошаниха, щодуху побігла до кладки і зникла поміж дерев. За п'ять хвилин повернулася з Петером, який першим увійшов до її хати.

Продар довго чекав. Сонце вже встигло сховатися за верхівками дерев удалині, коли чужинці знову з'явилися, а за ними й Петер. Усі четверо повільно рушили до кладки, один за одним перейшли на той берег і зникли.

Батько підвівся, розсунув куці. Чоловіки пішли не до хати. Розмірковуючи про мету цих відвідин, він стримався.

Старий сів. Сонце наполовину опустилося за гору, хвиля золотого світла залила небо й хмари. Синя тінь упала на схил, поступово перетворюючись на морок.

Десь від вирубки на протилежній горі долинув протяжний крик лісорубів і луною озвався у долині.

Продара охопила нетерплячка. Він уже хотів був рушити додому, як почув голоси над собою.

Він завмер на пеньку в западині скелі, нерухокий, немов вирізьблений з липового дерева божок. Дійшовши стежкою до місця, де він причаївся, чужинці спершу його не помітили. Три засмагли обличчя визирали з-під крислатих капелюхів. Чоловіки вказували пальцями на дерева, торохтіли по-італійському і реготалися.

Петер ішов за ними. Один чужинець обернувся до нього і мовив по-словенському:

— Гарні дерева — гарні гроші.

Раптом, помітивши Продара в сутінках, вони здригнулися. За мить, посміявшись зі свого переляку, подалися далі.

Продар промовчав, тільки зміряв враженим поглядом сина, що, відвівши очі вбік, поспішив за італійцями.

У старого защеміло серце. Прихилившись до дерева, мов до живої, любої істоти, він відчув його тепло і начебто биття серця...

Потім заквапився в долину. У хаті за столом застав Петера з трьома чужинцями, які пили горілку і ляскали долонями по кленовому столу. Продар уп'явся поглядом в асигнації, що лежали перед сином.

У старого потемніло в очах. Відчувши на собі чотири погляди, видувив із себе:

— Петере, не дорікай мені потім, що я тебе не зупинив!

— Уже все! — відрубав син.

— Петере, — повторив батько, — не кажи потім, що я тебе не застеріг.

— Та ну! — здвигнув плечима Петер.

— Що треба старому? — спитав італієць, той, який знав словенську мову.

Продар вийшов у сіни, почувши за собою регіт чужинців. Петер уклав угоду і в той вечір уникав батька.

Була неділя. Петер незвично довго затримався в селі, залагоджуючи справи з покупцями лісу: домігшись надбавки в ціні, він остаточно підписав купчу.

Чужинці попередили: через кілька днів вони почнуть рубати, щоб до дощів устигнути спустити ліс на воду.

Повертаючись пізно вночі додому, Петер вирішив спершу завернути до Кошанів. Побачивши темні вікна й зачинені двері, він здивувався і рушив до кладки, щоб чимдуж дістатися додому.

На кладці зіптовхнувся з Кошанихою. Та несла в руках клунок і замислено дивилася під ноги. Несподівано наскочивши на Петера, перелякалася:

— Господи боже мій, це ти?

І перш ніж зять устиг відповісти, на її обличчі з'явилася таємнича посмішка.

— Є новини,— випалила теща.

У Петера по спині пробігли мурашки. Він боявся лихої звістки.

— Що таке?

— Не лякайся... В тебе син народився.

Новина була не страшною, тільки несподіваною, бо він не чекав її цього вечора, а чекав принаймні через місяць.

— Син? — уп'явся очима в тещу Петер.— Ужé?

— Що з тобою? Подивіться на нього... Радіти треба! Все обійшлося.

Він зрадів цьому, але водночас відчув прикрість — адже його розрахунки не зійшлися. І це відчуття було настільки гнітючим, що Петер на мить забув про все інше.

— По-моєму...— промимрив він.— По-моєму, ще не пора.

— То по-твоєму,— наголосила Кошаниха, пильно подивившись йому в вічі, хоч і було темно.— Це, любий мій, з'ясовуй з Мілкою. Але поки що не смикай її, коли не хочеш мати покійника в хаті.

Останні слова приголомшили Петера.

Він прискорив ходу, поспішаючи додому. Мати стояла в сінях біля вогнища. В світлиці на печі сиділи батько й Мілчин братик, що пробував лічити на пальцях.

— Де вона? — спитав син у матері.

— В кімнатці... Тільки тихо. Може, спить.

Звучала в голосі, витала в повітрі тиха урочистість, яка буває, коли в домі або покійник, або породілля.

Петер піднявся по сходах і обережно відчинив двері в кімнатку. Вікна були завішені. На скрині блимала лампа.

Чоловік тихо підступив до Мілки. Вона не спала, підвела на нього очі. Жінка була бліда, вимучена, гарна. Суворі складки біля рота зникли.

— Я так переживала за тебе, — повільно, ледь чуто промовила вона.

Її турбота, голос зворушили Петера. Він одразу ж забув і думати про гіркі сумніви, які жевріли в душі, бачив тільки Мілку, навколо якої усе сяяло й дихало теплом материнства.

— Де мій син?

Він навмисне так спитав, щоб знищити всі свої підозри і підбадьорити жінку.

— Тут, — хитнула вона головою. — Розгорни!

Петер розповив згорточок, що лежав біля неї, і поглянув на маленьке зморщене личко дитинки, яка спала... Густе чорне волоссячко спадало на чоло.

Чоловік загорнув дитя.

Увійшовши у світлицю, він зустрів гострий, пронизливий батьків погляд.

29

Лісоруби прийшли до Продарів якраз у ту мить, коли мати напоумляла сина:

— Що ти собі думаєш? Ти збираєшся хрестити сина? Чи хай росте нехрещеним?

— Я саме зібрався йти в Ровти по хрещеного батька. Петер вийшов з хати. Назустріч йому посміхався червонолиций італієць:

— Сьогодні почнемо рубати ліс.

— Я йду по хрещеного батька. Син у мене народився.

— Бери мене,— запропонував той.— Чим я не кум, друзяко? А зараз ходімо з нами. До вечора ще встигнемо похрестити.

Продар дивився через вікно й слухав. «Усе йде, як по маслу»,— пробурмотів він у думці, рушив від хати і зник серед дерев. Старий ступав рішуче, швидко, наче кудись поспішаючи. Від поля, що межувало з кладкою, вгору зміїлося, поступово розширюючись, сухе річище, схоже на рівчак. Восени в ньому накопичувалось опале листя, яке потім вимітали й скидали на поля.

Тим рівчаком Продар і здіймався вгору, ковзаючи по гладкому піщаному дну. Йти було важко. Задихаючись і хапаючись руками за маленькі кущики, він ліз і ліз, час від часу зупиняючись, щоб перевести дух. Нарешті дістався до середини й зупинився.

Старий підвів очі вгору. Метрів за триста вище уздрів людей, які сіли перепочити. На його губах заграла посмішка. Посмішка людини, впевненої в своїй перемозі.

Продар обмацав поглядом скелю, визначив найбільш відкрите місце, підсунув камінь і сів на нього.

Саме тут мав би пролетіти кожен камінь, якщо його кинути зі скелі, й кожне зрубане дерево, очищене від гілок.

«Отут сидітиму,— вирішив він.— А вони нехай собі спускають дерева, якщо зважаться».

Він чекав чверть години, півгодини. Серце нестримно калатало. Згори долинала розмова. Продареві здалося, немов почувся й синів голос.

Пролунав удар сокири. Перший удар. Прямісінько

в серце старому. Він хотів був скочити на ноги й закрити, але переборював себе.

Один з лісорубів вивільнив з-поміж коріння дерева каменяку, що заважала рубати, і скинув її в долину. За звичкою, нахилився, щоб простежити, куди вона полетить, і в ту ж мить зойкнув. А потім так і завмер з розкритим ротом.

Посеред рівчака сидів спиною догори широкоплечий чоловік. Каменяка підскочила за крок від Продара, перелетіла великою дугою через його голову й покотилася далі.

Продар чув гуркіт каменя за собою. Він навіть увібрив голову в плечі й тремтів від страху, та всередині у нього все сміялося.

— Ой-о-ой! — долинув згори зойк.

— Що таке? — озвалися інші голоси.

— Серед річища сидить чоловік. Божевільний, його могло вбити!

— А й справді! Ге-е-ей! Іди геть! Уб'є!

Продар і бровою не повів, не оглянувся. Серце зайшлося радістю.

Лісоруби покликали Петера. Той глянув униз і зблід.

— Це мій батько, — сказав він.

— Заберіть його звідси! Бо ще уб'є його!

У сина не вистачило духу підійти до батька.

— Постривайте з роботою, — попросив він. — Зачекайте!

Сокири замовкли, лісоруби презиралися, деякі посідали на землю, підсміюючись над пригодою.

Продар почув, як замовкли сокири. Ця тиша залунала в його серці, ніби гімн перемозі. Він торжествував, наче справдилася його найпотаємніша мрія.

Підвівшись, Продар оглянувся нагору, розреготався й рушив через чагарник до Мертвої Голови.

Одного похмурого листопадового вечора, коли в хаті всю ніч горіло світло, надворі запугикала сова.

Протяглий крик птаха розбудив Продариху. Вона перелякано зиркнула на чоловіка.

— Мене кличе! — мовив він.

— Чого це раптом! Ти ще молодець.

Мілка схопила дитя й спитала Петера:

— Невже помре?

— Спи, люба моя, спи! — крізь дрімоту прошепотів чоловік.

Після різдва, мрячного дня наприкінці старого року, в Продарів святили покійника. На скромному одрі лежала Продариха, вкрита білим саваном. Обабіч неї у дерев'яних свічниках горіли дві свічки. На завішених вікнах стояли три ікони, зняті зі стін, між ними — розп'яття, перенесене з темного кутка. Два горщики квітів вносили струмінь життя в покійницький дух, що витав у повітрі. Саван і узголів'я небіжчиці оздоблювали вирвані з церковної книги малюнки з нерівними, зубчастими краями. У великому кавнику стояла, перехилившись через вінця, гілочка маслини.

Петер цілий день снував по хаті, клопотався, готував усе до похорону. Він уже не знав, за що взятися. Мілка поралася в сінях, Кошаниха допомагала їй по господарству.

У запічку безмовно сидів Продар, втупившись в одну цятку поперед себе. Повз його увагу не прослизнув жоден жест відвідувачів, жоден подих. Він лишився сам, втративши дружину, з якою ділив труднощі життя. Мить, коли Продар побачив її скляні очі й зімкнуті уста, була для нього невимовно тяжкою.

За стіл сів глухий родич із Ровт, випив горілки, а тоді почав по крихті їсти хліб і голосно розбалакувати, напо-

лохавши інших, що перешіптувалися, наче боячись збудити Продариху зі сну.

Біля печі сиділи двоє жінок і, склавши руки на грудях, тупо дивилися поперед себе. Час від часу одна з них нахиляла голову до іншої і щось зауважувала. Друга тихо відповідала. На їхніх обличчях застиг вираз урочистої жалоби.

Увійшла третя жінка, тихо привіталася, навшпиньки підступила до небіжчиці, покропила її святою водою і опустила на коліна. Прочитавши молитву, підняла саван, поглянула на спокійне обличчя померлої. Обернувшись до жінок біля печі, мовила:

— Гарна яка!

— Немов жива!

— Чого вона так раптово померла? Ще ж трималася.

— Ет,— зітхнула одна з них і озирнулася, чи ніхто їх не підслуховує.— До старих людей смерть безжальна. Надто довго вилежувалася в ліжку невістка, коли народилося дитя.

— А що ж Кошамиха?

— Сама знаєш, вона не перетрудиться,— знову оглянулася розповідачка.

З'явилася Францка, спітніла, засапана, розчервоніла. В чорній одежі вона скидалася на міську панію. Зайшовши до хати, дівчина простягла батькові руку й розридалася.

— Як це сталося?

— Бог узяв її до себе,— зітхнув Продар, і губи його скривилися від туги.

Францка покропила тіло матері святою водою, помолася, плачучи, потім відгорнула саван, довго дивилася в незворушне обличчя. Тоді сіла, втупивши погляд у підлогу, скорботно склавши втомлені руки на колінах.

Довкола тупцяли заплакані жінки, не знаючи, як її розрадити.

Під стелею сивою імлюю купчився рідкий дим, хата пропахла духом свічок. Годинник стояв, показуючи пів на другу ночі — час смерті Продарихи.

Горе об'єднало сім'ю. Продар, Петер і Францка оточили труну матері. Здавалося, ця смерть позбавила їх опори, яку вони тепер шукали одне в одному. Все, що досі відбувалося, тимчасово забулось. Вони обмінювалися привітними словами й приязними поглядами.

Під час похорону Продар, який рідко коли пускав сльозу, заплакав, прощаючись із дружиною. А коли повернувся додому, сказав синові:

— Петере, так більше жити не можна. Будьмо людьми! Я тобі допомагатиму, чим зможу, а ти поведь себе розумно.

Петер розчулився. Тієї миті він був ладен виконати будь-яке батькове бажання.

— Францко,— запропонував він сестрі.— Можеш лишатися вдома, якщо хочеш. І роботи вистачить, і їжею не будеш обділена.

Францка розуміла, що його слова були навіяні подіями того дня, і все-таки подивилася на брата з вдячністю. Але відмовилася, побула тільки два дні, попрощалася з батьком, який трохи провів її, і повернулася до міста.

31

У старих книгах є притча про одне подружжя: чоловік і жінка так любили одне одного, що померли в один день.

Продар був переконаний, що так станеться і з ним. Він на превелику силу зносив самотину й порожнечу, які оточували його і вдень і вночі. Старий не мав на кого спертися. Петер, єдина близька людина, турбувався лише про жінку, а з батьком поводився шанобливо й привітно, ото й усе.

Старий не звик скаржитися на свої труднощі й прикроці навіть дружині. Проте одна лише думка, що поряд є людина, яка розуміє його й заради якої він живе, була йому опорою.

Тепер Продареві бракувало опори, сила покинула його, він став безпомічним, як дитина, збайдужів до всього, що робить Петер. Тепер він не сів би серед річища, і навіть словом не заперечив би синові. «Бо я ще мушу жити»,— думав він.

Дуже повільно Продар звикав до втрати. Призвичаювався до порожнечі. Робив будь-що, аби згайнувати час від ранку до вечора. Уночі майже не спав, довго перевертався в ліжку з боку на бік.

Мілка й старий трималися, як і раніше, на відстані. Поводилися, немов чужі. Він не чув від неї жодного привітного слова, не бачив жодного привітного погляду. Їхні стосунки часом скидалися на ворожнечу.

Невістка не підпускала Продара до внука, не дозволяла навіть поколисати малого. Дитя бавила й присипляла нянька.

Після смерті Продарихи Мілка стала повновладною господинею. Усе господарство було в її руках. Вона сама поралася і біля печі, і в хліву, не побоюючись більше ока Продарихи, відчуваючи, як ослабла свекрова влада. Петер з приводу найменших дрібниць цікавився жінчиною думкою чи то відкрито, чи то натяками, щоб не наклика-ти на себе її невдоволення.

Сусіди, які знали про стосунки в родині трохи більше, ніж інші, подейкували, що в Продаревій хаті всім заправляє Кошаниха, спритно прибравши до своїх рук два господарства. Вона давала поради доньці у всіх важливих справах, а Мілка розплачувалася з нею за це Продаревим добром.

Самолюбне дитя глушини, Мілка нараз зажадала всього, що тільки колись бачила. В ній жили не лише владолубство, перейняте від матері, а й жадова до зручнос-

тей і розкошів. У пору дівочтва вона постійно мріяла про нездійсненне: про гарні сукні, панські меблі, розписані кімнати й білі фіранки на вікнах. У перші місяці по війні цих фантазій стало ще більше.

Слова італійського унтера збудили в ній уяву, і вона відчула себе мало не королевою. І, щоб досягти жаданого, ніяка жертва не здавалася їй завеликою.

Вимріяні плани на майбутнє не справдилися. Ошукана в своїх сподіваннях, Мілка пов'язала всі надії з чоловіком, підсвідомо відчуваючи, що може користатися з його податливості, як їй заманеться.

Якось після масниці, коли кругом хати крутила заметіль, а всередині папіло теплом від груби, жінка заявила:

— Скоро великдень, а в нас і досі нема нових меблів.

— Треба було віддати борг за весілля,— відказав Петер.— І з нотарем розрахуватися.

— Ти ще до весілля обіцявся,— урвала його Мілка.

— А податок? А хрестини, похорон, відправа?!

— Якби ж то я знала, що ти тільки на обіцянки щедрий... Навіть кімнати не відремонтував до мого приходу, і хати не пофарбував.

— Францка теж повинна була дістати свою частку... А те, що лишилося, віддав тобі на одяг.

— Ганчірками дорікаєш?

— Не дорікаю! Грошей нема! Де їх узяти?

— Продай ліс!

— Найкращий я вже продав. Не можна увесь відразу,— м'яко вмовляв жінку Петер.— Він нам ще знадобиться.

— Отже, ні? — домагалася Мілка.

— Поки що — ні,— опирався Петер, але, поглянувши на вираз жінчиного обличчя, аж злякався.

Після хвилиної мовчанки вона розплакалася.

— Як мені — то й ні! — загаласувала вона.— Я для

тебе ніхто! Для іншої — усе, мабуть, робив би! Чи, може, мені переселитись у хлів?

— Мілко! — заскиглив Петер благальним голосом.

Жінка загорнула дитину в пелюшки, вийшла із світлиці й замкнулася нагорі.

Батько з сином презирнулися.

— Треба гній вивезти, — сказав батько. — Поки ще саньми можна.

— Тихо, — прошепотів син. — Бо подумає, що це ми про неї.

Під вечір Петер умовив жінку повернутися в хату заради дитини, «щоб не замерзла».

Цього разу чоловік опирався довго. Та через місяць усе одно зацюкали сокири над самою хатою. Мертва Голова тепер дивилася прямісінько на їхній будинок.

32

Минали пусті, схожі між собою дні.

Стояла сонячна неділя. Прохолодна мирна тінь від дерев падала на зелену траву, листя грайливо перебирав вітерець. Усюди панував спокій, здавалося, мовбито природа відпочиває, дихаючи задоволено, ледь чутно.

Петер пішов у церкву і ще досі не повернувся — затримали справи. Тяжкі щоденні клопоти обсіли голову, не даючи продиху. Розраховувались із столяром, зайшов до шинку, щоб трохи розвіятися.

Мілка чоловіка не чекала. В неділю він рідко коли повертався додому вчасно, хоча й не напивався. Петер виконував кожну жінчину забаганку, в усьому підкорявся їй, тож вона не звертала уваги на деякі дрібниці, які раніше її дратували.

Хату було не впізнати. Хазяї спустили по воді дерева, що росли на горі, і облицювали ними стіни. Побілена й розписана, хата прибрала панського вигляду, який псували хіба що плями вологи. У світлиці й спальні

висіли нові ікони, на стіні цокав новий годинник із зозулькою. Стару піч розібрали й поставили нову. З'явилися нові лави, переслали підлогу. Тільки кленовий стіл і залишився від старих часів. У сінях прилаштували плиту. Замість закіптюженої драбини, що вела на гору, зробили широкі сходи. У спальні стояли меблі з горіхового дерева. Чоловік і жінка спали у панських ліжках.

Продар тільки скрушно хитав головою. Свою кімнатку він не дав переробити. Якось, коли його не було вдома, Мілка з Петером витягли ліжко в коридор і побілили стіни.

Вони також потинькували й побілили хату ззадвору. У ніші над дверима поставили фігурку божої матері. Хата біліла серед дерев на сором усім почорнілим халупам навкруги. Однак з часом від землі й річки на стіни знов наповзала сирість.

Зовнішній вигляд хати створював враження благополуччя. Люди, що бачили її або чули від інших щось на зразок: «У Продаря панська хата», судили про нього як про багату людину і ставилися до родини з дедалі більшою шанобливістю.

Ця слава була Петеру й Мілці до вподоби. Дарма що ніхто не замислювався, що то за багатство, від якого самі збитки й ніяких прибутків.

Гордий тією славою, Петер колюбляв у неділю показуватись на людях. Ще й волів, щоб ніхто не бачив його з порожнім гаманцем, коли треба розрахуватися за вино.

Часом на нього находив страх перед майбутнім. Та він намагався себе заспокоїти: «Адже ліс росте», хоча внутрішній голос застерігав його: «Не так швидко, як тобі хотілося б».

Зате Мілка жила, не знаючи клопотів, немов у сні, якому немає кінця. Вона охолела до роботи, кілька разів просила чоловіка взяти наймичку, але той пропуслав

її слова повз вуха. В домі багато що перемінилося, крім Мілчиного ставлення до свекра. Продара наділяли тією ж їжею, тими ж словами, поглядами.

Однієї неділі Мілка зібралася до матері. Причепурила хлопчика, а собі в коси встромила мальований гребінець.

Продар сидів у світлиці на лаві спиною до сонця, віддавшись приємній дрімоті й роздумам.

— Я вже йду,— сказала Мілка.

— Мгм.

— Вийдіть надвір, я замкну хату.

— Що? У мене є свій куток до смерті, його ти не можеш від мене замкнути.

— Не можу,— сторопіла на мить невістка.— Ну то залязьте у свій куток. А хату я все одно замкну.

— Ще чого! В хаті мене замикати! А коли щось трапиться?

— Що може трапитись? — Мілка взяла на руки дитину, на підборідді з'явилася жорстока складка.— Коли щось і трапиться, то хіба що від вашої руки. Тільки вам нема тут чого втрачати.

— Від моєї руки... нічого не трапиться, зате може трапитись інше,— відмовив Продар.— Може трапитись інше! — підвищив він голос.— Я гірше не зроблю, а от допомогти можу. Затям, тобі ще може знадобитись моя допомога!

— Не знадобиться! — вигукнула Мілка, сповнена погорди й ненависті.

— Побачимо,— відказав старий і подався до дверей.

— Не знадобиться! — вереснула невістка, перелякавши дитя, яке заплакало в неї на руках.

Вийшовши на стежку, що вела до Мертвої Голови, Продар спинився. Він побачив, як Мілка зачинила хату й рушила до Кошанів. Її світла сукня здавалася сліпучою плямою від променів сонця. Жінка притисла до себе дитину і йшла пружною, гордовитою ходою людини, що впевнена в своїй силі.

Ту ходу батько ненавидів так само, як і її поставу, обличчя, душу. Гордий і могутній, він, що довгі роки тримав владу в своїх руках, віддав її не синові, рідному по крові, а чужій людині, зайді.

За деревами біліла хата, яка більше йому не належала, насмішкувато зяючи червоними вікнами. Її замикали від нього, коли хотіли. І все-таки, якщо Продарів дід заклав підвалини хати, батько збудував, а він розширив, то саме син її прикрасив.

Але якою ціною?

Продар оглянувся і побачив, якою ціною. Рушив угору. В тому місці, де його раніше привітно зустрічала тінь, тепер шаліло сонце, обпалюючи терен, барбарис, ожину, ломиніс, що стелився по землі, не маючи опори... Жодного деревця, яке б радувало зір. Кілька молодих буків сором'язливо тягнуть до неба стовбури. Кілька юних смерек, що ледь випнулися з землі. Трохи приземкуваті кущі ліщини, низенький граб, понівечений дуб і кривулястий кизил. І голі скелі, колись майже непомітні, порослі зеленим мохом. Тепер сонце висушило мох, оголивши гору. Усюди суха земля, вкрита гілками зрубаних дерев, що поступово трухлявіли.

Не було більше благодатної прохолоди і затаєного шепоту листя, пташиного щебету, відчуття багатства й сили.

Панувала тиша, літали бабки, на скелі при дорозі незворушно грілася гадюка. На маленькому клаптику червоніли суниці й малина. Віяло спустошеністю.

У Продара стислося серце. Він сів біля Мертвої Голови й кинув погляд у долину. Від вигляду хати йому не полегшало. Подивився в протилежний бік. Там, від річки до вершини, рудів голий схил. Очі перебігли на північ, де височіла спустошена велетенська гора: навесні пожежа знищила все, що лишила сокира.

Даремно намагався Продар сховати очі від правди...

Він заплющився. І прислухався. Кругом стояла тиша, яку порушувало цвірчання коників, сичання змії та дзижчання великої мухи. У пам'яті зринало цюкання сокир, вжикання пилки, голоси лісорубів та гуркіт колод. Чулась італійська мова: хтось віддавав команди й лявся. А ще шум річки, сплеск води від скинутих колод. Потім знову стало тихо.

Продар розплющив очі. Подумки він знову переживав спустошення долини. Натовпи чужаків приходили за скарбом в ущелину не вночі, а серед білого дня. Потім ішли, лишивши напівоголений схил. Натомість з'являлися інші, пропонуючи гроші.

Сьогоднішній селянин це вже не той колишній хазяїн, якого ніщо не могло збити з пантелику і який чітко тримався своєї землі.

У Продара защеміла душа. Застогнавши, він підвівся.

Рушив далі вгору.

Ішов і роззирався то ліворуч, то праворуч. Страх проймав його. Він уже не розмовляв з природою, як раніше. Хіба що проклинав усе на світі.

Вийшовши на гребінь гори, помітив чоловіка, що сидів на камені. Старий упізнав сина. Склавши руки на колінах, той замислився про щось.

Продар сторопів. Петер різко підняв голову. Якийсь час вони мовчали, не знаходячи потрібних слів.

— Пам'ятаєш, як я тобі показував межу? — нагадав Продар, уриваючи важку мовчанку.— Тоді все зеленіло і вгорі, і внизу. Тепер кругом пустка, аж серце болить.

— То хай би ліс гнив на корені?

— Ні. Але люди повинні збагачувати землю, а не плондрувати.

Петер замислився.

— Куплю Байтареве поле,— промовив він через деякий час.

— Воно нікудишне,— сказав Продар.— Самий пісок. Перша-ліпша повинь змиє його. Та й далеченько: треба ходити через річку.

— Вам не догодиш,— розсердився син.

Сонце опускалося за небосхил. Червонясте світло заливало гребінь, на якому сиділи похмурі батько з сином.

34

Петер усе-таки купив поле за річкою і вже другий рік обробляв його. Та глушина не знала ні плуга, ні волів, усе робилося мотикою й кошницею.

— Не барися,— застерігав Продар, допомагаючи си-ну.— Погода ось-ось переміниться на гірше.

— За три дні впораємося,— відповів Петер, окинувши поглядом решту поля.

На цю землю він покладав великі надії. Біда, яка цієї зими навалилася на них, підточила його силу. Він ледь протримався до весни, побоюючись, що між людьми піде поговор про його нестатки.

— Бог дасть,— уголос міркував Продар,— поле гарно вродить. Зберемо врожай та ще угноїмо поле як слід...

— Ваші слова та богові у вуха. Тяжко без грошей...

— Далі буде ще гірше. Гроші — коли вони є, то їх вилами розкидають, а як нема, то вже нема. Усюди так. Раніше хоч щось людям від держави перепало, а тепер тільки забирають...

Того дня по обіді Петера покликали додому. Кошан лежав п'яний на стежці в ущелині. Ледь живого, його

донесли додому. Він схопив запалення легенів, йому загрожувала смерть.

Продар залишився скопувати піщану землю.

Кошан помер. У біганині всі забули й думати про роботу. Мілка півдня провела біля батька, Петер мотався у справах, не знаючи відпочинку.

Мати й донька не любили Кошана, однак оплакували його смерть безутішно. Петер заборонив вагітній жінці йти на кладовище, та вона не послушалася і після похорону три дні пролежала в ліжку.

— Мусиш мені допомогти,— сказав Продар синові на шостий день.— Хмари палають,— показав він пальцем на вершину гори.— Погода зіпсується.

— Донька в мене народилася,— розгублено повідомив Петер біля хати.

У Мілки були передчасні роди. Дівчинка народилася жива, однак така слабка, що її наступного ж дня нашвидкуруч похрестили. Зблідла Мілка майже весь час спала.

Людське життя не знає одноманітності. То довго нічого особливого не трапляється, а то на людину разом навалюються біди й душевні потрясіння. Несподівано доля стає такою працьовитою, наче пробудившись зі сну, схаменулася, що мало встигла зробити.

Коли Петер нарешті з'явився на полі, щоб завершити разом з батьком роботу, його знову покликали додому.

— Це поле таке нещасливе,— зітхнув Продар, стежачи за сином.— Що там знову сталося?

Померло немовля. Продар теж прийшов. Він співчутливо дивився на вбитого горем сина.

— Що вдієш! — зітхав він.— Що вдієш!

Через два дні після похорону Петер знову рушив на поле. Удвох із батьком вони скопали решту землі й засіяли.

Мілка піднялася з постелі, ще не оклигавши як слід від пологів. Петер переживав за неї. Тривожився ще

й тому, що не було грошей. Жінчина хвороба і смерть дочки знову примусили його залісти в борги.

Якось до них прийшла в гості Кошаниха і довго перешіптувалася з донькою, поглядаючи в бік зятя. Той непокоївся, відчуваючи, що ті перемовляння стосуються його. У Кошанихи в очах блищали сльози.

Увечері Мілка звеліла чоловікові:

— Дай трохи грошей моїй матері.

Петер остовпів.

— Хіба я їй заборгував? — перепитав він.

— Не заборгував. Чи, може, недовіряєш? Вона у великій скруті.

— У мене теж немає грошей.

Петер увесь напружився: насувалася сварка. Він пригадав їхнє перше непорозуміння і пом'якшив тон:

— Май розум! Ти ж знаєш — я б із задоволенням, але немає. Самі потребуємо.

Мілка відчула чоловікові вагання і тому стояла на своєму.

— І тобі не сором! Іди й зароби!

Це вперше вона йому таке говорила. Жінка не жартувала. Риси її обличчя загострилися й посуворішали.

Петер, спотикаючись, снував по хаті, щоб заспокоїтися. Він стримувався, аби не сказати зайвого. Це могло призвести до непоправного.

Потім, узявши капелюх і мотузку, вийшов з хати.

Під Мертвою Головою, куди він вирушив по хмиз, сидів на пеньку батько, втупившись у долину.

— Що ви тут робите, батьку? — лагідно спитав син.

— Думаю, — відповів Продар.

Петер присів поряд з ним, погляд його ковзав по схилах, по долині, по небу, по хмарах.

— Що з тобою? — спитав батько.

— Думаю, — зітхнув син.

У цю мить вони були подібні один до одного.

Настала середина осені. Цілий місяць стояли теплі сонячні дні, а потім небо затягло хмарами, полив дощ довгими густими струменями. З півдня дув і дув теплий вітер, женучи нові громаддя хмар. Сонце не з'являлося, над землею зависли сутінки, не розсіюючись ні вранці, ні вдень.

Земля розкисла, ноги грузли в грязюці. Ожили струмки, потроївши, навіть подесятеривши кількість води. Стежками, путівцями, лісоспусками збігали в долину потоки, несучи листя, гілки, землю й каміння. Річка виїшла з берегів, заливаючи поля, луки, загрожуючи розмити землю й залити долину, перетворивши її на озеро.

Іноді небо на деякий час світліло, але не прояснювалося: темрява перемагала білий день. Здавалося, небо відпочиває, щоб потім з подвоєною силою пролитися дощем.

Теплий вітерець легенько колисав гілки дерев. Віяло з півдня, увесь час із півдня. Густі сірі клапті хмар, що летіли, наче зграї птахів, чіплялися за вершини гір. Полив ще густіший дощ.

Людей охопив жах. Їхні очі перелякано бігали, тривожно вдивлялися у вікна, за якими бурхала повінь, тарбанив дощ у шибки, з'являлися все нові потоки, шаленіла річка, затоплюючи все навкруги.

— Господи, помилуй! — молилися вони.

В один із таких днів Мілка подалася до матері. Хлопчик спав на печі, пригрівшись у ганчір'ї. Вона не хотіла будити його зі сну, щоб узяти з собою. Продар сидів за столом, поглядав у вікно на сіру завісу дощу, ледь чутно ворушачи губами:

— Чума, війна, голод, повінь...

Він спостерігав, як Мілка перебралася на протилежний бік. «Отже, кладка на місці», — зробив він висновок. Раптом з гори загуркотів спінений потік рудої, бруд-

ної води разом із землею, піском, камінням завбільшки з голову. Умить сад, стежка, дерева, кущі, навіть стіна опинилися в воді.

Погляд старого метнувся в бік жебрацької халупи. По Петеровому полю, що лежало за нею, перекочувалися хвилі, і тільки маленький клаптик землі лишився незайманим. Вода оскаженіло билася в оголену скелю, на якій не вціліло жодного деревця, ба навіть кущика. Потік наче силкувався прокласти собі нове річище крізь неї: накидався на камінь, відскакував і знову накидався.

Огорожа, яка дуже постраждала під час останньої повені, не витримала. Хвилі розмили основу стіни, купа каміння обвалилася в воду й зникла.

Продареві сипнуло морозом поза спиною. Він згадав молодість і ту пору, коли ще бігав без штанів. І хоч як далеко в минуле сягали його спогади, такого дощу, такої страхітливої, некротимої стихії води він не пам'ятав.

— Війни, голод, повінь,— шепотіли губи.

Старий неквапом устав, щоб вийти надвір. Зачинивши за собою двері, почув з печі голос хлопчика, який, прокинувшись зі сну і побачивши, що нікого немає, перелякано заплакав.

Продар повернувся до хати. Став на лаву, сперся руками на піч і звернувся до дитини:

— Що тобі, синку, італійський хрещенику чи, може, навіть італійчєня?

Хлопчик підвів очі. Переконавшись, що він не один, засміявся. Сльози за мить висохли.

Дитя остерігалося лащитись до діда — мати забороняла,— однак усім серцем тяглося до старого. Зараз хлопчик простягнув до нього рученята.

— Тата,— залепетав,— тата.

— Я не тато. Тато пішов заробити хліба. Тобі й мамі, розумієш? Тобі й мамі. Твій тато пішов у місто — і ще не скоро повернеться. Два місяці, як пішов, третій уже.

Дитя зіп'ялося на коліна, схопилося обома руками за дідову бороду й засміялося.

— Відпусти. Бороду висмикнеш. Твій тато мусив піти. Твій тато... Боюсь, усім нам доведеться звідси піти. Його мати померла, Францка вийшла заміж, а я однією ногою стою в могилі. Твій татко мусив піти. Обібрали його до нитки й без хліба залишили. Самі хазяйнують усюди, усюди... За шматок хліба гризуться між собою.

Хлопчик не розумів, дідове бурмотіння здавалося йому піснею, він радів, чеберяв ноженятами, обнімав старого і все белькотів:

— Тата, тата!

— Не тато я, не тато. Ти ще маленький, дурненький. Навкруги брехня, підступність, лукавство. Ти не винен, а гріх і на синах відливається. Навіть у третьому коліні.

Було йому гірко, наче розмовляв не з малою дитиною, а сам із собою. Старий знехотя узяв онученя на руки. Хлопчик всміхався до нього.

Продар подумав і перевів мову на себе:

— Третє коліно? Один бог знає, за який гріх я страждаю. Один бог знає...

Він далі бурмотів собі під ніс. Складалося враження, ніби старий мугиче пісню, перебираючи минуле свого роду, марно шукаючи причину своїх нещасть.

Продар не помітив, як несподівано відчинилися двері. На порозі з'явилася Мілка. Побачивши сина на руках у свекра, зблідла, кинулась і вихопила в нього дитя.

— Що вам треба від мого сина?

Старий кілька хвилин приголомшено кліпав очима на невістку, наче повертався з минулого, приходячи до тями. Опам'ятавшись, відчув біль.

— Я ж не з'ім його!

— Не чіпайте! Не смійте!

— Більше не доторкнуса,— пообіцяв старий і додав:— До твого байстриюка!

Мілка пронизала свекра ненависним поглядом, вклавши в нього все, що хотіла сказати.

— Байстрик! Байстрик і крапка! Якщо тобі ніхто цього не казав, то я скажу!

Невістка вся тремтіла, проте мовчала.

— Ходімо,— заговорила вона до дитини, загортаючи її в ковдру.— Ходімо до матері! Сьогодні повернеться тато. Переказав, що сьогодні ввечері повернеться.

Мілка пішла. Продар розхвилювався. Він пожалів, що відпустив її. Треба було нарешті розрубати вузол, який так довго мучив його й сина.

Старий поглянув у вікно. Дощ не переставав. Біля хати вода піднялася аж до щиколоток. На протилежному боці річки утворилося озеро. Стояла водна гладінь, і лише в тому місці, де завжди була течія, рухалися хвилі.

Крізь густу сітку дощу Продар насилу розрізняв усе це. Повернулася Мілка, вимокши до нитки, з виразом відчаю на обличчі. «Кладку знесло»,— зрозумів батько, радіючи в душі.

Невістка залізла на піч. В очах її горів страх і припущення.

Старий чув, як вона молиться. Хлопчик повторював за нею слова. Періщив дощ, вода прибувала.

36

Під вечір злива ущухла. Падали рідкі важкі краплі. Вітер гнав з півдня нові хмари.

Вода не спадала, але і не наростала. Велике озеро посеред долини лякало людей, погрожуючи затопити й проковтнути все навколо.

Перед тим, як стемніло, почувся глухий шум, схожий на обвал або шурхіт вітру в деревах, і відразу стих. Свекор з Мілкою запитально перезирнулися.

Продар роззувся, закачав штани до колін і вийшов

під дощ. Вода діставала до литок. Він брів обережно, щоб не впасти в якусь яму або не перечепитися через камінь.

На халупу, що тулилася до голої гори, обвалився шар глини. Майже чорні, розгнівані хвилі, відбиваючись від зсуву, сердито накочувалися на протилежний схил. Зсув завалив половину озера; глина і каміння, пні й коріння зліпилися в одну купу. Хвилі бурхали, вгризалися, розмивали глину, відносили все, що можна було віднести, але перескочити через велетенську глибу їм не вдалося.

Набігали нові хвилі, ще оскаженіліші, але купа глини й каміння зупиняла їх, і вода, протискаючись крізь вузьку прогалину, неслася до протилежного берега, щоб прокласти собі шлях по землі Продара.

Старому здавалося, що вода все наростає і брудні хвилі дедалі більше стискають з усіх боків їхню хату, яка тепер самотнім островом білила серед озера.

Його охопив чорний жах. Блідий і пригнічений, увійшов він до хати, ковзаючи поглядом по речах, немов шукаючи допомоги.

Очі зупинилися на годиннику. Маятник висів нерухомо. Старий зачудовано поглянув на Мілку, що вп'ялася в нього поглядом. Хоч дав собі слово не розмовляти з нею, усе-таки спитав:

— Коли зупинився годинник?

— Тільки-но, — крізь зуби процідила вона.

Знову полив дощ, немовбито ніч відкрила всі шлюзи хмар. Світло з хати, падаючи через вікна, відбивалося в воді. Не чути було нічого, крім безперестанного шурхоту й струкотіння дощових крапель.

Мілка пішла спати. У снігах вона скрикнула. Вода сягала щиколоток і, просочуючись під дверима, проникла в світлицю.

Продару знову подумалося, що такого на його віку не траплялося. Він прикидав, чи може вода залити пер-

ший поверх і розмити підвалини. Неймовірність цієї думки змусила його посміхнутися. Заспокоєний, він перевірів, чи не замкнені двері, щоб у разі потреби можна було негайно відчинити кожному, хто нагодиться, і подався до своєї кімнати.

Небо скаженіло. Не чулося ні завивання вітру, ні грому, тільки безперервно шумів дощ, наче прорвало всі хмари. Долинали звуки, що наганяли жах. Дощ переіщив, плюскав, шурхотів, стукотів об стріху і схил, до якого притулилася хата. Щохвилини все сильніше, навальніше...

Кожна краплина падала прямо на землю. Не на дерева й листя, не на мох, а в розм'яклий, перенасичений вологою ґрунт. Кожна краплина скочувалася в долину і, зливаючись з тисячами інших, утворювала струмки й потоки. Струмки за струмками, потоки за потоками все нестримніше й бурхливіше мчали вниз, змітаючи все на своєму шляху. Кожна краплина, що впала на вершину, через десять хвилин опинялася в долині.

Унизу вода наростала, пінилася, бушувала, хлюпала, вирувала. Шаленство води, знівсіла лють води! Зсуви, обвалюючись у воду, намагалися її приборкати, але розлючені хвилі розбивали їх, розшарпували на частини. Кладки та містки, поставлені руками людини, вода троцила й несла за собою. Гнів води обрушився на землю, на людину і все зроблене нею. А з неба лило й лило без кінця і краю.

Мілка тремтіла на ліжку, марно намагаючись заснути. Подивлялася на сина, який всміхався крізь важкий сон, раз у раз схоплювалася.

«Хтось стукає! Чи не Петер?»

Схаменувшись у наступну мить, розуміла, що цього не може бути. Кладку знесло. Невідомо навіть, чи достався він до Кошанихи. Найкраще було б, якби він у цей вечір зовсім нікуди не вирушав. І навіщо тільки написала вона йому, щоб приїхав?

З тривогою жінка поглядала на вікно. За білими фіранками тарабанив і плюскотів дощ. Безперестанний, одноманітний шум води навіював жах. Злива невтомно й послідовно робила своє діло, наче пилка, що невідвратно врізається в дерево. Крапля точить землю. Крапля здатна пробити скелю, якщо б'є і б'є в одне місце...

Мілку раптом пойняв такий страх, що вона вже хотіла розбудити хлопчика й заверещати, але схаменулася. Дитина розплачеться, як її тоді заспокоїти? Кого кликати на допомогу? Продара? Якого вона ненавидить і який платить їй тим самим? Людину, з якою не обмінялася жодним привітним словом і яку ще й сьогодні образила? І з цією людиною вона проводить таку жахливу ніч під одним дахом? О боже, а коли щось станеться?

За думками про свекра трохи забувся страх. Але потім Мілка знову стала прислухатися. Ніби нічого нового. Та сама пісня дощу. Раптом жінка вирізнила гул води. То не був плюскіт їхньої річечки, а шум величезної ріки. Не вдалині, а поряд, біля самої хати, аж хвилі б'ються об стіни.

Мілка дослухалася, відкривши рота. Їй здалося, неначе будинок хитається, ніби дерево, яке розхитує вода і ось-ось має вирвати з землі.

Жінку охопила тривога, ще більша, ніж досі. Очі переповнилися сльозами, на шкірі виступив холодний піт, всередині все тремтіло. Вона вже хотіла була розкрити рота, щоб закричати, але згадка про свекра відібрала в неї голос.

Мілка розбудила хлопчика. Той, скривившись, зиркав на неї сонними очима. Дитя прислухалось, як це робила мати, посміхнулося і показало пальчиком на вікно, куди тарабанив дощ.

Жінка притисла сина до себе, щоб угамувати страх, а той обома ручками відштовхував її.

Мати знову почала дослухатися, хлопчик теж напружив слух. Поштовхи з кожною хвилиною ставали все

відчутнішими. Потім щось ударило з такою силою, що хата здригнулася.

Перш ніж Мілка вирішила, чи кликати їй Продара, почувся новий удар і тріск. Щось зламалося, зсунулося, потім упало і зникло в шумі дощу, в хвилях, які набігали, клекотали і пінилися.

Жінка скрикнула, заплющилася, щоб нічого не бачити, і притисла розплаканого хлопчика до грудей. Їй здалося, неначе валиться весь будинок і вона разом з ним занурюється в чорну темінь.

Знов усе затихло, долинав тільки рівномірний шум. Мілка розплющила очі. Мерехтіло світло в лампі, а з кутка страхітливо зяяла сліпим оком діра, і плюскіт води чувся зовсім поряд.

— Батьку! — заверещала вона. — Батьку, допоможіть! — Мілкою тепер керував не розум, а інстинкт самозбереження. — Батьку, батьку, батьку!

37

Того вечора Продар спати не лягав. Він понуро сидів на ліжку, дослухаючись до гулу вод. Можна було подумати, наче він чогось чекає. І в тому очікуванні повільно працювала думка.

Старий відчинив вікно, струмені дощу шмагонули його по обличчю. Тьмяні відблиски світла гойдалися на воді далеко від хати. Посеред світлового чотирикутника вимальовувалися обриси його голови.

З берега, на який накидалася вода, долинув плюскіт, начебто обвалився шар землі і його понесло течією. Продар напружив слух, марно намагаючись визначити, що відбувається.

Скидалося на те, що вода все піднімається. Не зачинивши вікна, він замислився, ступив кілька кроків, потім знову прислухався. Вуха спіймало нові звуки. Клекіт води наблизився, старий чув, як хвилі хлюпають зов-

сім поряд, накочуються, плюскочуть, відбиваються від стін і знову накочуються. Долинув звук, схожий на смоктання і булькання, немовби воду дудлила ненажерлива паща...

Поклавши руку на бильце ліжка, Продар чекав. Потім доторкнувся долонею до стіни. Хата тремтіла. Дрібно-дрібно, наче в лихоманці...

Старий розгубився, але за мить узяв себе в руки. Підвівся і вийшов у коридор. Відчинив двері, посвітив лампою у порожнечу, напружив слух. Йому привиділося, наче вода тече обабіч хати. Продар хитнув ліхтарем, але світло не дістало до води.

Старий повернувся, знайшов тріску, запалив її і присвітив. Унизу побачив воду. Вона не стояла, а текла рікою. Продар кинув тріску, вона впала у воду і погасла.

Він усе зрозумів. Для страху не було часу, старий гарячково думав, не в змозі побороти дрож.

Продар вирішив зайти в сіни, але там уже набралось багато води, що проникала крізь шпарини в дверях і вікнах, булькала крізь дірку в протилежній стіні.

Старий кинувся в коридор, але зненацька зупинився. Останні роки життя сильно підкосило його, хоч він і почував себе досить міцним. Тепер старий уперше подумав про смерть.

Згадав про Мілку й хлопчика. Тієї миті зловтішна усмішка скривила його губи. Однак він одразу ж схаменувся і стривожився: треба щось робити, щось треба робити. Адже вона — дружина його сина, а хлопчик... Думка урвалася. Продар боровся сам із собою.

«Чого вона не кличе мене? — промайнуло в голові. — Може, спить і нічого не знає?»

Продару здалося, що вода в сінях тихо шумить, наростає, скоро замочить ноги. А він стоїть і міркує...

Старий хотів уже був піти в світлицю, та передумав. І в цю хвилину здригнулася хата. Почувся крик. І знову тихо.

Продар чекав... чекав... Ні, він не зайде до неї, навіть якщо хата розвалиться. Знову чекав. І знову крик: «Батьку, батьку!»

В нього розтало серце, душа посміхнулася. Наче в цьому він усе пробачив Мілці. Благання про допомогу, народжене страхом смерті, понесло його до дверей.

38

Зайшовши в кімнату, Продар остовпів. У стіні з'явив пролом, крізь який в кімнату глипала темінь; дощ заливав уламок підлоги, що завис над порожнечою. Стіна, каміння, вітвар на покутті,— все, все поглинула стихія. Бідні й голі, зависли люди між небом і землею, а перед ними розвергалася безодня.

Продар притлумив у собі переляк і подивився на невістку, що тремтіла в ліжку. На душі в нього провітліло.

— Порятуйте нас, батьку! — заскиглила жінка.— Порятуйте нас!

— Ходімо,— наказав він.— Тільки накинь на себе щонебудь.

Старий узяв лампу і повів їх у коридор.

— У сні не можна,— пояснив він.— Там повно води. Візьми лампу і чекай!

Мілка затиснулася в куток, тримаючи лампу в тремтій руці. Хлопчик, притулившись до матері, шморгав носом.

Думка старого гарячково працювала. Він згадав про драбину, прив'язану під стріхою. З дверцят кімнати на другому поверсі намацав її в темряві — перерізав мотузку.

Знемагаючи від втоми, витягнув драбину, обережно просунув крізь двері, опустив, неначе міряючи глибину. Її тут-таки рвонули хвилі. Продар ледь утримався на ногах.

У цьому місці було занадто глибоко й небезпечно, цей

шлях відпадав. Тоді він згадав про скелястий виступ у горі. Колись на нього перекидали кладку, через яку подавали на горіще сіно і корм для худоби. Скеля здіймалася вгору метрів на чотири, вода не могла дістати до її вершини.

Продар втягнув драбину назад і спрямував її до скелі, що тонула в темряві. Мілка поставила лампу на підлогу й кинулась допомагати. Стоячи над прірвою, Продар повільно, щабель за щаблем, наближав драбину до виступу скелі.

Дощ не переставав періщити, шуміла вода. Страхітливо тіні шугали над хвилями, рипіла драбина... Нарешті її кінець зачепився на тому боці прірви за щось тверде, і вона зупинилась. Продар потягнув її трохи назад, а тоді щосили штовхнув уперед. Відчув, як драбина вгрузла в м'який ґрунт. Через порожнечу було прокладено міст.

Старий ще раз випробував його надійність. Він не хитався.

— Тримай драбину,— звернувся він до Мілки.— Та міцніше!

Перебираючи мокрі перечки, що вислизали з-під рук і ніг, Продар поліз по драбині. Дощ його заливав, а він повз далі й далі у темряву, в невідомість, над прірвою, де скаженіли хвилі, що ладні були його проковтнути.

Нарешті Продар торкнувся землі. Кинувся вперед і впав у мокрий низький чагарник.

Навпомацки перевірів драбину. Вона міцно і нерухомо лежала на скелі, зарившись у м'який ґрунт. Старий поліз назад.

Мілка запитливо поглянула на свекра.

— Усе гаразд,— заспокоїв він її, вибираючись на горіще.

Приніс звідти смолоскипи, з якими ходили колись до всеношної, запалив їх і присвітив у сіни. Вода так сама булькала і прибувала.

— Лізь,— наказав він Мілці.— Тримайся руками, щоб не впасти в воду. Дитину залиш, бо удвох зірветесь. Я сам принесу.

Мілка з важким серцем віддала дитину, уважно глянувши на старого, немов вагаючись, вірити йому чи ні. Трусячись, стала на драбину і тремтячими руками схопилася за щабель. Смолоскип висвітлював цівки дощу, воду, скелю і драбину.

— Я тут! — гукнула невістка з протилежного боку прірви.

Це був переможний поклик людини, яка врятувалася від смерті, поклик, що вирвався з глибини душі.

39

— Іди до мене,— покликав Продар онука; той уже перестав плакати і, смокчучи пальчик, з цікавістю спостерігав за тим, що відбувалося.— Схопи мене за шию!

Хлопчик кинувся до діда й обняв його.

Старий постояв на порозі. Обличчя набрало зосередженого виразу. В одній руці він стискав смолоскип, другою притримував дитину. Потім опустився коліном на перекладину. Втоmlений і напружений, він був готовий подолати важкий шлях.

— Дитину несіть! — різонув по вуху вереск з протилежного боку.— Не упустіть її у воду!

Старий здригнувся, немов від удару, і завмер.

«Самиця лементує за своїм дитям,— майнув здогад.— Хлопчик у моїх руках, от вона й тривожиться. Волає, бо думає, що я відплачу їй злом за зло, як вона і заслужила. Сама б так повелася, коли була б на моєму місці».

Уся ненависть до Мілки, що накопичилася в серці старого, спливала на поверхню. Усі образи, кривди, приниження, жорстокості, прикрі слова, їдкі погляди. Він ятрив собі душу, жалів себе, розкаювався, що пустив її в свою хату. Пригадав той час, який був згайнований

на сварки, і те, як Мілка відняла у нього синову любов; пригадав знищений ліс, передчасну смерть жінки, втечу Францки в місто й сьогоднішню образу.

А вона всього цього не зазнала. Ця ніч для неї — перше випробування.

«Ну, як, сучко, страшно? Твоє дитя в моїх руках, хата розвалюється, дощ періщить і скаженіють хвилі. Між нами прірва. Ану, накинься на мене, гієно, якщо можеш, розтерзай мене зубами, якщо можеш!»

Продар увесь кипів, однак йому наче заціпило. Він усе ще незрушно стояв, тримаючи в одній руці смолоскип, в другій — дитя.

— Несіть дитя! Дитя-а-а-а!

Невістка лементувала, немов зазирнула в його серце й побачила, що там робиться.

«Звивайся, сучко, ридай, сичи, проклинай — між нами прірва. Я можу з тобою розквитатися раніше, ніж ти сюди доберешся. Ти брехала, брехала моему сину, вибрехала йому дитя. Я бачив, з ким ти зробила це байстра. Бачив, але нікому не розповів. А ти, замість вдячності, їздиш на мені і п'єш мою кров, відьмо! Чужа кров правитиме в нашому домі і сміятиметься з наших кісток, а ми перевертатимемося в труні. Але для кожного проб'є час розплати. Проб'є! Сьогодні я з тобою поквитаюсь! Звивайся! Раніше, ніж ти сюди доповзеш, настане твій кінець!..»

Продар боровся сам із собою. Він усе ще стояв на колінах, нерухомий, широкоплечий, змучений внутрішньою боротьбою настільки, що заледве тримався на ногах. На протилежному боці розпливчастою тінню маячила Мілка. Вона то кидалась уперед, то перелякано відступала.

— Моє дитя! Моє дитя! О-о-о! — лунав її дикий, нелюдський голос. Здавалося, він виривався не з горла, а з нутрощів, сповнений безмежного страху й тривоги.

У Продара в грудях щось ворухнулося. І, хоча в глибині серця не погас вогонь ненависті, що тлів довгі дні,

він обм'як. Його зворушив розпачливий материнський крик.

Хлопчик теж простягнув рученята й покликав, плачучи:

— Мамо! Мамо!

Продар опам'ятався.

— Несу! — гукнув він.

І рушив по драбині. Відвівши вбік ліву руку із смолоскипом, він гарячково притискав правою рукою дитя, яке, уткнувшись головою йому в груди, далі плакало. Продар повільно переповзав на колінах з щабля на щабель, насилу втримуючи рівновагу. Очі заливав дощ, унизу бурхала вода. Через кожну хвилину він підіймав голову, щоб побачити, коли вже кінець.

Нарешті дістався до землі. Мілка вихопила в нього сина і притисла до грудей.

40

Під Мертвою Головою палало вогнище. На м'якій, пересиченій вологою землі сиділа Мілка, правою рукою вона підтримувала голову сина, що спав у неї на колінах. Душа її вимучилася, сила вичерпалась. Одна ніч змінила жінку до невпізнання. Зникла різка складка під ротом. Мілка мала такий самий вигляд, як тоді, коли народила сина і коли Петер, глянувши на неї, забув про всі підозри, що мучили його. Тепер вона була тільки мати. Завмерши біля вогню, вона втупилась поглядом у червонясті омахи полум'я.

З іншого боку вогнища сидів Продар, спершись ліктями на коліна і обхопивши долонями голову. Він утомлено дивився поперед себе, наче намагався проникнути поглядом у якісь таємниці.

Дощ припинився. З мокрої трави над скелею скочувалися важкі краплі і падали на пісок. Здаля долинав шум води. Дув південний вітер, однак люди тремтіли від холоду. Від вимоклого одягу йшла пара.

Мілку знеміг сон. Але її морозило, і невдовзі вона, пройнята дрожем, збудилась і озирнулася навкруги.

— Скоро ранок? — змучено спитала вона.

Продар здригнувся і, спрямувавши погляд на схід, де почало світати, сказав:

— Займається... Скоро.

— Коли вже кінчиться ця ніч! Жахлива ніч!

— Вона була жахливою не тільки для нас,— зітхнув свекор і підгорнув сире гілля. Зграйка іскор вирвалася нагору і згасла, наштотхнувшись на вологу скелю.

— Хоч одна втіха,— відповіла невістка.

— Ніяка це не втіха! — обурився старий.— Якби інших обійшло лихо, нам би допомогли. А так...

— Що скаже Петер, коли повернеться? — знову озвалася Мілка

— Петер? — здивувався Продар і підняв голову.— Ти ж казала, що він мусив прийти вчора ввечері?

— Як же він міг прийти? — збентежилась вона.— Може, він у нас, у матері...— з надією додала вона.

— А ти не думаєш, що всі мости позносило?

— Може, він не пішов,— відганяла від себе страшні думки жінка.— Може, залишився в місті. Який божевільний за такої негоди подається в дорогу.

— Якби ж то,— повільно проказав Продар.— Боюся, що все не так,— стихив голос.

— Не лякайте мене! — скрикнула Мілка.

Дитя прокинулось і наполохано зиркало на полум'я, на мокрі дрова, що шипіли й чадили.

Старий підвівся. Туга стисла його серце, на очі навернулися сльози.

— На тому місці я сказав Петеру слова, які колись говорив мені дід: «Дивись, щоб не скінчив тим, з чого я почав!» А ми саме там і опинилися. Завтра починатимемо все спочатку.

Мілка розплакалась.

— Мовчіть,— попросила вона.— Буде все добре!

Захлипав хлопчик, сховавши голову в матері на грудях.

Продар зворушено подивився на невістку. В цю мить він знову відчув себе могутнім господарем, як колись.

— Піду до хати, подивлюся, що з неї залишилося. Принесу одяг і хліба. Чекайте на мене!

Повільним рішучим кроком старий попрямував стежкою і зник за низьким чагарником.

Ранкова зоря прорвала хмари, тьмяне світло залило долину. Вода підступила й до Кошанової хати. Біля неї голими дерчаками стриміли дерева. Озеро помалу зменшувалося. Поле, де бовваніла халупа жебрачки, повністю було затоплене. Хата Продара стояла, з усіх боків оточена водою. У стіні, зверненій до річки, з'явив великий пролом, крізь який було видно усе всередині хати.

Мілка підвелася, взяла дитя на руки, вийшла на стежку і звідти поглянула на Кошанову хату.

— Тата, тата! — випростав рученята хлопчик.

— Де? — спитала Мілка, повіривши на мить, що дитя й справді бачить батька.

Але його не було. Кошанова хата самотньо стриміла над озером. З дверей вигулькнула жіноча постать і зникла. «Мати», — зітхнула Мілка. Вона чекала з дитиною на руках, що от-от вийде Петер, махне рукою і дасть знати, що він живий-здоровий.

Вона стояла й чекала... Можливо, то були перші хвилини щирої любові до Петера.

Жінка чекала довго — довго, поки почало сутеніти...

* * *

У моїй пам'яті, як на фотографії, чітко закарбувалася картина: на возі лежить потопельник, волосся прилипло до старої рани, на грудях — свіжий темний рубець; віз повернуто в протилежний бік від хутора, де колись жив цей чоловік...

Звабник

1

Була темна, беззоряна ніч. Вкриті лісом вершини гір заледве вирізнялися на тлі неба. Стрімкі схили, нужденні поля, завислі над урвищами, понурі сіножаті, граби й модрина,— усе, здавалося, проковтнула чорна безодня. У хатах, розкиданих по узбіччях, горіло світло. Була пізня година, і вікна гасли одне за одним. Подекуди озивалося скажене гавкання собак. І знову все завмирало. Коли-не-коли задував вітер, шарудячи листям. Тільки ручаї, що збігали з усіх схилів, жебоніли цілу ніч.

Вузькою ущелиною, затиснутою між двома узбіччями, крекчучи йшли двоє контрабандистів з важкими заплічними мішками. Вони не шукали стежки, а здіймалися навпростець, крутим схилом. Правою рукою кожен з них спирався на палицю, лівою — хапався за низькорослу траву й кущі. Отак ідучи, вони не обмовилися й словом. Часом хлопці спинялися і презирилися, дослухаючись до шерехів.

Нарешті дісталися до сіножаті, яка оперізувала гору, і вийшла на стежину, що кривулясто дерлася нагору. На верхньому кінці сіножаті, під навислим полем, вони зупинилися, поскидали заплічні мішки на землю і полягали долілиць відпочити, поглядаючи на пагорб.

Пбдув вітру із-за пригорка доніс до них тремтливий звук дзвона.

— Одинадцята? — спитав Єрнеєць.

Наде освітив сірником циферблат годинника і прошепотів:

— Так, одинадцята.

Їх оповила густа темрява і тривожна тиша.

Єрнеєць напружено вдивлявся вперед, через поля, які великими плямами чорніли на узгір'ї. На пагорбі у садку ховалася хатиця з господарськими прибудовами. На ледь світлішому тлі вирізнялися темні стріхи.

— Дивно, у нас ще й досі світиться,— зауважив він. Наце глянув на пагорб.

— Я не бачу.

— Он там світло, поміж деревами.

Чоловіки на мить замовкли.

— Може, у вас на вечорниці зійшлися?

— Навряд.

— Чи не митники?

— Ці рідко заглядають у нашу хату.

Вони завдали заплічні мішки на спину й обережно рушили полем. Найменший шум спиняв їхню ходу. За полем розкинувся сад, що зусібч оточував хату. Скрадаючись поміж деревами, вони почули, як загарчав пес, прив'язаний біля повітки.

— Цить, занудо! — упівголоса гукнув Єрнеєць.

Собака почав до нього лащитись, але до Наце недовірливо ошкірив зуби. Хлопці скинули заплічні мішки в яму біля свинарника, закидали листям і навшпиньках підійшли до хати, уникаючи світла, що падало з маленьких, незавішених віконць.

Зазирали в кімнату. За столом сиділа чорнява, кароока дівчина. Митники, що під час обходу зайшли сюди й засиділися допізна, складали їй компанію. Один з-поміж них, рудовусий довгань, сидів трохи віддалік, спираючись на рушницю. Його товариш — приземкуватий брюнет з коротко підстриженою бородою, — примостився біля дівчини і, тримаючи її за руку, щось розповідав. Залка всміхалася, дивлячись кудись прямо перед себе і лише час від часу кидаючи на нього збентежений погляд. Очевидно, слова митника музикою озивалися в її

серці, дівчину насторожував лише його дотик, однак вона й не думала забирати свої руки.

— Ходімо! — прошепотів Наце.

Єрнеєць, як укопаний, замер на місці. Уп'явшись очима в сестру, він, здавалося, й не чув товариша. Вона йому всміхається! Ще й дозволяє тримати за руку! У хлопця всередині все запалало. Опинись у нього тієї миті камінь, він би, не вагаючись, пожбурих його в шибку.

— Ходімо! — смикав Єрнейця Наце. Зараз найзручніший момент — ми знаємо, де вони.

Єрнеєць стрепенувся і глянув на товариша, чиї слова привели його до тями, інакше він, мабуть, уже накоїв би дурниць.

— Пішли в хату! — сказав він.

— У хату? — здивувався Наце.— Ти що, здурів?

Єрнеєць, не слухаючи товариша, рішуче подався до хати, гукаючи чобітьми, аж луна котилася. Наце закам'янів. Єрнеєць завжди був несхитний у своїх рішеннях. До того ж було просто запізно, бо він уже стояв на порозі. Тож Наце кинувся за ним.

Вони увійшли до хати. Залка встигла вивільнити свою руку і тепер ошелешено глипала на них широко розкритими очима. У цю хвилину дівчина чекала будь-кого, тільки не брата з хлопцем, якого ніколи досі не бачила. Вона злякалася за Єрнейця, але водночас її розбирала цікавість, що з того вийде. Залка поглянула на митників.

— Хто ви такі? — спитав довгань.— Чого вам тут треба?

Єрнеєць стояв біля дверей світлиці. Випростаний, високий, головою майже сягав стелі. Ледь стримуючи обурення, він покусував вуса, уп'явшись колючим поглядом у митника.

— Що мені тут треба? — насмішкувато процідив він.— У свою хату я приходжу, коли хочу.

Довгань, що був новачком, запитально подивився на

товариша. Той мовчки кивнув. Він упізнав Єрнейця, якого давно вже підозрювали в причетності до контрабанди, але доказів не вистачало. Залчин брат, видно, розсердився не на жарт, окрім того, митники засиділися в його хаті, тому дражнити його було не варто. Погляди зосередилися на Наце.

— А це хто?

Наце був невисокий на зріст, але міцний поставою, рудоволосий, у штанях до колін і гетрах. Хоч він мав славу відважного контрабандиста, у скрутних ситуаціях ставав безпорадним. Ось і тепер, почувши запитання, Наце неспокійно забігав очима, аж поки спинив їх на Єрнейцеві. До зневажливої посмішки-маски, яка завжди грала в нього на обличчі, приєднався вираз переляку.

Єрнеєць розгубився.

— Це хлопець моєї сестри,— пояснив він.

Залка витріщилась на брата, ледь стримуючись, щоб не пирснути сміхом. Думка, що цей присадкуватий рудань міг бути її хлопцем, розвеселила дівчину. На щастя, митники не дивились на неї, й вона встигла зорієнтуватися.

Зметиковав що до чого й Наце. Він підступив, усміхаючись, до Залки і примостився біля неї...

— Щось тебе не видно було в неділю,— заговорив до дівчини.

— Мати нездужала,— відказала, та, серйозно дивлячись на стіл.

Йй не подобалася братова вигадка, однак заради його безпеки швидко увійшла в роль.

— Де ви живете? — недовірливо спитав один з-поміж митників.

— В Ометнику,— Наце вмить збагнув, що треба сказати.— Я Філожар з Ометника.

У Залки засмикалося підборіддя, її душив новий напад сміху, однак Єрнеєць зміряв сестру таким поглядом, що в тої аж кров похолола.

Митники мовчали. Хлопець збудив у них підозру, проте цілком імовірно, що він і справді Філожар з Ометника. Вони знали далеко не всіх людей в окрузі, особливо з хуторів.

— А мати де? — далі розпитував Наце.

— Спить. Відколи занедужала, рано ввечері вже валяється з ніг.

Дівчина й хлопець щосили намагалися переконливо зіграти свою несподівану роль. Однак вони були зовсім незнайомі, і розмова не клеїлася. В хаті запанувала тривожна, підозріла тиша.

Єрнеєць, мов п'яти йому пекло, бігав з кутка в куток кімнати, кидаючи гнівні погляди то на сестру, то на митника, і навіть не силкувався приховати свого невдоволення.

Загавкав пес, митники презирнулися, попрощалися й пішли.

Коли їхні кроки затихли на путівці, Єрнеєць підступив до сестри і пригрозив їй кулаком.

— Ще раз отак тебе застану...— підвищив він голос.

Дівчині кров ударила в лице.

— Хіба я винна,— затремтіли в неї губи.— Як я могла їх вигнати?

— Іншим разом раніше замикай двері і лягай спати!

Єрнеєць знову став ходити по хаті.

Залка відчувала себе незручно перед Наце, який усе чув і збентежено кусав губи.

— То мені вже ні з ким не можна й побалакати?

— Я цього не казав. Але якщо ти дозволятимеш, щоб тебе хапав за руки кожен, хто загляне в хату, я цього не потерплю!

— Єрнейцю!

— Не «єрнейцый»! Я все бачив у вікно!

Дівчина ледь стримувала сльози, але все-таки опиралася:

— Ну, то сиди вдома і стережи мене.

— Мовчи! — спалахнув брат.— Я своє сказав. Якщо одного чудового дня дістанеш від мене прочухана, нарікай на себе!

Залка мовчки втупилася в стіл. Сперечатися з братом було марно. Вона б розплакалася, якби була сама. А так тільки кліпала очима, повними сліз. Губи її тремтіли.

2

Залка недовго сердилася на брата. Такі сутички траплялися в них і раніше. Спершу вона була образилася на Єрнейця за грубі слова, однак, ще раз усе обдумавши, дівчина пробачила йому. Залка знала, що він любить її і бажає тільки добра.

Вона була на два роки молодша від нього і пам'ятала, що і в дитинстві він не спускав з неї ока. Сусідські хлопці кривдили своїх сестричок, завдаючи їм всіляких капостей, а Єрнеєць жодного разу не довів її до сліз. Коли Залці загрожувала небезпека, вона знала, що завжди знайде в нього захист. Коли дівчинці справили нову спідничку і вона почала ходити до церкви,— а це все-таки дві години ходи від дому,— він завжди, мов цуценя, супроводжував сестру, раз у раз поглядаючи на неї, милуючись і пишаючись її вродою. Якщо який-небудь хлопчисько бодай словом зачіпав її, Єрнеєць шулікою налітав на нього. Залка цінувала його турботу і сама усією душею прив'язалася до брата. Їх зближувало й те, що вони жили на хуторі. До найближчого сусіди було півгодини ходи. Сестер і братів вони не мали — всі повмирали в дитинстві. Батько більше займався своїми справами. А мати в них була хвороблива, небалакуча, замкнута.

Почалася війна. Її чорна тінь торкнулася і їхньої глушини. Єрнейця майже підлітком забрали в солдати.

Залка проводжала брата, несучи його валізку. Десь на півдорозі до підніжжя їхнього пагорба вони потисли одне одному руки, Єрнеєць пішов далі, а вона сіла на камінь і розплакалася.

Від їхніх листів віяло ніжністю, неначе то листувалися двоє закоханих. Коли Єрнеєць перечитував у окопі рядки із Залчиних листів, перед його очима поставала рідна хата в садку, на узбіччі пагорба. Коли він писав сестрі, то із зворушенням згадував юність.

В одному з листів дівчина повідомила про батькову смерть.

Через три з половиною роки Єрнеєць повернувся, потис сестрі руку і зачудувався з дівчини,— так подорослішала вона й стала ще привабливішою. В очах у Залки світилися дівочі мрії та пристрасть. Тільки на денці зіниць зачалася ніби якась тиха, прихована туга.

— Оце ти така тепер, Залко?!

— Яка така? Яка була, така й лишилася.

— Ні, не така,— засміявся брат.

— Хіба що трохи підросла. А ти постарів.

Він справді ніби постарів. Був колись вразливий душею, мов дитина,— таким і пішов,— а повернувся дорослим чоловіком. Довгі вуса, борода, наче поруділа стерня, довкола очей і губів залягли глибокі зморшки. Від юності, яка ще прозирала з його листів, тепер не лишилося й сліду. Брат і сестра вдивлялися одне одному в вічі, розуміючи, що трохи почужіли. Потрібен був час, щоб вони знову зріднилися.

Та це виявилось не складною справою. З ранку до вечора брат і сестра разом працювали та відпочивали; вони розповідали одне одному, як їм велося, не приховуючи ні найменшої дрібнички.

Єрнеєць розумів, що то за притлумлений вогонь горить у сестриних очах. То палало в ній бажання жити й кохати. Тепер він пильнував її ще ретельніше, ніж досі. Досвід війни зробив його недовірливим. Крім того,

їхня хата стояла на кордоні, повз неї швендяв усякий люд. Батько помер, мати все більше хворіла, і на його плечі навалилася не одна лише турбота про господарство.

Залку братова опіка часом дратувала. Зачаєна у серці жага кликала дівчину з-під його нагляду. Проте, зваживши все на холодну голову, вона подумки дякувала Єрнейцю. Вона любила брата, і та її любов посилювала тривогу за нього.

Якось Залка на материнє прохання підсіла до брата і, зазираючи в очі, попросила:

— Єрнейцю, кинь контрабанду. Пообіцяй мені, що більше не займатимешся нею. Це не приведе до добра.

Вражений почутим, хлопець обережно відтрутив її від себе.

— Не стромляй свого носа куди не треба,— посміхнувся він напружено.

Авжеж, Єрнейцем не покомандуєш. І взагалі він був затятий контрабандист.

Життя в тій глушині після війни змінилося докорінно. Дикі гори, колись майже безлюдні через свою віддаленість від решти світу, тепер кишіли контрабандистами. Ніч у ніч валували собаки, пробуджуючи людей зі сну. Їх знемагав постійний страх перед злодіями.

Не раз буряної ночі чувся обережний 'постук у шибку.

— Хто там?

— Добрі люди. Відчиніть.

І Єрнеєць їм відчиняв. Заходили незнайомі чоловіки, скидали з пліч важку ношу, якщо не встигли її десь уже заховати, обсушувалися біля печі, відпочивали.

— Митників не бачили? — питали гості.— Коли вони проходили?

Господарі розповідали все, не криючись. Вони ніколи не виказували контрабандистів — боялися. Бог його знає, на що здатні ті чужинці! У сусідньому селі, кажуть,

вони спалили козолець¹. На якомусь хуторі отруїли собаку. Дивовижні слухи поширювалися про них.

— Проведіть нас,— просили чоловіки, якщо були новачками, а ніч темна й буряна.

Єрнеєць спочатку вагався. Залка й мати відмовляли хлопця, та коли контрабандисти вперше запропонували йому легкий заробіток, зважився.

Провів їх один раз, другий, третій... А тоді й зовсім часто. У дощ і бурю, в сніг і заметіль. Згодом Єрнеєць уже не просто вказував дорогу контрабандистам, а й сам узявся за це ремесло. Ним керувала не стільки жадоба наживи, скільки пристрасть. Скрадатися безшелесною тінню, дослухатися в темряві до найменшого звуку, ризикувати на кожному кроці — все це діяло на нього, як п'яний напій. Уночі Єрнеєця не можна було застати в ліжку. А вдень — змучений і невиспаний, він не працював, а повзав, мов сонна муха.

— Маєш хату і землю — чого тобі ще бракує?— питала його мати.

— Що я робитиму з матір'ю, якщо тебе посадять? — підхоплювала Залка.

Єрнеєць уперто мовчав.

Подеколи їхні слова таки доходили до його свідомості. Він обіцяв собі, що більше не ризикуватиме. Але наставала ніч, укривала темрявою гори, з протилежного узбіччя озивався дзявкіт лисиць, у лісі кричала сова. Хлопцю здавалося, що його кличе сама природа, і він не міг усидіти вдома.

¹ Козолець — пристосування для сушіння сіна, схоже на широку драбину під дашком.

Якось увечері до них прийшов Наце, сів за стіл і заговорив до Залки. Та знехотя відповідала. Трохи нахабна посмішка і руде волосся хлопця викликали в неї неприязнь.

— А митники повірили, що ти моя дівчина, — теревенив він, згадуючи той вечір, коли вони вперше зустрілися.

— І що з того?

— Невже б ти не хотіла бути моєю?

— Звичайно, ні.

Хлопець був не з тих, що ображаються. А Залку дратувало те, що він не переставав називати її «моя дівчина». Може, він і справді думає, що вона вже його.

Єрнеєць вислухав сестрині нарікання. Йому теж не подобався Наце. Він не довіряв йому, хоча їх пов'язували нічні мандри. Те, що Залка гидувала руданем, брата влаштовувало. Однак тривожило його інше. Останнім часом Залка якось перемінилася. В очах горіла причаєна радість, до якої водночас домішувалася тиха жура й задума. Що з нею? Він марно дошукувався причини.

Якось увечері тої пори, коли весна переходить у літо, таємниця нарешті розкрилася.

Повертаючись із вечорниць, Єрнеєць примітив біля хати чиюсь постать. Він навмисне пішов через сад стежкою, зарослою травою, щоб не виказати себе кроками. Причаївшись за гіллястою яблунею, він напружив зір, але не міг розпізнати, хто там був. Невисока постава, широкі плечі, — ось усе, що він міг визначити. Гість так тихо перешіптувався із Залкою, яка стриміла у вікні, що не можна було розібрати жодного слова.

Єрнеєць підійшов ближче.

— Наце?

Хлопець біля хати здригнувся від несподіванки. Він наче намірився тікати, але передумав і ступив до Єрнейця. Залка зачинила вікно.

— Це ти, Єрнейцю?

То виявився не Наце, а Матевж, який силкувався говорити байдуже, хоч голос виказував, що зустріч йому небажана.

— Я. А ти що тут робиш?

Слова звучали холодно, майже різко.

Домівка Матевжа стояла на протилежному узбіччі. У хлопця були маленькі, неспокійні очі, тоненькі закручені вуса, що нагадували два гострих шила. Єрнеєць і Матевж іноді разом гуляли на досвітках, але ніколи не товаришували, залишалися добрими знайомими. Сп'яну Матевж розпатякував, як базарна баба, вихваляючись із юнацькою пихою, як скакав у гречку з тою чи іншою дівкою. Єрнеєць підсміювався з його хвастоців. Але коли він помітив, що той накидає оком на Залку і частіше, ніж треба, розпитує про неї, у нього зашкребло на душі. А тепер він здогадався, чому Матевж останнім часом уникав його на досвітках. Отже, хлопець крадькома навідується до їхньої хати, і Залка в будь-який час відчиняє йому вікно. Щоправда, Матевж був із хорошої сім'ї і не цурався роботи. Єрнеєць не став би заперечувати, якби він одружився на Залці. Проте на саму думку, що він і про Залку говорив ті самі непристойності, у нього скипіла кров.

Єрнеєць із задоволенням схопив би Матевжа за шию і без жалю задушив. Проте він переборов-себе, хоча його й трусило, мов у лихоманці.

Матевж інстинктивно здогадувався про думки й почуття Залчиного брата. Він і раніше відчував його неприязнь. Тому, відступивши на пару кроків, спалахнув:

— Що я тут роблю? Де хочу, там і ходжу!

— Ходи, де хочеш, тільки не під моєю хатою.

Матевж розреготався:

— Погляньте на нього! Чи, може, ти не ходиш попід чужими хатами?

— Ходжу. Але не під твоєю. А якби й ходив, то як усі порядні люди.

Єрнейця переповнював гнів, він через силу стримувався, щоб не накинутися на зухвальця з кулаками. Матевж побоювався його, тому з радістю перевів би розмову на мирний тон. Проте останні слова зачепили його за живе і тільки посилили роздратування й упертість.

— Що ти сказав? — підступив він на півкроку ближче.— Ану, повтори, бо я щось не дочув.

— У нашої хати є двері, і не треба дертися у вікно. Тепер зрозумів?

— По-твоєму, мені вже й до дівчат залицятися не можна? — зневажливо скривився Матевж.

— Залицяйся до кого хочеш, тільки не до нашої Залки.

— А мені хотілося б саме до неї.

— Тільки спробуй!

— А чому ні, хотів би я знати?

— Сам знаєш. Якщо ж не здогадуєшся, я тобі нічим не можу зарадити.

Матевж і раніше вже здогадувався про причину Єрнейцевої неприязні до нього, а тепер остаточно в ній упевнився. Те, що у Залчиного брата склалася про нього погана думка, прикро вразило його. Але він був не з того тіста, щоб виправдовуватись і присягатися перед будь-ким. Натомість Матевжа охопили обурення та гнів. Він підкрутив свої тонкі вуса і посміхнувся з погордою:

— Ну, так далеко ми ще не зайшли.

У душі Єрнеєць вагався і якоїсь миті навіть пошкодував, що поквапився висловити свою неприязнь до Матевжа, але, збагнувши смисл його останніх слів, аж пересмикнувся, мов від ляпаса. «Так далеко ми ще не зайшли»? Оце «ще» ножем різнуло в серце, кров удари-

ла хлопцю в обличчя, очі вирячилися. Він зігнувся й кинувся на нахабу.

Матевж чекав такого повороту і схопив його обома руками. За мить вони вже вовтузилися на землі.

Залка відчинила вікно.

— Єрнейцю! — розпачливо кричала вона. — Єрнейцю!

Хлопці нічого не чули. Міцно зчепившись, вони кречтали й качалися по землі. Кожен намагався підім'яти суперника під себе, але удача поперемінно переходила від одного до другого. З їхніх вуст не вирвалося жодного звуку, чулося тільки приглушене харчання.

Нарешті вони покотилися схилом униз і налетіли на стару грушу. Матевж так гепнувся головою об стовбур, що знепритомнів.

Єрнеєць вражено підвівся. Кілька секунд сторопіло, зачаївши подих, дивився на хлопця, що нерухомо лежав біля його ніг, потім набрав капелюхом води з ночов і хлюпнув Матевжеві на голову.

Той поступово прийшов до тями, сів і почав обмацувати голову. Через деякий час нарешті збагнув, що сталося, звівся на ноги, але не втримався і схопився за дерево. Повільно, мов п'яний, не озвавшись ні словом і не кинувши погляду на супротивника, пошкандибав додому.

Єрнеєць подався до хати, ввійшов, не звертаючи уваги на Залку, що чекала його, сів за риг столу і підпер руками голову. На серці було тяжко.

Залка дивилась і дивилась, немовби намагаючись вчитати щось із братового обличчя.

— Ти його сильно? — нарешті зважилася спитати.

Єрнеєць зміряв її неприязним, осудливим поглядом.

— А тобі шкода?

Залка здригнулася. Що він каже! Що їй до Матевжа! Хоч, можливо, до нього вона ставилася трохи прихильніше, ніж до решти хлопців, які ночами бентежили їй

душу своїм співом, але жоден ніколи не постукав до неї у вікно.

— Я за тебе переживаю,— схлипуючи, сказала вона. Єрнеєць розтанув і притлумив у собі роздратування.

— Я не винен, він сам ударився об стовбур,— глухим голосом проказав брат.— Нічого не сталося, він уже пішов додому...

Залка мовчала. Хлопець підвівся і почав з кутка в куток ходити по хаті.

— Я не хочу, щоб він швендяв під нашою хатою,— мовив Єрнеєць.— Якби ти тільки знала, що він плів про деяких дівчат...

Залка приголомшено закусила губу.

— Я нічого не знала,— пояснювала вона.— І чомусь не могла прогнати.

— Тіне ж ти прогнала. Хіба ні?

На той докір сестра нічого не відповіла, тільки опустила очі, не в змозі втримати сльози, що закапали на стіл.

4

Три тижні Матевж відлежувався у ліжку: удар об дерево виявився не таким безневинним, як собі уявляв Єрнеєць. На запитання, що з ним сталося, хворий відповів: упав, повертаючись п'яним із досвітків. Правду знали тільки він, Єрнеєць та Залка.

Одного разу хлопці зустрілися на узвозі і з замішанням поглянули один одному в вічі. Що казати, як поводитися? Обидва водночас насунули капелюхи на очі і розійшлися кожен у свій бік.

Єрнеєць і далі займався контрабандою, усе відчайдушніше ризикуючи, не боячись ні темряви, ні диявола. Часом згадував про Матевжа і був певен, що хлопець не забув їхньої сутички: занадто відверта погроза світилася в Матевжевих очах. Він, звісно, уникатиме звичайної

бійки, але шукатиме інакшого способу помститися. А що, як?.. Єрнеєць побоювався навіть продумати до кінця такий варіант, але про всяк випадок вирішив уночі з хати не відлучатися.

Два тижні він стримувався, а потім його знову покликала ніч.

Одного разу Єрнеєць і Наце перейшли кордон і саме перед грозою заскочили в хату. Уперіщила злива. Над горою мигтіли блискавки. Відлунював грім. О такій порі контрабандисти почували себе в безпеці і, отже, покинули заплічні мішки прямо на лавці. Хлопці намірилися добре перепочити, а вдосвіта рушити далі.

Залка встала, щоб зварити їм кави, а тоді сіла й собі за стіл, де вже сидів Наце. Злива вщухала, в деревах зашумів вітер, повіваючи крізь відчинене вікно в світлицю і хитаючи пломінчик у лампі. По стінах і печі шугала Єрнейцева тінь, хлопець неспокійно ходив з кутка в куток. Зиркнув на годинник: уже за північ. Був він незвично похмурий і знервований, його дратував грайливий настрій Наце.

Тим часом рудань підсунувся до Залки і зухвало поклав їй на плече руку. Дівчина кинула погляд на брата і відсторонилася.

— Ти що, боїшся мене?

— Ні. Чого б це раптом?

— А чого ж не можна до тебе доторкнутися?

— Бо я не твоя дівчина,— силувано засміялася вона.

— Це можна виправити.

Єрнеєць зупинився і зміряв поглядом Наце й Залку. Цієї миті він ладен був посваритися з ким завгодно.

— Довго чекати тобі доведеться,— озвався він.

В іншій ситуації хлопець ретельніше підбирав би слова, але зараз вони зірвалися з язика самі по собі. І він не жалкував про це. Йому не подобалося, що Наце частіше став заходити до їхньої хати. Навіть тоді, коли

Єрнейця не було вдома. Та й у Залки рудий вже не ви-кликав такої огиди, як перше. Вона боронилася від Наце тільки на словах, сама ж не спускала з нього очей. Єрнейця це і дратувало, і обурювало.

Наце ошелешено і в замішанні поглянув спершу на дівчину, потім на її брата.

— Ти щось маєш проти мене?

— Так.

У руданя на обличчі заграла зневажлива посмішка.

— То, може, ти й мені скажеш про це?

— Залці потрібен чоловік, а не коханець.

— Єрнейцю! — вигукнула дівчина.

— А якщо я попрошу її руки?

Єрнесць подивився на руданя. Він не вірив Наце. А якби й вірив, однаково такий поворот був би йому не до вподоби. Вони сходили разом чимало доріг, часто ночували в чагарниках і, отже, мали б добре знати один одного. Тим часом Єрнесць практично не знав про нього майже нічого. Навіть — звідки той родом.

— І куди ж ти її забереш? — зневажливо спитав він і майже глузливо розсміявся. Та наступної миті напружив слух: надворі загавкав собака і відразу ж замовк, тільки сердито гарчав у темну ніч. Гроза віддалялася.

Наце був не надто вразливий, однак від Єрнейцевих слів у нього спалахнули очі.

— Ти думаєш, що тому, в кого немає хати, і женитися заборонено?

— Не заборонено. Але одного заплічного мішка для одруження мало. Адже ти розтринькуєш все, що заробляєш.

У руданя закипіла кров, він увесь почервонів аж до коріння волосся.

— Чорт забирай! — заревів.— У тебе я ні разу не позичав!

Хлопці спалахнули, як той хмиз. Здавалося, от-от вчепляться один одному в чуба. Наце піднявся із-за сто-

лу. Та перш ніж Єрнеєць відповів йому, знову озвався пес, цього разу ще зліше, і задеренчав ланцюг.

— Щось сьогодні діється з собакою! — промовила Залка, яка досі мовчала, напружено завмерши.

Хлопці не знали, що сказати. Знадвору долинули кроки кількох людей. Наце вдарив по лампі, та розбилася й погасла. Він підскочив спершу до комірчини, але в останню мить передумав і вистрибнув у розчинене вікно.

Єрнеєць схопив заплічні мішки і засунув під лавку.

— Скажеш, що не знаєш його, — прошепотів сестрі.

У хату ввійшли троє митників. Світляні кружальця від електричних ліхтариків забігали по кімнаті. Чоловіки познаходили заплічні мішки. За Наце й слід прохолов.

«Матевжева робота», — подумав Єрнеєць, покушуючи бліді губи, і без опору здався владі.

— Я скоро повернуся, — заспокоїв він матір, яка в самій близькості вибігла в світлицю, заламуючи руки.

Це все, що він устиг сказати. Єрнейця забрали. Залка тихо схлипувала.

5

Через кілька тижнів Єрнеєць повернувся додому. Він не виказав Наце, Залка теж мовчала, а мати майже не знала руданя. Єрнейця умовно засудили на три місяці ув'язнення і призначили штраф.

Страх, що його він зазнав у в'язниці, охолодив контрабандистські пристрасті, і Єрнеєць заприсягся, що більше ніколи не ступить на той шлях. Спершу йому було дуже важко. Вечорами тинявся по хаті з кутка в куток, мов звір у клітці, але стримувався. Якби Єрнейця знову спіймали, йому довелось б відсидіти не тільки новий, а й попередній строк. Мати цього не пережила б. Крім того, час було подумати про занедбане господарство.

Мати й Залка раділи переміні. Єрнеєць соромився вий-

ти на люди, неначе в нього на лобі було написано про в'язницю. Але врешті не витримав і приєднався до хлопців на досвітках.

Там він зустрів Матевжа.

Ніхто не знав, що Залчин брат підозрює його у доносі. Хлопці обмінялися непривітними поглядами з-під капелюхів, здригнулися і відвели очі вбік. Якби Єрнеєць зустрів Матевжа сам на сам, він би його провчив, але зводити рахунки перед парубками не хотілося.

Потім сталося так, що вони опинилися поряд.

— Здається, я тобі дещо заборгував,— ледь чутно процідив Єрнеєць крізь зуби.

— Можеш віддати.

— Порахуюся з тобою, коли ще раз заловлю під вікном.

— Мене не заловиш. Когось іншого лови.

Матевж і справді більше не блукав під Залчиними вікнами. Не від страху перед її братом, а з інших причин. Окрім того, він помітив, що дівчина уникає його, може, навіть ненавидить. Кривда пекла йому душу, та він ні словом, ні поглядом не виказував цього.

Єрнеєць ступив крок і враз скам'янів.

— Кого це іншого?

Але Матевж не відповів і подався далі.

Залчин брат більше не зачіпав Матевжа. Він був задоволений розмовою, бо зумів натякнути, що підозрює його у зраді. Єрнеєць був переконаний, що порохується з Матевжем і що той більше не поткнеться до їхньої хати. Однак останні слова не виходили в нього з голови. Кого він мав на увазі?

А Залка непокоїла його дедалі більше. Раніше Єрнеєць боявся того дня, коли вона, одружившись, піде з дому, а тепер бажав цього. Не те щоб дівчина стояла йому поперек дороги, хоча й він збирався женитися. Як на нього, хай би вона завжди жила вдома. Проте Залка досягла тих літ, коли дівоча краса починає в'янути, тому

з кожним днем сестра ставала все більш неспокійна, неврівноважена. Очі горіли вогнем жаги. Єрнеєць побоювався, що вона не роздумуючи кине́ться в обійми першому-ліпшому.

Його страх був безпідставним. Залка ще не зовсім розчарувалася в дівочих мріях, щоб вискочити заміж за будь-кого. Так вона віднадила Тіне, хирлявого хлопця, стриженого під йоржика. Зате Єрнеєць з радістю віддав би сестру за цього кравчика, що мав хатинку і шмат землі.

Якось Залчин брат перепинив Тіне на узвозі.

— Чого ти до нас не навідуєшся? — запитав він його.

— Тебе ж ніколи не застанеш удома.

— Тепер я завжди вдома. Та й не один я в хаті.

Єрнеєць замовк і засумнівався. Чи не бовкнув зайвого? Чи не складеться враження, що він набивається з сестрою? Однак для брата не було таємницею, що Тіне не байдужий до неї, через те й поведився покірно й незграбно. Він годинами просиджував біля Залки, не зронивши пари з вуст, і ніяк не міг знайти підходу до її серця.

Брат заглядав дівчині в очі, немов намагаючись угадати причину її перемін. Що приховують Залчині зіниці?

— Наце не заходив? — якось поцікавився він.

Залка хитнула головою, відвернувши погляд.

Єрнеєць і сам не бачив товариша з того часу, як той чкурнув через вікно. «Може, Наце обрав собі інший шлях?» — задоволено міркував він.

Одного разу ввечері, повертаючи з базару, Єрнеєць зустрівся з ним.

Хлопці привіталися.

— На мене каркав, а сам ускочив у халепу, — засміявся Наце.

— Я збрехав, що не знаю тебе. І Залці звелів говорити те саме.

— Та вона мене і сама б не виказала.

Єрнеєць повільно опустил повіки, а потім уп'явся очима в хлопця. «І сама б не виказала?» Звідки він це знає? Кілька хвилин панувала мовчанка.

— Коли це ти балакав з нею? — повільно спитав він.

— Коли? — зам'явся Наце.— Тоді, як... Коли ж це було?

Залчин брат не чекав, поки той згадає; не попросившись, він різко повернувся й попрямував стежкою.

Роздратований і злий, прийшов додому. За столом сидів Тіне, який вирішив знову завітати в гості. Мати втомлено скулилася в кутку. Залка неухважно втупилася в газету, майже не слухаючи, про що час від часу говорив Тіне. Єрнеєць, тричі зміривши кроками світлицю, нарешті зупинився перед сестрою й спитав.

— Коли до нас заходив Наце?

Залка підняла голову, густо почервоніла.

— Та не було його,— відповіла вона.

— Брешеш! Він тільки-но сказав, що був.

— Колись був,— затинаючись, проказала дівчина,— давно уже... Тебе ще не було вдома.

— Коли ж це? — озвалася мати.— Я щось не пам'ятаю.

— Ви, мабуть, не чули,— зам'ялася Залка.

— Оце так? — блиснули Єрнейцеві очі з-під насуплених брів.— Я питав тебе про нього, і ти сказала, що не приходив.

Сестра мовчки дивилася на стіл. Її нижня губа ледь тремтіла.

У Єрнейця було таке відчуття, наче його з ніг до голови облутано брехнею, і він не може з неї виплутатися. Якби не Тіне, брат вибухнув би й ударив кулаком по столу. А так переборював себе і знову став ходити від вікна до годинника.

— А що тут поганого, як він і приходив? — боронила-ся дівчина.

— Те, що ти приховувала,— ось що погано,— гаркнув хлопець.— Щоб ноги його більше не було в нашому домі!

— Це ж ти його привів,— знервовано огризнулася Залка.

Єрнеєць був прикро вражений. Таким тоном вона ще ніколи не розмовляла.

— Атож, я,— закричав він.— Але це ще не значить, що при нагоді я не викину його за двері! Зрозуміла?

— Єрнейцю! — зупинила його мати.

Залка часто закліпала повіками, втупившись у газету і не приховуючи хвилювання. Тіне зніжковів і не знаходив собі місця. Тільки коли Єрнеєць сів на лавку й заговорив до нього, він полегшено зітхнув.

6

Минув місяць, другий, наближалася осінь.

Стояла безвітряна ніч, рідкі хмари непорушно зависли на небі. Із-за них коли-не-коли виринав місяць, освітлюючи долини й узбіччя.

Хоча була неділя і з сусіднього схилу лунали парубоцькі пісні, Єрнейця не тягло з дому. Повечерявши й прочитавши молитву, він сів за стіл, насолоджуючись байдикуванням, запалив цигарку і водночас подивлявся на сестру, що у кутку під розп'яттям читала книжку.

У той вечір вона здавалася йому дуже неспокійною. Раз у раз дівчина відривалася від читання і підводила на нього очі. Єрнеєць роззирнувся навкруги, ковзнув поглядом по годиннику, а потім знову подивився на сестру. Він помітив, що книжка розгорнута на останніх сторінках, а текст Залка затуляє долонею. Відчувши на собі братів погляд, вона здригнулася, закрила книгу, густо почервоніла, потім знову розгорнула, однак уже на перших сторінках.

Хлопець не переставав спостерігати. Останнім часом

сестра змарніла, очі, обведені темною тінню, запали, погляд утратив колишню ясність. Чи, бува, не захворіла?

Він би з радістю розпитав, що з нею. Проте, якщо до останнього часу вони жили без таємниць, то тепер,— брат це відчував,— Залка замовчала б правду. Дівчина щось приховувала. Що саме? Якби ж то він знав! Сестра почужіла... Єрнеєць спохмурнів.

Щоб розвіятись і забути про це, він подивився у вікно. Гори заливало місячне світло, на тлі неба вимальовувалися їхні темні обриси. Подеколи долинали парубочі голоси, що гукали його на досвітки. У неділю Єрнеєць ніколи не засиджувався вдома. Але в цей вечір тривожні передчуття не пускали хлопця з хати.

Залка все читала, більше не поглядаючи на брата крадькома. Нарешті відірвала від книжки очі й зітхнула.

— Ти підеш сьогодні гуляти? — спитала сестра.

Єрнеєць насторожився. Чого вона питає? Наче виводжає з дому. Він помітив, що рука її тремтить від хвилювання. Невизначена, туманна підозра народилася в душі.

— Щось не хочеться,— відказав хлопець.

Він намагався поводитися спокійно, невимушено. Узяв газету й удав, ніби читає. Насправді ж крадькома поглядав на Залку. Та й вона стежила за ним. Книжка цього разу була розкрита посередині, дівчина пробігла очима кілька рядків і знову перегорнула кілька сторінок разом, а раніше читала, не пропускаючи жодної літери.

— Що ти читаєш? — поцікавився Єрнеєць.

— Книжку.

— Бачу, що книжку. А яку? Покажи!

— Дивись! — силувано засміялася Залка.— Бачиш?

Дівчина здаля показала брату заголовок, обхопивши книжку обома руками.

Єрнеєць наполягав. Залка спохмурніла, губи в неї тремтіли, книжки вона не віддавала.

Потім розгорнула її і спробувала знову заглибитися в читання, однак очі перескакували з літери на літеру, бігали, як у загнаного звіра. Залка не сприймала прочитаного. З обличчя не сходила похмурість, чоло насупилося.

Брат і далі спідлоба спостерігав за нею.

— Дай мені на хвилинку! — простягнув він руку.

— Не заважай мені читати! — боронилася сестра, притискаючи книжку до грудей. — Що це з тобою сьогодні діється?

Ернеєць не розумів, що вона має на увазі. «Це не впертість, а щось інше», — ця думка отрутою проникла хлопцю в серце. Він підхопився на ноги, бажаючи напоягти на своєму.

— Ану, дай, кажу тобі!

— Ні, ні, ні!

Залка опиралася затято, однак брат був сильніший. Після короткої сутички книжка вислизнула з рук і, пошарпана, упала на стіл. Між сторінок стримів аркушик паперу. Ернеєць схопив його і переможно замахав ним над головою.

— Віддай мені! — розпашіла Залка ловила брата за руку. — Там нема нічого особливого...

— Якщо немає нічого особливого, чого ж ти приховуєш?

Хлопець згадав: під час молитви вона зненацька підхопилася, відкрила вікно й відразу ж зачинила. Хтось передав їй листа. Хто?

Залка зловила братів кулак і силкувалася розтиснути його, то плачучи, то сміючись водночас, мов божевільна.

— Не хочу, щоб ти це читав! — торохкотіла вона. — Не хочу!

— Я не читатиму, якщо признаєшся, від кого лист. Цього дівчина також не хотіла говорити.

— Якщо прочитаєш, я більше ніколи і не погляну в твій бік.

Від цих слів у нього защеміло в душі, кулак сам по собі розтиснувся, руки обвисли вздовж тіла. Залка підбрала папірець і заклала в книгу. Брат ображено взяв капелюха і подався до дверей. Йй стало жаль його, але що вдієш? Дівчина залилася сльозами.

— Читай, якщо хочеш,— запропонувала вона йому.— На!

Сестра добре знала брата: тепер він ні за що вже не читатиме листа. І справді, хлопець, не дивлячись на неї, відчинив двері і вийшов у сні.

— Єрнейцю!

У відповідь — ні звуку. Він побрів з хати, навіть не побажавши сестрі доброї ночі.

7

Єрнеєць ступив на стежку, що бігла схилом від хати. Глухо лунали кроки. Що було в листі? Хто написав його Залці? Що не крок — то запитання. Він намагався звільнитися від надокучливих думок, переконуючи себе, що його опіка тільки зашкодить Залці. Невже у дівчини не може бути таємниць?

Єрнеєць набрав повні груди повітря і уривчасто зашвистів. У відповідь від узлісся озвався посвист товаришів.

Згори долинула пісня, переливаючись, немов місячне сяйво:

Уночі на варті я стояв...

Любов, пристрасть, душевний біль чулися в тій пісні. Єрнеєць на мить зупинився, прислухався і прискорив ходу.

Обабіч стежини, зачаровані ніччю, стояли дерева, немов заглибившись у роздуми.

Помалу танули лиховісні передчуття, душа з кожною хвилиною все більше піддавалася чарам осінньої ночі. Перед очима постав образ дівчини, до якої кликало його серце. Може, вона не спить і дослухається? Може, навіть розрізнить його голос серед інших, якщо він заспіває?

Під горою, на перехресті двох стежин, під крилатим деревом стояли хлопці й виводили:

Любий голос чую я,
Плаче дівчина моя...

Єрнеєць приєднався до них. Співав до самозабуття. Для своєї дівчини. Тільки для неї. Голос його злегка тремтів. Пісня линула аж до зір, розбивалася об луну, що надходила з лісу.

Місяць здіймався усе вище. Його сяйво лилося широкою рікою на узбіччя і зникало в темряві ущелин і тіщин. Воно проникало в ліси, які ще не встигли побагряніти, квітами зависало на гілках дерев. Від його чарів усе навкруги здавалося ясним, прозорим, навіть людський голос, що розкривав потаємні глибини людської душі.

Поспівавши, хлопці завели розмову. Єрнеєць покрутив головою, немов когось шукаючи, і спитав:

— А де це Матевж?

Товариші перезирнулися. А й справді, де Матевж? Його не було. Хлопці начебто тільки тепер помітили це й зачудувалися.

— Знову заманулося покачати його по траві? — зарготали вони.

Єрнеєць здивувався, бо вони звідкілясь дізналися про його сутичку з Матевжем, і вирішив, що найрозумніше буде звести все на жарт.

— Еге ж, руки сверблять, — смикнув він себе за вус. — Де б це його знайти?

— А ти в Залки спитай! — кинув йому язикатий і під'юдливий хлопець.— Вона знає це краще за мене, за тебе і за всіх нас, разом узятих.

Єрнеець уже намірився був затягнути з хлопцями пісню й покинути думати про Матевжа. Однак ті слова подіяли на нього, немов удар батою. Він обернувся і прошив поглядом товаришів, що саме намагалися затулити базікалу рота. Це також не пройшло повз увагу Залчного брата. Отже, вони щось приховують.

— Що ти сказав? — накинувся на хлопця Єрнеець.

— Не глухий. Повторювати не буду!

— Не бреш! — прошипів Єрнеець, пригрозивши йому кулаком. З-під капелюха люто зблиснули очі.

Базікало зблід, але не втихомирився. Руки в кишнях стислися в кулаки.

— Коли переконаєшся в моїй брехні — можеш і вдарити. Я сам тобі пику підставляю!

Єрнеець замахнувся, але хлопець відскочив, уникнувши удару, і схопив ломаку, що лежала при дорозі.

— Ану, спробуй! — гукнув він.

Хлопці обступили Єрнейця, вони не хотіли бійки.

Єрнеець шипів, мов змія.

— Помирися! — порадив йому Тіне.— Не сміши людей.

Той схаменувся. Його охопив сором.

— А чого вони дражнять мене. Адже знають, що не стерплю.

Тіне помовчав, а тоді сказав спокійно й розважливо:

— Це правда. Матевж часто ночами бродить коло вашої хати.

Залунала нова пісня, веселіша від першої. Та Єрнейцю було вже не до співу. Як укопаний, він завмер і втупився в Тіне. Від вихору думок у нього защеміло серце, застукотіло в скронях. Так-так, оце і Тіне давно вже не заходив до них. Можливо, саме тому, що все знав... А він виявився останнім, хто дізнався. Перед очима сплигло

обличчя розлюченої і безпорадної Залки. Лист! Тепер усе клеїлося до купи, хай йому грець!

— І ти мені це кажеш лише сьогодні,— з гіркою в голосі дорікнув Єрнеєць.

— Якщо люди менше стромляють носа в чужі справи, то краще.

Єрнеєць трохи постояв, потім стрепенувся, мовчки повернувся і швидкими кроками подався стежкою, оповитий тінями і місячним сяйвом.

Хлопці співали.

— Єрнейцю! — гукнув навздогін Тіне.— Не роби дурниць!

Залчин брат не чув. А якби й чув, то не повернувся б. Занурившись у власні думки й почуття, він робив те, що велів йому внутрішній голос. Ніщо не могло його стримати. Ніщо.

8

Він зійшов на пагорб і, захекавшись, зупинився. Серце калатало скажено, піт цівками стікав по обличчю. Крізь переплетене, мов мереживо, гілля дерев виднілася рідна хата, залита місячним світлом, спокійна й приваблива. Під горою завмирала парубоцька пісня.

Єрнеєць завагався. Чи не робить він дурниці? Прислухався до звуків, що віддалялися в напрямі узбіччя, на якому жила його дівчина. Мабуть, вона збентежена тим, що не чути Єрнейцевого голосу. Він би з радістю приєднався до хлопців, однак листя, що зашаруділо в нього під ногами, нагадало йому про листа. Той, хто писав сестрі, був з нею у змові і не насмілювався показуватись Єрнейцю перед очі. Тому хлопець без труднощів здогадався, хто це.

Від цих думок знову завирувала кров. Стиснувши кулаки, роззираючись наліво й направо, він попрямував

до хати не стежкою, а навпростець, по папороті й ожині, проминув густий гайок у балці і вийшов на рівне. Плями світла й темряви рябіли на його одязі, немов на воді.

Хлопець наблизився до тину, перескочив його, опинився в садку і обережно, щоб не робити шуму, почав скрадатися в тіні дерев, не відриваючи погляду від темних вікон. Залка, очевидно, вже лягла спати.

Зненацька зблиснула думка: до чого ж безглуздо він поводитьсь! І що з того вийде? Підійде до хати, витре піт з лоба, побачить перед собою темні вікна. І все... Цієї миті Єрнеєць помітив тінь, що рухалася через садок і врешті зупинилася.

Він гарячково схопився за ломаку, що трапилась йому по дорозі, й кинувся до хлопця, який і не збирався тікати.

— Матевже, щоб ти не діждав! — вирвалося йому з горла.

Єрнеєць, здавалося, не чекав цієї зустрічі і тільки ошелешено роздивлявся. Аж тепер він повірив, на що йому натякали: все видно, як на долоні. Матевж і не поворухнувся, щоб боронитися.

— Так, це я, — зовні спокійно озвався він.

— Бачу, що ти, клятий! — Єрнеєць розпалювався, мов пожежа. — А тепер поговоримо з тобою інакше.

Якби Матевж був хоч ворухнувся, Єрнеєць прибав би його на місці. Але як ударити людину, що стоїть перед тобою, немов невинна дитина, не підозрюючи, що на неї чекає? Цей спокій відібрав у нього всю силу. Єрнеєць завагався.

Запала мовчанка.

— Чого ти знову швендяєш біля нашої хати?

— Про це ти не дізнаєшся.

— Як би не так, — погрозово засміявся брат. — Зваблюєш Залку, хоча знаєш, що вона тебе не любить.

— Якщо шукаєш того, хто зваблює твою сестру, то не на того напав.

Хлопці, освітлені місячним сяйвом, дивилися один на одного. Єрнеець не знав, що й думати. Чи не казав йому колись Матевж ці самі слова? А може, він хоче таким чином відвернути від себе підозру й спровадити його на хибний слід? Чого він тиняється під їхньою хатою? Єрнеець не знаходив відповіді.

— Що ти кажеш? Хто зваблює Залку?

— А ти сам пошукай! Може, він недалеко.

Матевжів голос тремтів чи то від злості, чи то від жалю. Єрнеець зблизька заглянув йому в очі. Той своїм виглядом нагадав йому колишнього себе. Тоді — це було до війни — Єрнеець любив дівчину, що не звертала на нього уваги. Ночами, мучаючись, бродив біля її дому, поки вона кохалася з іншим...

Прокляття! Гострий біль пронизав серце. Не від спогаду, — те вже забулося. Бачачи Матевжа, що перемінився на лиці, він почав здогадуватися...

Єрнеець опустил ломаку і мовчки, швидким кроком подався до хати.

9

Двері були відчинені. Зайшовши у сіни, Єрнеець рушив до сходів, що вели нагору. З того часу, як він застав у Залки під вікнами Матевжа, вона спала у горішній кімнаті. Повагавшись, він вирішив не тривожити сестру, уявивши, як вона спитає здивовано, що йому треба. А що він скаже у відповідь? Тільки розгубиться і мовчатиме.

Отож Єрнеець пішов у світлицю, лишивши двері розчиненими навстіж. У хаті панував спокій. Годинник своїм цоканням підкреслював тишу. Місячне світло лилося крізь вікно на підлогу, стіни й піч, утворюючи великі квадратні плями з хрестатим візерунком від віконних рам. На світлих квадратах тремтіли чорні тіні дерев. За-

рипів годинник. Кіт, що спав на печі, підняв голову і знову поклав її на лапи.

Єрнеець сів за стіл, підпер руками підборіддя і вступився перед себе, намагаючись зібратися з думками, що роїлися і шматувалися, немов хмари в бурю. На світлій плямі підлоги вимальовувалися обриси його поста-ті, яка в цю мить здавалася чужою і чудернацькою. Розпатлане волосся, ніби чорні язики полум'я, стриміли над головою. Це він чи не він?

Хлопець здригнувся і поглянув у куток. Там годину тому сиділа Залка. Чи справедливо він подумки збезчестив її? Матевж надворі, в саду, якщо ще не пішов... А лист? Так, лист!

Він підвів голову й прислухався. Ні звуку. Тихо. Єрнеець устав, підійшов до шафки, вмайстрованої в стіну, і відчинив її. Місячне світло залило купу старих книг і календарів. Він запалив лампу і з якоюсь затятістю й люттю перерив усе до останнього листочка, але книжки, яку читала сестра, не знайшов. Чи не взяла вона її з собою в ліжко? Він спробував відімкнути шухляду під шафкою. До війни батько зберігав там якісь документи. А пізніше шухляду прибрала до своїх рук Залка. Вона, здається, ховала там свій щоденник. Єрнеець ніколи не підглядав до її дівочих тавмниць, але тепер не хотів і не міг себе перебороти.

Шухляда була замкнута, але йому вдалося відімкнути її. На купі різнокольорових стрічок, сушених квіток, листівок та листів лежала пошарпана книга. Єрнеець гарячково погортав її; до його рук потрапив аркушик, ретельно розгладжений і закладений між сторінками. Короткі рядки, недбало й невміло напшкрябані олівцем. Хлопець квапливо перебіг їх очима.

Це не був любовний лист, подібний до тих, які складають хлопці дівчатам. Жодного слова, схожого на ті, які знають напам'ять і хлопці, що їх пишуть, і дівчата, що їх перечитують. Вітання посилалися «через гори

й долини», хоч закоханих розділяв тин... Нічого такого на тому листочку не було! Холодні, майже наказові слова, написані не від душі.

Єрнеєць усе зрозумів: Залка з нетерпінням чекала, щоб він пішов на досвітки. Хтось стримів у куцах, ждучи, коли вона погасить світло... Це був умовний знак.

Він двічі перечитав листа, вдивляючись у кожную літеру, наче не вірячи власним очам. Отже, правда. Відчувши, як кров ударила йому в обличчя, Єрнеєць судомно зіжмакав між пальцями папірець і пожбурих його в куток.

Тепер йому стало зрозуміле Залчине хвилювання, її слова, сльози,— все, все. Але хто? Хлопець нахилився, підібрав лист. Підпису не було. Хто?

Матевж був поза підозрою. Єрнеєць марно намагався уявити незнайомця. Він підвів голову і напружив слух. Щось ніби грюкнуло в Залчиній кімнаті. Чи не босі ноги човгають по підлозі?

Він навшпиньки вийшов у сіни, обережно підійнявся сходами. Прокляття! Хоч би хто там був, не втече!

10

Двері до Залчиної кімнати не відчинялися, вони були замкнені на засув. Єрнеєць постукав.

Усередині панувала тиша.

Він постукав удруге, цього разу голосніше, нервовіше.

— Хто там? — озвалася Залка.

Її голос ніби через силу вирвався із напівздушеного горла.

— Це я. Відчини!

— Хто?

Здавалося, немовби дівчина від несподіванки не признає братового голосу.

— Якого біса перепитуєш, наче ти мене не впізнаєш! — загарчав Єрнеєць.

Залка, перелякана, навіть нажахана, не озивалася.

— Залко, відчини, кажу тобі! — підвищив голос брат.

— Що тобі треба?

— Побачиш.

— Ти й крізь двері можеш сказати.

— Ні. Впусти мене.

— Я не можу тобі відчинити.

Тієї миті Єрнейця ніщо не могло втримати. Залчин переляк лише посилив його підозру. Він схопився за клямку і щосили наліг на двері. Залізо вирвалося з м'якого дерева і з брязкотом упало на підлогу. Двері розчинилися.

У кімнаті було темно. Тільки місячне сяйво лилося у вікна.

Залка, майже зовсім роздягнена, стояла біля ліжка. Притискаючи долоні до скронь, вона тремтіла, мов кленовий листок. Біля шафи, в темному кутку, стояв ще хтось, увіткнувшись обличчям у стіну.

Єрнеець не здивувався. Ще за дверима він уявив собі цю картину. І все-таки хлопець зблід, судомно стиснув кулаки, його охопило відчуття, наче він летить у прірву, втративши від жаху голос.

Залка ворухнулася, підступила до брата і, поклавши йому руки на плечі, простогнала:

— О Єрнейцю!

В її голосі чувся страх, усвідомлення провини, сором, прохання пробачити.

Єрнеець відіпхнув її від себе.

— Геть! — прошипів він. — Хто це там стоїть?

Залка, хитаючись, відступила до вікна, не зронивши й слова.

З кутка біля шафи вийшов Наце і опинився в місячному світлі.

Його обличчя скривилося від збентеження, на губах грав зухвалий посміх, погляд ковзав повз Єрнейцеві очі.

Мабуть, його зараз хвилювало лиш одне: як дістатися до дверей.

Кілька хвилин тому Єрнеєць побіжно згадав був про Наце. Тепер сам собі дивувався, що не подумав про нього відразу. Колись той у розмові з ним лив бруд на жінок, яких переводив через кордон. Якщо судити з тих розповідей, він здатний на будь-яку мерзоту... Кілька секунд Єрнеєць вражено дивився на Наце, що теж не міг поворухнути язиком.

А той приготувався до всього, навіть до найгіршого. Однак нічого не сталося. Це його підбадьорило, і він спокійно, мовби так і треба, попрямував до дверей.

Єрнеєць, зрозумівши його намір, вийшов із заціпеніння.
— Стий!

Наце спинився. Він боявся Єрнейця. Хвиля смертельного жаху пробігла його тілом. Наце насупив чоло, гарячково мізкуючи, як йому вихопитися з кліщів.

Знов запала тиша, яку порушувало Залчине здавлене схлипування. Місячне проміння мерехтіло на стінах, на розкиданій постелі, на обличчях і стиснутих кулаках, готових до сутички.

Мовчанка була насичена смертельним страхом, що забивав усім дух. З вуст Наце зникла нахабна посмішка. Він більше не відчував ані ніяковості, ані збентеження. З усіх почуттів лишився один тільки жах, що кидав його в піт. Як урятуватися? Тікати!

Пригнувшись, Наце кинувся до дверей. Єрнеєць схопив його і, як кошеня, з ходу гепнув об стінку.

— Не втечеш!

Рудань мало не знепритомнів і тепер уже не мав сили зчепитися з Єрнейцем, щоб битися на смерть.

— Відпусти мене, чортяко! — прохрипів він.

— Не пуцу! — заціпивши зуби, процідив Єрнеєць і підніс тому кулака під ніс. — Не втечеш!

— Що я тобі зробив, розбійнику!

— Єрнейцю! — заскиглила сестра.

— Мовчи! — заткнув їй рота брат.— А ти навіть не знаєш, що ти мені зробив? — глузливо перепитав він Наце і вдарив його щосили в груди.— Хочеш, щоб я пояснив тобі?!

— Ось тобі, гаде! — Наце брикнув ногою і водночас замахнувся кулаком.

Єрнеєць відскочив і приготувався до бою. Залка кинулась між ними.

— Відпусти його, Єрнейцю! — зойкнула вона.— Я вас благаю, мовчіть! Мати прокинеться. О боже мій!

Єрнеєць хотів був відіпхнути її від себе, але рука зупинилася на півдорозі. І справді: мати. Про неї він не подумав. Може, вона вже дослухається до того, що діється в хаті. А коли про все дізнається, то не переживе. Ця думка і засмутила його, і розлютила, і водночас протверезила. Руки безсильно обвисли вздовж тіла.

Наце зметикував, чого Єрнеєць і Залка бояться. Це вселило в нього надію.

— Пропусти, я піду! — зарипів його голос.— Не хвилюйся, я більше не переступлю поріг твого дому!

— Краще б ти взагалі ніколи тут не з'являвся! — На Єрнейця набігла нова хвиля обурення.— А тепер не галасуй!

— Я мовчатиму, якщо піду.

— Не вийдеш звідси, доки не поговоримо з тобою до кінця.

— Я не маю про що з тобою говорити.

— Тихо! — благально склала руки Залка.

— Будеш говорити,— прошипів Єрнеєць.— Раніше ти не вийдеш з цієї кімнати. Не думай, що я боюся твого крику.

Наце мовчки, спідлоба зиркав і все зважував. Мабуть, іншого виходу не було. Єрнеєць не спускав з нього ока. Залка трусилася дрібним дрожжем.

— Говоріть де-небудь надворі! — сказала вона.— Тут усе чути. Боже мій, я збожеволію!

Єрнеєць подивився на сестру. Думка про матір стримала його.

— Зачекай мене під козолцем,— наказав він Наце. Той не відповів, навіть не ворухнувся.

— Чого мовчиш?

— Зачекаю,— ледь чутно буркнув Наце.

Єрнеєць відступив убік.

— Забирайся!

Хлопець чкурнув у двері. Єрнеєць напружив слух. Надворі загавкав пес. Почулися квапливі кроки, які зненацька затихли.

11

У кімнаті запанувала гнітюча мовчанка. Єрнеєць невідривно дивився на Залку, що не переставала схлипувати. Вона вже накинута на плечі велику чорну хустку і, не насмілюючись поглянути братові в вічі, утупилась у вікно, зрідка здригаючись усім тілом.

Дивлячись на неї, брат відчув такий біль і тягар на душі, аж перед очима йому потьмарилося, ноги затремтіли, він похитнувся, ступив крок і сперся на стіну. Груди йому здавило, хлопцю здалося, що для нього найлегше було б зараз вибухнути плачем.

Невже Залка любить Наце? Колись він був переконаний, що знає сестру, тепер вона для нього перетворилася на загадку.

Так, Залка завжди була трохи дивною. Часом сама не розуміла, що з нею діється. Зовні тиха, спокійна, дівчина в душі почувала себе нещасною і непокірною... Наприкінці війни їй припав до душі один солдатик, юний і гарний. Коли він говорив — то, немовби пісню співав, від якої тепліло на серці. Солдат зник, як ранкова роса, а спогад про нього, хоч і побляк, проте жив і досі. Вона шукала його подобу в інших хлопцях, але так і не знаходила. Прийшла зріла дівоча пора, а з нею і не-

спокій ночей. Кожна парубоча пісня тугою озивалася в її серці. Вона тужила за коханням, хоча більше не мріяла про свого солдатика. Тіне? Ні, ні! Коли Матевж постукав був у її вікно, у Залки завирувала кров. Те, що дівчина чула про нього, навіть підозра, що це він виказав брата, не відлякали її, однак вона була не настільки закохана в нього, щоб не зуміти його забути. А тут нагодився Наце, що безупину торочив: «Моя дівчина». Спершу Залку це дратувало, а пізніше самотність пробудила в ній інші почуття. Хлопець, як це заведено у долинян, багато говорив, і слова його помалу приборкали її серце. А потім ночі почали розкривати Залці до щему солодкі таємниці життя. Вона не питала, чи довго триватиме їхній зв'язок, бо не сподівалася на зраду, і їй, знеможений від солодких обіймів, світ здавався сонячним...

А тепер Залка нараз протверезіла від свого сп'яніння. Боже мій, Наце втік через двері і не глянув на неї! Його байдужість болем озвалася в грудях дівчини. Отже, він не любить її? Уперше гіркий сумнів тягарем ліг їй на серце.

Єрнеєць зрушив з місця і став за нею. Сестра боялася обернутися.

— Залко!

Дівчина обернулася. Брат, низько похиливши голову, сумно дивився на неї. Побачивши його таким, Залка відчула ще більший розпач, ніж якби він її побив. Сестрі стало жаль Єрнейця, вона каралася своєю виною, на очі навернулися сльози.

— Єрнейцю!

Брат мовчав. Він ніби втратив голос. Хлопець вдивлявся в сестрине затінене обличчя, неначе намагався роздивитися в його скрушеному виразі риси Наце. Згадалося руде, мов щетина, волосся, глузливий посміх на вустах. Тільки тепер Залчин брат до кінця усвідомив, який бридкий йому Наце. Єрнеєць радше б помер, тільки б нічого такого не трапилося. Кілька хвилин тому він

ненавидів і Залку, проте зараз ненависть растанула. Хлопець безсило обм'як і немов поринув у важкий сон.

— Навіщо ти це зробила?

Залка чекала цих слів. Однак у братовій мові було стільки лагідності, докору, сердечної жури, що сльози, які вона досі стримувала, полилися по її щоках, закапали на руки.

— Навіщо ти це зробила? — тремтів Єрнейців голос. — Якщо він тобі подобався... якщо подобається, тобі ніхто не перечив би... Але навіщо так... навіщо...

У нього відібрало мову. Зітхнувши, він опустився на скриню, схрестив руки й утупився кудись уперед.

— А що ж мати скаже? — запитав брат через деякий час, коли Залка перестала рюмсати.

Дівчина здригнулася від тих слів, втерла сльози, ступила до брата і вже була намірилася покласти руки йому на плечі, але передумала.

— Мати не повинна дізнатися, — прошепотіла вона. — Мати не повинна дізнатися, — повторила.

Єрнеєць звів на неї очі.

— Я... я не казатиму їй, — зітхнув він. — Але ж ти сама знаєш, що деяких речей не можна приховувати все життя.

Залка, хоч і розуміла це, але протестуючи замахала руками:

— Ні, ні, ні!

Знову мовчанка.

— Ти його любиш? — озвався брат.

Дівчина довго роздумувала, втупившись перед себе.

— Не знаю, — простогнала.

Півгодини тому вона б відповіла інакше.

— Не знаєш? — поблажливо посміхнувся Єрнеєць. — Ти б вийшла за нього?

— Так, — кивнула сестра.

«Так»? Це все, про що він хотів дізнатися. Хлопець зітхнув, підвівся і вийшов з кімнати.

Коли Єрнеєць опинився надворі, де й поділася його лагідність. Натомість ним оволоділа жорстока рішучість, яку він намагався вгамувати в собі. Хлопець вирішив розмовляти з Наце спокійно, не просити, не кричати, але й не випускати його з рук. У душі сподівався, що все владнається, хоча такий поворот був йому й не по душі. А втім, можливо, той негідник і не збирався чекати його, Єрнейця, під козолцем.

Наце таки й справді не було. Єрнеєць озирався, немов не вірив власним очам. На запилюженій землі темнів візерунок козолця: вертикальні стовпці і довгі перечки.

— Мерзотник! — просичав Єрнеєць, стиснувши кулаки.

Очі його швидко, але пильно обмацували кожну тінь. Однак то були дерева, кущі й поодинокі скеля. Далеко навкруги не видніло жодного людського сліду. На всіх узбіччях панувала тиша. Лише парубочий посвист і спів, розчиняючись у місячному сяйві, тривожили її.

Єрнеєць рушив садом. Попереду повзла довга тінь. Він перескочив через пліт, звернув на стежку, що бігла між лісом та сіножаттю і, звиваючись, спускалася в ущелину. Раптом до нього долинув розпачливий зойк, що наче вирвався в останню мить із грішної душі. Від того зойку мороз пішов поза шкірою. Єрнеєць перелякано розирнувся навкруги, шукаючи якогось кілка чи ломаки. З порожніми руками йому було не по собі. Потім присів, і, напруживши зір, став видивлятися поміж деревами.

Від великого стовбура відділилася тінь і почала наближатися. Наце? Єрнеєць, стиснувши кулаки, чекав. За мить перед ним з'явився Матевж, спираючись на кілок і витираючи піт з чола.

— Це ти? — здивувався Єрнеєць.

Матевж мовчав.

— Ти кого-небудь зустрічав?

— Кого? — глухо перепитав той.

Єрнеєць мовчав.

Місяць опускався за дерева, що росли на вершині гори. Місячне сяйво лилося тепер на цей схил крізь мережу листя і гілок. Матевжеве обличчя, вкрите плямами тіней і світла, змінилося до невпізнання. Очі промовляли більше, ніж могли сказати слова. І все-таки Єрнеєць губився в здогадах. Він підозрював, що душу товариша крають ті самі почуття, що колись розшарпували його самого. Зрештою він повністю схилився до цієї думки. Однак і тепер йому було важко цілком довіритися Матевжу.

— Кого, кого? Якби зустрів, то упізнав би. Інакше навіщо я питаю тебе?

Матевж стиснув зуби й мовчав.

Єрнеєць подивився вниз. Ребристий схил спадав до підніжжя протилежного пагорба. Погляд безнадійно упав у чорну безодню ущелини. На нижньому рубі сіножаті була яма, де Наце звичайно ховав своє контрабандне добро. Єрнеєць намірився був кинутись туди, але передумав і тільки гірко всміхнувся. Хіба той чекатиме його? Щоб упіймати Наце, тепер не одну ніч треба чигати на нього в засідці.

Єрнеєць скреготнув зубами й присів на землю.

— Сідай! — кинув він Матевжеві, який весь час стояв, мов укопаний.

Матевж здригнувся, неначе пробудившись від думок, і сів поряд.

Хлопці довго мовчали.

— Я застав Наце у Залки, — врешті проказав Єрнеєць глухим голосом.

Йому було гидко й тяжко говорити про це. Однак хлопець не міг більше носити цей тягар у зболілому серці, хотів звільнитися від нього. Тієї миті Єрнеєць бачив у Матевжі, може, єдину людину, якій міг вилити душу.

Матевж не здивувався.

— Знаю,— пробурмотів він.

Єрнеєць вражено вступився в його обличчя, в похмурі, навіть гнівні, очі.

— Звідки?

— Я бачив, як він ходив до неї.

Єрнеєць схопився на рівні ноги.

— Чого ж ти мені раніше не сказав?

— Хіба можна було з тобою нормально поговорити? Ти один-єдиний раз побачив мене біля своєї хати і змішав з багном. А я тобі натякав...

Авжеж, натякав. А він того натяку не зрозумів. Єрнеєць закусив нижню губу і довго мовчав.

— А оце тепер ти його справді не бачив? — озвався потім знову.

Матевж якийсь час не відводив очей від ущелини, немов шукаючи в ній поради, і водночас нервово колупав кілком землю.

— Бачив,— признався нарешті.

— Чому ти мені відразу цього не сказав?

— А навіщо? — Матевж підвівся, гірко всміхаючись.— Я вже поражувався з ним сам,— додав майже пошепки.

Від цих слів у Єрнеєця похололо на душі. Він перелякано роззирнувся, немовби чекаючи, що зараз його очам відкриється щось жахливе. Тоді уп'явся поглядом у Матевжа, який стояв у тіні, спершись на кілок. Його охопило чорне передчуття.

— Що ти йому зробив? — тремтячим голосом спитав він.

— А що зробив би ти, коли б наздогнав його?

— Примусив би покрити гріх.

— А якби він відповів, що краще помре?

Єрнеєць з жахом дивився на Матевжа й мовчав. Так, і він про це подумав. Тільки не уявляв, на що зважився б у такому разі. І чи зважився б взагалі.

— Він би цього не сказав,— тихо і невпевнено промовив Залчин брат.

— А мені сказав,— закричав Матевж, тупнувши ногою.— А мені сказав, дідько його забирай! Та якби він навіть пообіцяв, що одружиться на Залці, я все одно убив би його! — змахнув він кілком у повітрі.— Хай йому чорт!

Аж тепер Єрнеєць збагнув, що сталося. Це його не дуже здивувало. Згадуючи той час, коли він по сто разів на день подумки вбивав суперника, йому було не важко зрозуміти Матевжа. Водночас його охопив непереборний жах. Він усвідомив, що сам був неспроможний на вбивство. Після війни Єрнейця просто нудило від вигляду крові. У душі прокинувся гострий жаль до Матевжа, але цей жаль тут-таки змінився гнівом, бажанням відлущувати його, як хлопчиська.

— Божевільний! — скрикнув він.— Що ти наробив! Ти ж сам себе занастив! — Єрнеєць схопив Матевжа за плечі й трусонув ним.— Ти повинен був полишити його на мене... щоб я з ним сам...

Єрнейцеві відібрало мову.

Матевж одерев'янів і не боронився. Потім слова Залчиного брата дійшли до його свідомості, вивели з отупіння, яке поійняло його після сподіяного. Він знову відчув муку, що краяла серце вдень і вночі. Хлопця охопив жах перед скоєним убивством, страх перед наслідками...

— Не чіпай мене! — знавіснів він і замахнувся кілком.— І не доводь мені нічого... Це ти винен у всьому...— від збудження його мова уривалася.— Якби ти до мене ставився, як... до цього не дійшло б... Це ти! Ти!

Єрнеєць відскочив, щоб ухилитися від кілка. Матевжів докір зачепив його за живе, однак він ще не встиг усвідомити свою провину. І тільки з жахом дивився на бідолаху, що кричав мов божевільний, наосліп розмахуючи кілком.

— Ти здурів! — відступав Єрнеєць. — Ти ж і мене уб'єш... Матевже, якого біса!

Він кинувся на хлопця, повалив на землю, вирвав кілок з рук і пожбурих униз, в ущелину. Той рвучко підвівся і застиг на місці, приходячи до тями. Раптом схопився за голову, і з його грудей вирвався стогін. Потім здригнувся, вгамував у собі відчай і горе, підібрав капелюха і заквапився навпростець угору.

Єрнеєць дивився йому вслід.

— Матевже! — гукнув він. — Де Наце?

— У ямі, — здавлено долинуло згори.

Єрнеєць поглянув униз. Там, у затінку дерев, чорніла яма. Він повільно наближався до неї, напруживши зір. А коли помітив тіло, що непорушно лежало в траві, зупинився і завмер від невимовного страху. На чолі виступив холодний піт. Єрнеєць не наважувався підступити ближче. Зітхнувши і перехрестившись, квапливо подався додому.

Уже біля хати підняв очі на вікно. В ньому все ще маячила Залчина тінь. Сестра чекала його. А він цієї миті думав тільки про матір. Що він їй скаже? Зараз вона повинна дізнатися усю правду. Боже мій!

Його ноги судомно тремтіли в колінах. Він не мав сили переступити поріг, тому сів на колоду, обхопив руками голову і втупився перед себе.

Що робити? Щось таки треба було робити.

З узбіччя пагорба долинув уривчастий, сповнений ненависті і водночас розпачливий Матевжів крик.

Чужа дитина

1

Уже три місяці солдати поверталися додому. Майже не було такої хати в Смереччі, де б не святкували чийого-небудь повернення. Мета, жінка Тоне Сер'юна, хата якого стояла на середині узвозу, три роки вважала, що її чоловік загинув. Але ось місяць тому до неї дійшла чутка, що він живий і має скоро повернутися з російського полону. А в колысці лежало маля,— зрозуміло, не його дитина. Мета не розповіла про цю звістку ні свекрусі, ні недоумкуватому діверові. Усі дні вона в тривожному чеканні позирала у вікна, здригаючись від кожного голосу, від кожного кроку на вулиці.

Сніг на пророслих темним лісом горах поволі танув. Вогкий вітер завивав, як скажений, ущелинами бігли шумливі потоки каламутної води. Голе віття дерев обліплювали ворони. Дорога розгрузла.

У всіх хатах, хлівах і клунях стояло окупаційне військо, не було тільки в найубогіших халупах. Скрізь у вікнах горіло світло, лише в Сер'юновій хаті було темно. На печі лежав капловухий, з розтягнутим від вуха до вуха ротом Тонів брат Францель. У запічку, шепочучи молитви, куняла свекруха.

У кімнаті панувала могильна тиша. Мета сиділа біля вікна й невідривно дивилася надвір. Вона бачила невеселий брудний сніг, ковзала поглядом по вогниках, які світилися в розкиданих над узвозом хатах, помічала відблиски полум'я із сіней, де варилася вечеря, чула сміх і голоси солдатів. І раптом завважила, що хтось іде узвозом, важко, по-гірському гупаючи ногами.

Її охопила тривога. Очі чекали чоловіка, але серце не чекало. Вона не хотіла, щоб він повернувся, боялася його. А хіба її чоловік не потонув у хвилях Дністра, далекої зловісної річки, як вважали його товариші? Три роки не було ніякої звістки про нього. Посумувала вона, втерла сльози й вчинила так, як і всі після похорону. Почнемо нове життя!

І вона почала нове життя. Якби у той час несподівано з'явився на порозі Тоне, вона б перелякалася, думаючи, що перед нею мрець. Але солдати почали повертатися додому, і в ній прокинулася надія, що, може, й вона ще побачить свого чоловіка. Мета була впевнена, що його нема, і все-таки сподівалася, коли не думала ні про що інше. На якусь мить її охоплювало передчуття: він живий. І знову гасло. Але прийшла звістка, тиха, промовлена майже пошепки, і вона розгубилася.

Будь-який натяк викликав у ній надію і страх. Ось почула кроки. Вони виринули з темряви й важко наближались до їхньої хати. Це він. Приземкувата кремезна постать — це він! Ага, повернув до вікна, не до дверей.

Тіні за вікном вона злякалася більше, ніж смерті. Хотіла відступити, але мов скам'яніла. Почувся стукіт у шибку.

— Мето!

Їй здалося, що ті пальці гупають їй у самісіньке серце. Стукіт повторився.

— Мето, ти вдома?

Тільки тоді відлягло їй від серця. Вона збагнула: це не чоловіків голос. Знайомий, але з ляку вона не впізнала його.

Францель підвівся на печі і, розкривши рота, прислухався. Мати перестала шепотіти молитву й шукала очима, звідки йде цей незвичний шум.

Мета ледь чутно видихнула:

— Хто там?

— Матевж. Відчини!

Тремтячі руки не слухалися її, нарешті вона відчинила вікно. Чимось таємничим повіяло від сусіда, коли він приглушено прошепотів:

— Ти вже знаєш про Тоне?

Матевж хотів ще щось сказати, але запнувся, мовби слова примерзли йому до язика. Спересердя сплюнув.

— Мати божа! — вигукнула Мета і відчула, що її кидає то в жар, то в холод. Коліна затремтіли.— Де він?

— У містечку, я бачив його.

— Живого?

Мета не призналася, що їй уже сказали про чоловіка. Розгублена, приголомшена, вона лепетала якусь нісенітницю.

— Тож так! Ти думала, мертвого? Учора перейшов через кордон. Обшарпаний, мов російський жебрак. Його схопили й відвели до комендатури. Сьогодні випустили.

— Господи!

Більше вона ні слова не могла промовити.

— Узяв би я його до себе на віз, та як по такому бездоріжжю... Чуєш, Мето?

— Чую, чую...

— Ну, то на добраніч!

Матевж зібрався був іти. Він забіг до неї просто з дороги. Ще навіть батога тримав у руці.

— Хай вам бог заплатить! — видихнула Мета, ніби в гарячці. Але раптом стрепенулася, кров спалахнула в ній, наче порох. Махнула до Матевжа рукою.— Постривайте!.. Скажіть, що він говорив...

— Нічого... А що мав говорити? Ти думаєш — про те? Це вже ваша справа... Усе-таки краще, щоб ти знала, аніж він має несподівано впасти в хату, як грім з ясного неба. З людиною всяке може трапитися, що поробиш...

— Що таке? Хто там? — обізвалася з-за печі свекру-

ха. Вона була глухувата і, крім нерозбірливого шуму, нічого не чула.

Ніхто їй не відповів.

Мета втупилася в темряву. Десь у глибині її свідомості засвистів батіг. «Через півгодини... через годину...» — шепотіла вона. З ущелини долинав шум води. Солдати співали журливу пісню. Між віттям дерев блимало світло із хат.

Мета зачинила вікно й оглянулася. Недоумкуватий дивер на печі і мати в запічку зачалися в чеканні.

— Що сталося?

Свекруха плямкнула губами.

— А що може вночі статися! — обізвалася Мета змі-
неним голосом.

Вона знову сіла й схилила голову на руки.

— Що, Ярмолиха померла?

Мета мовчала. Францель розтягнув старече, зморщене обличчя від вуха до вуха й хихикнув:

— Мамо, які ви недогадливі. Тоне прийде.

Стара витріщила очі. Образи минулого затанцювали в її уяві.

— Тоне? Тоне? — не повірила вона.— Хіба він не загинув? Тоне, мій Тоне! Що ж він наробив... Неслухняний був. Я не дозволяла йому лізти на модрину, а він поліз. Упав і зламав собі великого пальця. І все одно забрали в армію... Ну, Мето, говори! — Стара до сліз розхвилювалася.— Це правда, що Францель каже?

Мета підійшла до колиски й вернулася назад до стола.

— Правда.

— Хто тобі сказав?

— Матевж.

— Матевж? А коли він прийде?

Кожне запитання боляче шмагало Мету. Від останнього удару вона тихо застогнала.

— Через півгодини... через годину...

На radoцax cтapa зaxлiпaлa; тixе квiлiння дoлiнулo з тeмp'явi.

— Я ж не вpiзнаю йoгo... Мeтo, дaвaй пoмoлiмoся, дoкi бyдeмo чeкaти.

— Я зapaз не бyдy мoлiтcя,— вiдпoвiлa Мeтa пoвoлi, глyхим гoлocoм, мiмoвoлi дoслyхaючicь дo звyкiв знaдвoрy. A пoтiм рaптoм cпaлaxнyлa: — A як мeнi чeкaти йoгo?

Мaтi чacтo зaклiпaлa. Вoнa зaввaжилa пpoтi вiкнa Мeтинy пocтaть. У її cлoвax пpocочyвaлacя oтpyтa.

— Знaю, знaю... Ти б вoлiлa нiкoли йoгo бiльшe не бaчити. Ти б xoтiлa, щoб вiн yжe не пoвepнyвcя, чи не тaк?

Мeтa пiдcкoчилa, мoв її гaд'юкa вжaлилa.

— Нeпpавдa! Я хoчy тiльки... щoб yce вжe бyлo пoзaдy... Бiльшe нiчoгo...

Вoнa cтaлa пocepeд кiмнaтi, пoтiм cxoпилa гoлoвy в pyки й ciлa нa лaвкy.

Свeкpyxa poзyмiлa її. Aлe не кaзaлa нi cлoвa. Її гpyди вaжкo здiймaлиcя. Дoвгo вoнa мoвчaлa. Нapeштi пpoмoвилa якoмoгa cпoкiйнiшe, з пoвним poзyмiнням:

— Бoйшcя...

І знoвy зaпaлa тишa.

— O мaтi бoжa, зacтyпницe нaшa!

Стapa шeпoтiлa мoлитвy. Дитинa в кoлиcцi дихaлa рiвнo. Рaптoм з пeчi пoчyвcя рaдiсний Фpaнцeлiв гoлoc:

— У хлiв зaxoвaймo йoгo, дo тeляти!

Мeтa вирвaлacя iз cвoїx чopних дyмoк.

— Кoгo?

— Тoгo... в кoлиcцi...

— Хaй тeбe бoг нaпoумить! — вигyкнyлa Мeтa, зaлoмивши pyки.— І нaвищo тaкe cтaлocя?

Вiдпoвiлo їй глyбoкe мoвчaння.

Францель молився довго, смішно виспівуючи слова. Мати вторувала йому. Мета стояла навколішках біля вікна, стискувала руками голову й крізь пальці вдивлялася в темряву. Час від часу губи її ворушилися самі по собі, але думки були далеко від молитви.

Її лякала кожна тінь на дорозі, яка нагадувала людину. Серце її щоразу стискувалося, і вона готова була бігти хтозна-куди з хати і більше сюди не вертатися. Їй здавалося, ніби якісь гострі кігті впиваються в її тіло, роздираючи його на шматки. Вона відчувала, що якби цієї миті чоловік зайшов до хати, серце б її не витримало.

«Навіщо все це, навіщо?» — запитувала вона, вдивляючись у тіні, в сніг, у дерева, в промені світла. Перед її очима оживало все, перетворювалося на далекі поста-ті, рухалося й росло...

Чотири роки... Їй здавалося, що весь той час повз неї мчали каламутні потоки, перед нею відкривалися могили, на дні яких блищала загусла кров... І все-таки чотири роки тому цвіли гвоздики. Тоне був гарний хлопець, забіяка, і вона дуже гордилася ним; бувало, як засвистить чи заспіває, аж серце мліє. Дівчата ледь не билися за нього, але він на будь-яку й не глянув. Упа-ла йому в око Мета, він усміхнувся до неї, запросив до танцю й запитав її, чи піде за нього заміж, а вона схи-лила голову йому на плече.

Вони побралися. У сонячні літні дні все їм цвіло, дух-мяніло й сповнювало їх щастям. І раптом — мобілізація. Село заголосило, у всіх хатах понад узвозом стояв плач. Війна пожирала людей... Чоловік і жона повинні бути нерозлучні в любові й ненависті, в щасті й нещасті. Чу-дові слова. У гіркому розставанні, серед плачу й голосін-ня, від якого розривалося серце, Мета зрозуміла, що ці слова були лише пустим звуком.

У диких муках рвалися освячені любов'ю зв'язки. Мета обвила руками чоловікову шию. І навіть Тоне, який він уже твердий, не стримався й заплакав — сльози покотилися йому по жилетці й закапали на клуночок.

— Хто найбільше побивається, той найскоріше забуває, — сказав жандарм у містечку й заарештував п'яного чоловіка, який говорив образливі слова про цесаря.

Мета мов скам'яніла; сльози висохли, наче хтось одним ударом убив у ній серце. Каламутним поглядом дивилася вона вслід за вагоном. Важко підняла на прощання руку.

І для Мети, і для її чоловіка почалося самотнє, безрадісне життя. З густо списаних рудуватих листівок Мета вичитувала його любов, страх, кров і сльози. Тремтячою рукою вона писала йому листи, прикрашуючи їх крапками та квіточками. Море сліз, жалю і крові вміщали в собі кривулясті букви, прості слова.

Мета писала, що народила йому дочку. Любов до неї тепер була її єдиною розрадою. У ній вона відкривала його риси — той самий ніс, те саме чоло. Тільки дівчинка росла хвороблива. Почалися клопоти, про які Мета писала чоловікові. А він їй відповів, щоб вона тим не ятрила його душу. І вона більше не згадувала про свої клопоти.

Турбота про хліб насущний, наче вампір, випивала з неї всю кров. Свекруха була стара, не могла працювати, тільки капризувала в запічку. Францель, розтягуючи страшну посмішку на старечому, зморщеному обличчі, цілими днями сидів надворі на колоді й вирізував іграшки. Хоча Мета діставала від держави допомогу, але настав час, що й за гроші не можна було нічого купити. Сусід боявся сусіда, мов якого розбійника, скрізь запанували заздрість і самолюбство. Тоне писав, що голодує. Щоб йому послати, треба було самій недоїсти. І все-

таки вона посилала йому. І в листах до нього знову виливала всі свої важкі муки й сподіванки...

Восени, коли вітер свистів у верхів'ях дерев, хвороблива дитина померла. Від Тоне листи перестали надходити. Ніхто про нього нічого не знав, усі запити були марні. Село перетворилося на військовий табір. Відпочивали резервні частини, готуючись до нових боїв. У всіх хатах було повно солдатів. У Сер'юновій халупі спали в кімнаті і в сінях, на лавках і на столі. У світличці поселився фельдфебель. Мати з Францелем тиснулися на печі; Мета нікала по всіх кутках, ніде не знаходячи затишку.

З жахом вона згадувала про ті дні. Її ганяли мов не-прикаяну, топтали по її тілу й душі. Куди не поткнулася, скрізь було повно солдатів усіх національностей і віросповідань. І всі поводитися так, ніби вони не залишили вдома матерів, жінок, сестер, дочок... Усе, що було паскудного, сповзлося сюди, щоб забруднювати й розтлівати душі.

Мета відчула, що плаває в безкрайому морі паскудних слів і липких поглядів. Захищалася як могла, тонула і знову випливала на поверхню. Ні хата, ні вогнище не належали їй. На кожному кроці вона натикалася на чужих чоловіків, які на всі її прохання й погрози відповідали реготом.

Наче залізо брязнуло об підлогу, різко прозвучала чужа мова:

- Фельдфебель хоче кави!
- Хай денщик йому занесе!
- Він хоче тільки від вас.

Мета трималася твердо, але з жахом почала відчувати, що падає, падає... Солдати прислухалися за дверима.

Мати сиділа на печі. І нічого не чула й не бачила. Фельдфебелів денщик подав їй каву на піч; вона гаряче й багатослівно дякувала. А Францелеві кинув цигарку, і той курив її, давлячись від кашлю.

Мета вийшла із світлички. Свекруха окинула її побіжним поглядом і лагідно запитала:

— Мето, хочеш кави? Мені забагато.

— Ні, не хочу.

Щось їй стискувало горло.

3

Для Мети чоловік був мертвий. Але тепер він був потрібний їй навіть мертвий. Їй здавалося, що він і далі пише їй листи. Бачила його в снах.

Мета звинувачувала себе й каралася. Іноді винила інших. Але все більше впевнювалася, що інакше й бути не могло. Її тіло видавало перед людьми її гріх. Це найбільше мучило Мету. І вона все частіше й частіше стала згадувати чоловіка. Часом їй навіть здавалося, що дитина його... А чия ж іще могла бути?

Час минав. Настала нова осінь. Мета сиділа на колоді й запалими очима дивилася на пожовкле листя, на осінні барви неба. Десь на заході бухкали гармати. Над усім витав запах умирання, птахи перелітали з гілки на гілку. Меті хотілося втекти від усього, але куди? Обличчя в неї було сумне, суворий погляд спрямований усередину.

Мету охопила злість на саму себе. Узяти б ото сокиру й розвалити собі голову. Божевільна думка. Вона безсило опустила на колоду й заплакала. Крізь сльози в її уяві вималювався образ чоловіка. Вона бачила його так виразно, як діти бачать світ через кольорове скло. Може, він ще живий. Хоч би тепер їй легше було, якби побачила його засипаного річковим піском, зітлілого, щоб його ніхто вже не міг упізнати. Але це нічого не допоможе. Вона народить дитину, якої не хотіла...

Сусіди спочатку втішали її, мовляв, Тоне ще дасть про себе знати й повернеться додому. Вона з вдячністю сприймала їхні слова, і в її серці загорялася надія.

Тепер до надії домішався страх. Надія і страх! Відколи люди про все довідалися, вже більше не згадували їй про чоловіка. Залишився тільки страх...

Мета гірко плакала. Свекруха побачила її сльози й почула хлипання. Вона оглянулася вздовж узвозу на хати, що виднілися крізь пожовкле листя, й вигукнула:

— Перестань! Люди чують...

Потім зміряла її проникливим поглядом і підсіла до неї:

— Ну що тобі сльози допоможуть?

Мета загулила обличчя фартушком і кинулася до хати і вже більше того вечора надвір не виходила.

Свекруха все збагнула, здогадалися й люди. Вони обережно, намагаючись випитати щось, заговорювали з нею, але вона була глуха. Уже більше не думала про чоловіка, думала про дитину.

Народила вона взимку. Чекала, що станеться щось жахливе, але все було як завжди. Не знала, любить вона дитину чи ненавидить. Проте скоро зрозуміла, що ненавидіти її не може; любов до неї дедалі росла, хоч і розбавлена гіркотою.

До хати прийшли жінки. Схрестивши руки й багато-значно посміхаючись, вони стали довкола ліжка.

— Гарний хлопчик! Ото зрадіє Тоне, як повернеться.

Жінки презирнулися між собою, одна одну, штовхнули ліктем. *

— Таж... таж він майже викапаний Тоне.

Усміхнулися й раптом посерйознішали. Мета відвернулася до стіни.

Хлопця назвали Петром. Мета жила тільки для нього. Ніхто її нічим не дорікнув. І найменше свекруха; вона мовчала, як могила. Про чоловіка Мета перестала згадувати. Усі в селі знали про своїх убитих і полонених; якби Тоне був живий, за три роки подав би звістку про себе. Їй порадили замовити панахиду по ньому. Вона послухалася. Принаймні спокотувала свою вину перед

ним. Панахида для Мети була все одно що похорон. Тепер вона знала, що їй нема вже чого сподіватися якоїсь розради, якогось щастя. Колись і свекруха та Францель помруть, син виросте. Тоді все забудеться...

Прийшла звістка, що Тоне повертається з полону і скоро буде вдома. І ось цей день настав, навіть ночі не було попереду. Мета відчувала, що божеволіє...

4

Мета не могла молитися, кров у ній кипіла. Вона ще раз перебрала все в думках, потім перехрестилася й сіла за стіл.

Ось-ось загупають кроки перед хатою, розляжеться стукіт у двері...

У кімнаті панувала глибока тиша. Монотонно цокав годинник. І кожен удар маятника здавався стогоном наболілого серця.

Раптом темряву прорізав сміх недоумка. Хто зна, яка смішна думка народилася в його голові, тільки ретотав він мов навіжений. Мета спалахнула, руки в неї затремтіли, серце забилося швидше.

— Що тут смішного?

Вона відчувала, що з тої хвилини, як стало відомо, що Тоне повертається, у хаті почала рости до неї ворожість. Вона вже раніше чекала цього. Через те й замовчала першу звістку про чоловіка. Тепер вона не засвічувала світла, щоб не бачити обличчя, яких боялася.

Обізвалася свекруха. Голос її був різкий, сповнений шипіння — не такий, як завжди.

— А чому б йому не сміятися? Ти плач!

Мета на мить остовпіла, але взяла себе в руки — мовби вона вибиралася з глибокої прірви, розпачливо дивлячись вгору. Та перш ніж вона встигла сказати щось, заговорила свекруха:

— Боже мій, до чого дійшли! Замість того щоб радіти, що повертається Тоне, ми повинні його боятися...

— Не кажіть мені цього! — спокійно, але рішуче промовила Мета. — Бо я вам можу наговорити такого...

— Йому скажеш, коли прийде... Я знаю все...

— Нічого ви не знаєте, крім того, що кожного дня мали повну миску в запічку; ще не...

— Куском хліба дорікаєш?

Стара аж сичала від гніву, і це вражало Метине серце болючіше, ніж отруєні стріли.

— Не дорікаю вам. А в тому, що так сталося... винні й ви... Так, і ви!

— Ти бачиш! На мене спихає вину! І як тобі не соромно!

— Якщо ви тоді були сліпі, якщо тоді мовчали, якщо тоді навіть підмовляли мене, аби я не була з ним суворя, то чому тепер не мовчите?

— О боже мій! — зітхнула стара.

— Ви ніколи ні слова не сказали мені... А сьогодні он як розходілися, бо повертається Тоне.

Стара розхвилювалася, замахала руками, закричала верескливо:

— Відчепися від мене! Я чути нічого не хочу. Я нічого не знаю. Коли хто й дав мені який шматок, то не від тебе я його мала.

— А хто платив за нього? Скажіть, хто платив за нього?

Мета стояла посеред темної хати. Тіло її від збудження дрібно тремтіло. Вона запустила пальці в волосся. Якби в цю хвилину хтось попався їй під руку, вона б роздерла його на шматки.

Дурень став плакати. Схопивши черевик, він зіскочив на лавку й закричав:

— Мето! Мамо! Заспокойтеся, кажу вам! Бо я черевиком вас!

— Гаразд,— прохрипіла свекруха, не звертаючи уваги на сина.— Хай твоє буде зверху! Хай!

— Мені не треба, щоб моє було зверху, мені йдеться про інше,— сказала Мета і, плутаючись та перебиваючи сама себе, особливо натиснула на останньому: — Адже він не знає, що його дочка померла...

— Ні, знає. Не знає?.. То дізнається...

Мета похитнулася й сіла на лавці.

— А потім зробить те, чого сподіваюся.

— Що?

— Уб'є мене.

— О боже! — Свекруха зіщулилася в грудку...— Свята заступнице! — На згадку про сина її поймав страх. З голови вилетіли всі щойно сказані слова, погасла ненависть.— Тікай! — схлипнула вона.— Біжи до сестри!.. З дитиною... Я розповім йому все, якось умовлю його...

— Ні,— вперлася Мета.

Але все-таки її пронизало якесь лихе передчуття, аж дрижаки забили нею. Мета зрозуміла, що іншого виходу немає. Вона кинулася до колиски й схопила на руки дитину, щоб утікати.

Хтось постукав у вікно.

5

Після хаосу світової війни і російської революції Тоне Сер'юн повертався із Сибіру додому. Що ближче було до рідної хати, то більша туга охоплювала його. Вона сповнювала ніжністю й будила в ньому пекучу думку про минуле, про дружину, про матір, про дім.

Коли його випустили з комендатури окупаційних військ, він одразу ж наткнувся в містечку на Матевжа. Йому хотілося якомога більше дізнатися про дружину, про дім, але той дуже поспішав.

— Ми думали, ти загинув. Навіть панахиду по тобі відправили.

Тоне здригнувся.

— А як Мета?

Запитував він ніби спокійно, але щось зашкребло його в горлі при тих словах. Що ближче було до дружини, то терпкішими й солодшими були часті думки про неї.

— Мета? Здорова, звичайно! Мати і Францель ще живі, звичайно!

— А дитина?

— Дитина? — Матевж заглянув йому глибоко в очі. — І дитина здорова, звичайно. Жива і здорова... — Але тут він раптом страшенно заспішив.

Тоне ще хотів був запитати, чому не писали йому нічого, бо вже думав, що весь світ запався, залишилися тільки несходимі сибірські простори, похмурі й страшні, наче звірина кровожерна...

Але Матевж перебив його:

— То що, передати домашнім від тебе привіт, якщо доберуся раніше?

І, не чекаючи відповіді, зник.

Тоне пішов ще по крамницях. Люди дивилися на нього здивовано. Навіть земляк, що попався назустріч, не впізнав його. Тоне поквапливо зіпхав накуплені речі в мішок і подався між хатами на дорогу, яка бігла по під крутою горою вздовж потоку. Де-не-де ще лежав сніг. На дорозі було сіре місиво із снігу й болота.

Тоне відчув приємний дух батьківщини. Тут земля ранньою весною пахла зовсім інакше, ніж у Сибіру.

Був похмурий, насуплений день. І ноги аж гули від втоми. Але на серці було легко; легко і важко водночас. Він думав про зустріч, намагався уявити всю картину... І не міг...

Споночіло. Місяць плив над хмарами, на схилах гори білів сніг. Але на дорозі було темно, ноги грузли в болото, зачеплювалися за каміння, попадали у вибоїни. Часом вода вибризувала вище колін.

Дорога повернула й пішла вгору. Вона вела повз млин, звідки було чути, як рівномірно шумить вода по

лотоках. Потім з'явилася нивка, виринув з темряви ряд горіхів і довга низька огорожа, складена з каменів. Там ще лежав сніг. Далі над дорогою з обох боків зімкнувся ліс, посеред якого вода проорала глибокий яр. На дорозі лежало здоровенне каміння.

Нове пустище. Ліворуч здіймався пагорб, сніг на ньому вже зовсім розтав. Праворуч, аж до самого потоку, розкинувся луг. Над водою, хитаючись на вітрі, стояли верби. А за потоком до самого неба височіла гора, заросла смерековим лісом. Від неї віяло холодом.

З пагорба було видно всю долину. Біля підніжжя гори стояло кілька хат, потім дорога почала підійматися вгору. Обабіч узвозу скупчилося село, яке виказувало себе мерехтливими вогниками.

Край дороги лежала колода. Тоне присів на неї. Він утомився минулим днем, і довгою ходою, і всіма тими чотирма роками. Обтер піт із лоба й знову натягнув на голову козацьку шапку.

Тоне перебіг поглядом по долині, шукаючи своє село. Усе потонуло в густому мороці. Та раптом із-за хмар визирнув місяць, освітив схил. І земля, здалося, ожила. З усіх боків, звиваючись і гнучись, наче дерева на вітрі, простяглися тіні.

Тоне виразно бачив поля, ряди дерев на межах, сіножаті й ліси. На вершині гори ще лежав сніг; залита місячним сяйвом, вона підносилася в білі хмари, ніби хотіла сягнути неба.

Місяць знову сховався за хмари, і весь краєвид поринув у темряву, тіні зникли. Тоне похилив голову. Перед очима в нього стояла його рідна сторона. Він бачив багаті й гарні краї, але думкою завжди линув до свого вбогого села. Воно здавалося йому кращим, ніж Київ, Тобольськ та всі інші великі міста. Він був щасливий, що знову повернувся на рідну землю.

З очей у нього закапали сльози. Він не соромився їх. Втер рукавом лице і встав. Йому було дивно: раніше

він так поспішав додому, а тепер ось гаїться. Від утоми аж хитався, мов п'яний.

Він ішов, заглибившись у думки, й не розглядався більше довкола. Обабіч дороги росли вільхи та смереки. На дорозі не було ні живої душі. Тоне проминув темну хату, яка зачаїлася за деревами. Село зникло йому з-перед очей. Дорога підходила до ущелини, у якій бурнилася тала вода. Під горою стояв тартак, звідти дорога йшла знову вгору. Тартак чахкотів. Тьмяне світло плуталося в кронах дерев, лягало довгими плямами на білий сніг.

Тоне постановив собі нікуди не звертати, ніде не зупинятися. Але тепер його потягнуло до сусідового тартака. «Тільки на хвилинку»,— сказав він собі. Сусід був теж на фронті. Чи повернувся? Чорт забирай, уже всі повернулися! На подвір'ї чоловік саме забивав клин у розрізану колоду. Тоне підійшов до нього. Той обернувся, поклав сокиру й підвів очі на прибульця.

— Добрий вечір, Блаже!

Мова була тутешня, голос знайомий, але хіба впізнаєш людину в такому одязі. Коричнева шинель, пошарпані штани, мішок за плечима.

— Не впізнаєш?

На душі в Тоне було неймовірно тепло і весело.

— Ти, Тоне?

Блаж подав йому руку й усміхнувся широко, але відразу ж погасив свою усмішку. А Тоне сподівався, що люди бурхливо вітатимуть його, розкриватимуть радісні обійми, будуть розпитувати про все і не знатимуть, де його посадити. Замість того зустрів лише усмішку, та й та швидко зникла з обличчя; слово застрягло йому в горлі.

— Невже я й справді так змінився?— запитав він, поводячи рукою по густій бороді. І засміявся:— Ще, чого доброго, й жінка не впізнає.

— Очі і голос твої,— сказав Блаж і взявся за сокиру.

Забив другий клин; було видно, що уникає сусідового погляду.

Тоне примостився на купі дощок, які зарипіли під ним.

— Ви гадали, що мене вже нема... То ще добре, що Мета заміж удруге не вийшла,— силувано засміявся він хрипким сміхом.

Блаж знову поклав сокиру. Він не знав, куди діти очі, що робити з руками. Дістав кисет і почав натоштувати люльку.

— Живемо, як хто може... Багато чого змінилося,— бубонів він, запалюючи люльку.— А чим завинили люди? Винні ті, хто керував усім... А ти — далеко був?

Тоне підвівся й махнув рукою:

— Чотири місяці ото добираюся. Мені ще поталанило. Я знову ж удома.

У голосі Тоне бриніла палка туга за своєю теплою хатою, гарячою їжею і рідним словом.

6

Тоне ще раз постукав у вікно, уже сильніше. Від самого тартака його переслідувало якесь недобре передчуття. Веселий настрій, який додавав йому сили, з кожним кроком танув. Він думав, що це від втоми. Коли ж на його перший стук ніхто не обізвався, він зовсім спохмурнів.

Нарешті з хати долинув сполоханий голос:

— Хто там?

Тоне впізнав Метин голос. Він раптом забув про сльози, що були набігли йому від жалю на очі. Почув глибоке материне зітхання.

— Це я. Тоне. Відчиніть!

Хтось кинувся стрімголов у сіни, заскрипів засув. Коли Тоне ступив у темряву, він наткнувся на дружи-

ну, що тихо, мов здерев'яніла, притиснулася до стіни.

— Мето, Мето!

Тоне простягнув руку до неї, але в темряві наткнувся на її груди. Знайшов Метину руку, стиснув її, а потім обняв за шию й поцілував у чоло і губи. Для Мети це було як перший поцілунок у житті.

Вона ще ніколи не бачила чоловіка таким: він був лагідний, добрий. Він цієї несподіваної ніжності їй стало ще гірше, ніж якби він ударив. Пригорнувшись одне до одного, вони зайшли до кімнати. Груди їй палила гіркота, в очах стояли сльози. А Тоне говорив не вгаваючи:

— Добрий вечір! Як темно! Де ви, мамо? А де ти, Францелю? Я ж вас не бачу. Мето, засвіти-но лампу! Тільки не злякайтеся мене. Вигляд у мене не дуже...

Матері не поцілував, посоромився, тільки довго тиснув руку. Стара лила сльози й повторювала:

— Тоне, Тоне... Ти прийшов, Тоне? Тоне!..

Францеля він ляснув по колінах:

— Ти ще живий?

Той зареготав:

— Таж бачиш, що я тут...

Знову поцілував Мету, яка тремтячою рукою засвічувала лампу. Їй було незручно, вона соромилася; втерла губи й, змертвіла, стала перед ним.

Тоне подумав, що її збентежив його вигляд.

— Подивися на мене! У Росії всі ми так ходили... Росія, Росія! — Він майже затанцював на radoщах і спробував заспівати російську пісню, але відразу замовк.— Чого смієшся, Францелю?

— Ти як ведмідь.

— І справді... як ведмідь. А ти знаєш, який ведмідь? Я його бачив. У Росії...

Він знову почав співати. На ньому висіло коричневе лахміття, усе в латах, тільки козацька шапка була ціла. Ноги мав замотані в грубі онучі. Тоне кинув мішок

на лавку й знову обняв дружину; Мета схилила голову йому на плече, і він гладив її волосся.

— Ти, Мето, ще молода. А я, бачиш, постарів...— І він засміявся.— Але бритва мене знову омолодить. Що, мамо? Що ви сказали?

— Нічого,— відповіла мати, часто кліпаючи.— Господи боже! А я вже думала, що тебе більше не побачу.

— Так? — Тоне випустив дружину й підійшов до печі.— Але ось побачилися. І все добре. Хіба ні? Тож нема чого плакати.— І він обернувся до дружини;— Що нового у вас?

— Цікана теля привела,— повідомив Францель.

Тоне так і зайшовся реготом.

— А в кішки не було кошенят?

— Тричі приводила, а потім здохла.

— Ну й велика новина.— Тоне раптом помітив накриту колицку й замовк.— А! Ледь не забув. Мето,— він перевів очі на дружину,— покажи-но, що там маєш.

Тоне не помітив ні її раптової блідості, ні заціпеніння. Тамуючи стогін, вона важко виривала із себе слова.

— Аякже... Тоне...

— Який сором,— признався чоловік.— Забув, як звати дочку.

Мета глянула на матір. Та зажмурилася, мов перед ударом і забурмотіла щось нерозбірливе.

— Метка її звали,— сказав Францель, розтягуючи рот від вуха до вуха.

— Метка? Ах, справді, Метка. Хай спить, не треба її будити. Але,— він оглянувся на дружину,— вона ще й досі в колиці? Що з тобою, Мето, чого ти тремтиш? — Він підійшов до лавки, розв'язав мішок і став ритися в ньому.— Це я приніс тобі... хустку... На! Мамо, для вас пляшку вина; такого, що гріє кров... Для тебе, Францель, люльку... А для доні... для доні — коника... Ха-ха-ха! Справді, нічого кращого не знайшов.

Мати дякувала йому; Мета боязко подивилася на чо-

ловіка й поклала хустку біля коника, який стояв на коліщатах із задертим угору барвистим хвостом.

Тоне вдивлявся в їхні обличчя, зазиравав їм у самісінькі очі. Пробирав заглянути в їхні душі. Порозмотував онучі на ногах, узувся в черевики й усе запитував:

— Що з вами, чого мовчите? Тільки я весь час теревеню.

— Я теж говорю,— обізвалася Мета.

— Ну й погода ж — нікудишня...— пробурмотів Тоне, проходжуючись по кімнаті. У сухих черевиках йому було тепло, затишно. Тільки від домашніх та від стін віяло якимось холодом.— Чуєте! — він став і обвів усіх допитливим поглядом.— Що з вами? Чого мовчите, як води в рот набрали? Ти, Мето, наче голову на плаху маєш класти. А ви, мамо, чого зітхаєте? Чи не раді мені?

— Дуже раді,— запевнила його сумним голосом Мета.

— Чи не чекали мене?

— Дуже чекали.

— О боже мій! — зітхнула мати так голосно, так важко, що це зітхання, мов тернина, шпигонуло Тоне в серце.

За мить його веселий настрій розвіявся. Він вдивлявся в їхні обличчя, мовби хотів зрозуміти з них, що ж приховується за тим мовчанням, за смутком, за стриманістю.

— Чи нещастя яке сталося в хаті? Але ж ніхто не помер.

— Таж нічого не сталося,— сказала Мета.— Тобі тільки так здається...

— Ні, не здається,— поволі, але напористо промовив Тоне.— Може, це тому, що ми стільки часу не бачилися. Завтра буде краще, а за тиждень ми знову звикнемо одне до одного.

— Ти ж голодний,— згадала Мета.— Зараз принесу їсти. Яка я нетямуща! Про це й не подумала...

— Ми нічого не знали про тебе, чи ти живий, чи загинув,— сказала мати, коли Мета вийшла в сіни.

Тоне сів на лавці.

— Не одного мене вважали мертвим. Ви ж давно вже не мали від мене листів.

— Скільки ж ти пережив, ой-ой-ой! Розкажи-но про себе.

— За одним разом усього не розкажеш. Та й переказати всього не можна. Щодня щось траплялося... А ви як тут, теж зазнали горя?

— Біди багато, доброго мало.

— А Мета переживала?

Мати глянула в бік кухні й стишила голос до потайного шепоту:

— Тоне!

Син аж здригнувся і повернув заросле обличчя до матері.

— Що, мамо?

— Ти залишився такий самий, як і був?

— Який я був, мамо?

— Такий... ну, гарячкуватий. Як вогонь. І приголубиш людину, і вдарити можеш.

Тоне здивувався:

— Хіба я на вас підняв коли-небудь руку?

— Боже борони, такого не було! — сказала мати.

Син задумався на хвилину, а потім заговорив поволі, мов добував слова з великої глибини:

— Не знаю, який я. Ці чотири роки варті всіх сто. Я людей убивав.

— Боже святий! — вигукнула стара й поринула у свої думки; вона ніби аж поменшала вдвоє.

— Не з власної волі... Може, тепер би не зміг убити навіть миші... Чого ви мене про це питаєте, мамо?

— Просто так... — затягнула стара. — Просто так...

Зайшла Мета. У руках тримала яечню й вино. Бистрим поглядом окинула свекруху й чоловіка.

— Забарилася я.

— Став сюди! Вино? Де ти його дістала? — запитав Тоне і, не чекаючи відповіді, налив у склянку.— Візьми, випий!

— Не хочу,— відмовлялася Мета.— Дякую.

Він мовчки їв і пив, вигрібаючи пальцями з бороди крихти хліба, які там заплутувалися. Мета сиділа біля нього. Вона думала, що не сміє дивитися на нього, і знала, що повинна дивитися. Мати кліпала очима, її губи шепотіли молитву.

— Отже, панахиду відслужили? — говорив Тоне, жуючи яечню.— А мені смерть ще й не снилася. Поранило мене, і я потрапив у полон до росіян. Ось рубець... Попробуй, Мето, під сорочкою! Відчуваєш?.. Добре, що хоч не пристрілили. На війні всяке бувало... І добре, що ти заміж удруге не вийшла. Мета... Бо не в одного таке сталося... А дехто оженився в Росії і не дає про себе знати. Вдома ж думають, що в живих уже нема. Війна дивно перемішала людей... А в деяких жінок, доки не було чоловіка, й дитина знайшлася; повертається чоловік додому, а в колиці пущьвірінок лежить. І не сподівався. Га? Що ти так на мене дивишся, Мето? Почому це вино? Міцне. Яйця домашні?.. Куди ви, мамо?

Стара вилізла із запічка.

— У спальню йду, спати...— Поторсала Францеля.— Ти йди на горище, чуєш!

— М-м! — буркнув спросоння дурник і, перевернувшись, знову заснув.

Тоне розігрівся в хаті, їжа й вино його підкріпили. Рукавом утер губи. На блідих зарослих щоках виступив рум'янець.

— У спальню йдете? Вогко там... Треба буде стіну розкидати й нову поставити. Хата вже зовсім валиться. У Сибіру я думав про це...

— Францель, іди на горище: Чуєш!.. Усе валиться! Боже мій! — стогнала стара, злізаючи із стільця.

— Та залиште його, хай спить!.. Почекайте, мамо, я допоможу вам.

— І ви йдіть спати. Завтра буде ще день, наговоримося...

— Так, так,— кивнув Тоне і повів матір, присвітлюючи їй лампою.— І ви, мамо, теж...

— Завтра наговоримося,— повторила з натиском мати.

Мета залишилася сама в темряві. Крізь причинені двері із спальні падала в кімнату вузька смуга світла. Мета заломила руки й звела їх у розпачі вгору. Її очі шукали образ богородиці.

— Мати божа,— шепотіла вона приглушено й палко,— допоможи мені!

Потім підвелася, підійшла до дверей і стала прислухатися.

— Спіть, відпочивайте спокійно,— промовляв Тоне матері так ніжно, наче дитині.

— О пресвята заступнице! — зітхала стара, лаштуючись спати.

Мета рвучко ступила до коліски, намацала узголів'я й відкинула покривало. Її рука гладила ніжні щічки дитини, з очей у неї закапали сльози.

— О боже! — простогнала вона.

Прислухалася, почула кроки, накрила малого, який поворушився, заплямкав губами й знову затих. Відступилася до стола і втерла сльози.

Зайшов Тоне, поставив лампу на стіл. Подивився здивовано на Мету.

— Ти плакала?

— Таж ні...— пролепетала Мета і на мить заплющила очі, потім взялася за край ґартушка і знову випустила його.

Вона втупила свої великі очі в чоловіка й відчувала, як під повіками в неї набираються сльози.

— Чого обманюєш? Чого приховуєш, коли я бачу? Все не так, як я сподівався...

Мета мовчала.

— Утомився я, ходімо спати.— Голос його раптом змінився, він шукав її руки.— Гасімо світло!

— Ні,— вона легко вивільнила свою руку з його руки.— Почекай трохи... Віднесу посуд на кухню...

Тоне дивився на двері, за якими зникла Мета. Вона довго не поверталася. Мета відчувала: в ній наростає судомне ридання, якого вона не зможе стримати, якщо зараз не погамує. Чоловік тим часом простягнув руки по столі й глибоко задумався. Потім встав, пройшовся по кімнаті, зробив різкий рух рукою, ніби рішуче відігнав од себе якусь думку, що не давала йому спокою. Зупинився біля стола і втупив очі в дерев'яного коника. Узяв його в руки, й на обличчі заграла усмішка. Підійшов до колиски й на якусь мить завагався. Тоді взяв пальцями край покривала й відгорнув його. Мовчки дивився на дитину, очі його все більше хмурніли, мовби якась темна думка заволокала їх дедалі густішою пеленою.

Увійшла Мета і, бліда, перелякана, тремтяча, застигла на порозі. Тоне оглянувся на неї, випростався, дитини не накрив. Обернувся й підійшов до стола. Якусь мить обоє незмигно дивилися одне на одного.

— Мета, ходи сюди! — силувано спокійним голосом наказав Тоне.

— Тоне!

Дружина не поворухнулася. Тільки руки підняла; обличчя здригнулося, але вона з силою стримала плач.

— Мета, ходи сюди! — підвищив тремтячий голос Тоне.

Мета ступила кілька кроків й, заточившись, зупинилася; у неї було таке відчуття, ніби вона провалюється крізь землю.

— Глянь мені в очі!

Вона підвела голову, але подивитися в очі чоловікові не могла.

— Глянь мені в очі!

Глянула. Тоне здалося, що в нього під ногами розкривається прірва, яка поглине його.

— Я одразу відчув, тільки зайшов до хати, що тут щось недобре. Я не заспокоюся доти, доки не дізнаюся всієї правди...

— Я не збиралася тебе обманювати,— почала дружина й затулила обличчя.

Тоне схилив голову; він напружував зір, щоб бачити перед собою тільки одну жінку, але перед його очима танцював цілий десяток затулених руками обличч...

— Я не питав сусідів. Про всі новини я завжди дізнавався вдома.

— Я не могла тобі написати... Твоя дитина померла... У чоловіка тремтіла борода від беззвучного ридання. Мета сперлася на стіну, щоб не впасти.

Тоне підійшов до колиски і ще раз глянув на дитину. Після цього сів на лавку, обхопив руками розкуйовджену голову й знову підвів її.

— Ти ж мені першим поглядом сказала все. А я, дурень, нічого не зрозумів.

— Ох!

— Ти мене боялася, не була рада, що я повернувся. Тільки двері за мною зачинилися, ти вже й забула мене.

— Неправда! — вибухнула Мета.— Погано ти про мене думаєш, коли таке говориш...

— А як я маю говорити про тебе, ти?.. Як це сталося?..

— Як? Мене запитуєш: як? — схлипуючи, говорила Мета. Раніше вона збиралася впасти перед ним на коліна й просити прощення. Але тепер мусила захищатися.— А як сталося, що ти пішов і тільки сьогодні повернувся? А як сталося, що дитина померла? Чому це все?

— Так, так, так... звичайно,— цідив Тоне крізь стиснуті зуби.

Буря вирувала в ньому. Він не був готовий до цього і тепер не знав, що робити.

— Не тільки я, усі ви винні.

— Хто всі?

Тоне підвівся, стиснувши кулаки.

— Усі, усі... усі!

— Так, так! А ти ні, ти ні...

— Тоне! Не підходь до мене! — закричала раптом Мета й замахала руками.

— Не бійся, не битиму. Тільки забирайся геть!

— Нікуди я не піду!

— Не підеш? — просичав Тоне, ледве стримуючи лють. — Не підеш? А що тобі треба від мене?

— Убий мене, коли хочеш! Не зрушу з місця... Ні, ні!

— Якщо не підеш... усе може статися... Іди... бо ще й справді уб'ю!

Очі Тоне нестямно перебігали по речах, що стояли в кутку. Раптом він зірвався, схопив сокиру й заніс її над головою.

Мета стояла біля дверей. Коли побачила сокиру в його руках, стала шукати клямку, але не могла ніяк знайти. Тоді вона вся зіщулилася, заплющила очі й руками обхопила голову, чекаючи смертельного удару.

Дитина в колісці прокинулася й заплакала. На печі підвівся Францель і, затиснувшись, од страху в куток, замахав руками:

— Тоне, ти дурний! — кричав він. — Мамо, мамо!

Двері в світличку відчинилися. На порозі з'явилася мати і, бліда як смерть, сперлася на одвірок. Пронизливий, розпачливий крик вирвався з її грудей:

— Тоне!

Тоне оглянувся. Мовби прокинувся зі страшного сну, руки його опустилися. Сокира впала на підлогу. Заточуючись, мов п'яний, він підійшов до лавки й сів на неї. Сльози душили його.

— Що ви зі мною зробили! Що зробили!

Мета кинулася до дитини. Тіло її тіпалося від судомного плачу. Мати в білій сорочці, наче привид, стояла у дверях і вся тремтіла.

— Тоне! Як ти можеш? — хриплим голосом безперервно запитувала вона. — Як ти можеш судити? Скажи, хіба ти чистий перед богом?.. Скажи... хіба ти сам не грішив, якщо хочеш бути суддею?.. Скажи, Тоне!

Тоне мовчав. Затиснуту в долонях голову він опустив майже до колін. Нараз підвів обличчя й глянув на матір. Потім махнув рукою й встав, ніби збирався рушити на неї.

— Ну, а якщо й грішив, то що з того? Га?... Виходить, і вона має право... Відчепіться від мене!

Він замовк, хитнувся й знову сів на лавку, мов підкошений гірким усвідомленням, яке цієї миті пронизало його. Рукавом обтер сльози із щік і бороди.

Запала мовчанка, всі поволі заспокоїлися. Тоне подивився на дружину, потім на матір і промовив лагідним, зніченим голосом:

— Облишмо все це! Світ нерозумний, зробимо його розумнішим! Ходімо спати, гасімо лампу!.. Що зробили з нами!

Руки його знову опустилися, голова поникла...

7

Уночі, коли із дна душі підіймаються моторошні образи, людина починає жити потрійним життям, дедалі більше пробуджуючись. Три її обличчя дивляться в минуле, в теперішність і в майбутнє, і потрійна мука шарпає її душу й тіло...

Тоне і Мета лягли мовби примирені. На вулиці було тихо. Тільки вітер шумів, хиталися крони дерев. Година була пізня, а Мета ніяк не могла заснути. У годиннику

з кожним погойдуванням маятника щось скреготіло, і разом з тим скреготом схлипувало її серце. Усе так дивно закінчилося. Так воно й мало бути, хоч усе сталося якось несподівано, але щось інше криком кричало в ній.

Мета вже була задрімала, коли якась неприємна думка боляче штрикнула її. Вона напружено прислухалася до чоловікового дихання. Очі її звикли до темряви, вона розрізняла його бороду. І їй раптом здалося, що в борді заплутався блиск чужих очей. Вона заплакала.

Плакала майже беззвучно, тіло її дрібно тремтіло. Коли чоловікове дихання стало уривчастим, вона затаїлася. Тоне не спав; він дивився в темряву й думав. Годинник монотонно стукав, наближався ранок.

Тихо, мовби звертаючись до власної душі, Мета запитала:

— Ти спиш?

Чоловік, який мовчки дивився в стелю, прокинувся від своїх думок, вловив зміст її запитання й відповів:

— Ні!

Мета важко витиснула із себе друге запитання:

— Це правда... що ти... що ти мав іншу жінку?..

Його мимовільне зізнання в гріхові тепер, наче гора, стояло перед нею, заступаючи й хоронячи все, навіть її гріх і її страхи. Воно, ніби краплі бруду, падало раз за разом у її свідомість і не давало ні спокою, ні сну.

— Облиш! — незадоволено промовив чоловік. — Про таке не питають. Хіба я тебе запитую?

— Ти й так знаєш, — не заспокоювалася Мета. — Тобі не треба питати... Це правда?

Слова застрягали чоловікові в горлі.

— Ти чула... Чи ще треба повторювати?

Мета похолола від голови до п'ят. Вона вся зіщулилася, щоб відігнати неприємне відчуття.

— Тільки одну мав? — знову запитала вона приглушеним голосом.

Тоне розхвилювався, йому аж дихання сперло в грудях. Він знайшов Метину руку й судомно стиснув її.

— Мето, що ти забрала собі в голову!.. Яка-бо ти! Питаєш про дурниці, а потім серце болітиме.

— Це не дурниці,— після кількох важких хвилин мовчання знову заговорила Мета.— Людині завжди все здається страшнішим, ніж воно було насправді, через те й болить... Це сталося в полоні?

— Так.

Тоне подумав про обличчя жінки, яке вже наполовину стер із своєї пам'яті, але замість нього перед очима постав гріх дружини. Кожне Метине запитання викликало в його уяві бридку картину: вона і чужий солдат. Він хотів заглушити це, а воно падало на нього, мов удари грому.

Якийсь час обоє мовчали.

— Тоне,— шепнула Мета,— не гнівайся... Як це могло статися?.. Як це сталося?..

У Тоне було таке відчуття, наче свинець розпливається у нього по жилах. Йому було нестерпно боляче, і його розбирала досада.

— Ну що?.. Що ти хочеш від мене?

— Як... як дійшло до того?

— Мето,— стишено процідив крізь зуби чоловік.— Це вже забагато! Замокни! Що б ти сказала... якби я тебе став розпитувати... про подробиці... Того не слід...

— А я нічого не приховую,— крізь сльози промовила Мета. Її охопило бажання вилити перед кимось душу й таким чином виправдати себе.— Зі мною було так... Люди того не розуміють... Дивися...

— Мовчи, мовчи! — простогнав Тоне.— Я не хочу про це нічого знати! Не хочу, щоб воно мені стояло весь час перед очима! Що було, то було...

Він розхвилювався, сів на ліжку й замахав рукою. Проти вікна виразно вималювалася його велика роз-

куйовджена голова. Мета злякалася, щоб чоловік знову не спалахнув.

— Тоне, заспокойся! — почала вмовляти вона. — Я вже більше не буду... Якщо накажеш, я мовчатиму. Лягай, Тоне! Спімо!

Чоловік знову ліг, але вони не заснули. Тоне відчув, як б'ється пульс у Метиній руці, що лежала в нього на грудях, і заспокоївся.

— Бачиш, — шепотів він, — яка ти дурна! Краще не знати всього... Якщо знаєш, якщо уявляєш це, ніби намальоване на картинці, то воно все життя тобі, наче цвях, стримить у серці... Мето, чого в тебе мокрі щоки? Не плач.

— Я не плачу, — твердила жінка. Вона не відчувала, що в неї з очей течуть сльози. Вона не могла заспокоїтися. — І все-таки... краще знати... — сказала вона. — Усе... Дізнаєшся і забудеш. Я швидко забуду... А так думатиму завжди... а може, ще щось виявиться... Завтра, післязавтра... Будь-коли!..

Її промовлені крізь сльози слова дедалі більше переконували Тоне. Якийсь час він міркував. І зрозумів, що спокою не буде. Після кожного зближення в безсонні ночі питання повертатимуться назад, наче страхітливі видива.

— А потім не будеш більше випитувати?

— Ніколи більше не буду...

8

Над ранком, коли у вікнах почало займатися на світ, Тоне з мукою видобував із пам'яті свою оповідь.

— Мето, не думай, що я розповідатиму про хтєсна-які пригоди... Усе сталося якось незвичайно, до того вже йшлося... Ми стояли на передовій, це було в Буковині. Мучилися гірше худоби, гармати ні вдень ні вночі не давали спокою. Ми ані на хвилинку не склепили очей. Ка-

зали, що росіяни готуються до наступу. Хай би собі гувалися, але хай би нам дали спати. Я написав тобі листівку, та не встиг відправити, а потім вона десь загубилася. Я був такий змучений, що, здавалося, вже краще померти. Мені було байдуже, що станеться зі мною. А потім щось упало — і досі не знаю що: граната, снаряд чи міна... Ударило мене й кинуло в чорну темінь... Коли прокинувся, то побачив, що білий день, і відчув, що їду в поїзді. За вікном бігла рівнина. Пахло ліками. По коридору ходили лікарі й сестри в білих халатах. Спочатку мені здалося, що їду з передової додому, в тил... Але скоро я довідався, що зі мною. Важко стало мені. Подумав я про вас, про тебе, Мето. Не плач! Бо я тоді не можу розповідати... Стривай-но, що я хотів сказати?.. Ага, я ж мріяв, щоб мене поранило в ногу або в руку. Тоді б я дістав відпустку. Але мене везли в Росію... У шпиталі я швидко одужав, рана не була страшна. І мене повезли далі. Від слабкості я ледве стояв на ногах. Довго ми їхали — дні і ночі. І все рівнина й рівнина. Нарешті Сибір. Посадили нас на пароплав і повезли великою річкою вгору! Приїхали ми на місце, якийсь Петро Кузьмич узяв мене на підводу. Добра людина, балакучий, я його зовсім не розумів. Три дні ми їхали рівниною, як ніч, так і день. Ледве живий я дістався в село, де жили сибіряки й кілька селян із Росії. Син Петра Кузьмича воював на фронті, вдома залишив дружину, сестру і батька. Попрацював я тільки один день і захворів. Вони були добрі люди, не відправили мене до лікарні, не викинули на вулицю. Дочка Петра Кузьмича доглядала мене краще, ніж брата. Багато безсонних ночей вона провела біля мого ліжка, усе робила для мене, доки я не одужав... Вона була мені наче сестра... я був їй вдячний...

Тоне замовк.

— То це вона була?

— Вона,— ледь чутно відповів Тоне.— Для мене вона

була наче сестра... а я для неї був більше... Тепер ти все знаєш...

Мета важко й часто дихала. У роті вона відчувала смак полину, її затоплювали сльози. Ранкова зірниця все більше розгорялась у вікнах.

— І тоді ти про нас забув... не писав нічого...

— Неправда! Я писав, але, очевидно, листи не доходили. Відповіді не було, і я перестав писати...

Мовчання. Голос у Мети змінився, мовби тепер мова пішла вже зовсім про інше. Вона запитала:

— А жінки в Росії гарні?

— І гарні, й погані. Навіщо запитуєш?

— Більше не буду... Скажи тільки: а вона була гарна?

— Так собі. І не гарна, і не погана.

— Як вона звалася?

— Наташа.

— Як?

— На-та-ша.

— Тоне,— сказала Мета й ніжно торкнулася чоловікової руки.— А дитина у вас була?

— Не знаю... Мовчи, Мето! Досить!

— Як... не знаєш?

— Мене перевели... в інше місце. Мовчи! Більше не треба!

— Ні. Ще одне...— Вона притримала його, руками.— А чи...

— Тихо! Більше ні слова! Нè питай! Я більше тобі не відповідатиму... Я був їй вдячний... Можливо, вона врятувала мене від смерті... Про все інше я забув. Мовчи!..

Мета змертвіла. У її серці назбиралося стільки гіркоти, що воно мало не розривалося. Мета, немов потопаючи, схопилася за чоловікову руку.

— Тоне!

Він більше не обзивався. Тільки дивився в стелю.

День уже зазірав у вікна, коли Тоне і Мета встали. Дивилися одне на одного, як чужі, їхні губи кривилися в гіркій усмішці. Обом здавалося, що вони сказали все і тепер одне перед одним нічим не боргували. Насправді ж було не так. У голові в Меті роїлися сотні запитань, але під важким поглядом Тоне вона не наважилася задати жодного. Тільки зітхала. Чоловікові ж про її гріх нагадувала дитина, яка час від часу плакала в колиці. А Мета кожного разу схилялася над нею, щоб годувати.

Коли Тоне, почувши материн крик, випустив із рук сокиру й визнав, що він не має права судити дружину, йому було набагато легше, ніж потім. При перших обіймах їм обом здалося, що вони знову порозумілися, хоча й на душі було гірко. Але наступні хвилини любощів були отруєні неприємними видіннями.

Вони більше не говорили про те, що було. Із тисячі розбитих шматків треба було скласти нове життя. З першого дня вони спробували жити так, як жили до війни. Але навіть не підозрювали, що це виявиться настільки важко. Часом вони були такі чужі, наче вперше бачили одне одного й ніколи не любилися. Тоне частіше, ніж Мета, хмурився, мовчав і відводив очі вбік. Меті було легше. Вона чекала найгіршого, але нічого не сталося. Тепер вона дивилася на чоловіка здивованим, запитливим поглядом.

До Тоне підходили сусіди, міцно тиснули руку, вітали його. Він вдавав, ніби цілком спокійний, як вода на глибокому місці. Але помічав приховані посмішки на їхніх обличчях і пронизливі погляди, які намагалися крізь шкіру заглянути йому в душу. Сусіди ніби роздягали його, обмацували з усіх боків.

— Довго тебе не було, Тоне, довго...

Тоне кілками підпирав ліву стіну хати, яка тріснула й випнула. Поплював у руки й узявся за сокиру.

— Як і багато хто,— сказав він.— А дехто ще й досі не повернувся.

— Гм, що так, то так. Скрізь по білому світу нас розкидало! А тим часом і хата похилилась. І багато що не так, як треба... багато що...

У їхніх словах ховалося отруйне жало. Вони підштовхували Тоне, щоб він сказав щось про свою жінку. Але Тоне зціплював зуби й гамселив сокирою по кілку, позбавляючи їх цього задоволення.

— Халабуду свою поправлю. Усе можна поправити...

— Тож так, усе... А якщо й не все... ти повернувся додому. Це основне. Жінка радіє.

Коли Тоне залишився сам, то подумав: «Макухою мене вважають! Вони хотіли б, щоб я Мету вбив і задушив дитину. А якщо ні, то щоб хоча побив жінку й ганявся за нею з кілком по селу».

Він сів, напхав люльку й закурив. Думка, що його не мають за справжнього чоловіка, нестерпно пекла Тоне. Його раптом охопило божевільне бажання вступити якусь дурницю. Черкнути сірника й приставити його до стріхи, нехай згорить усе... Картина ця постала перед ним так виразно, що він аж стрепенувся, мовби побачив перед собою, як вирує полум'я.

Його пройняла дрож, і він розгублено подивився довкола. Потім підвівся, узяв камінь, який перший потрапив йому під руку, і з усієї сили пожбурив його вниз; камінь шалено застрибав по узвозу й затих тільки на дні ущелини.

Як він не тлумив у собі неспокій і досаду, вони знову виривали назовні. Лише тепер він зрозумів солдата, який, повернувшись із відпустки на передову, скреготав зубами і плакав через те, що жінка зрадила його. Усі

сміялися, і він, Тоне, теж реготав, мало не падаючи. Тепер, коли він згадував цього солдата, йому було не до сміху...

Він допізна, аж поки не темніло, товкся коло хати, ніяк не хотілося йти всередину. Там у колисці спала чужа дитина, накрита синім ֆартушқом. Коли мале плакало, Мета колихала його й присипляла однаманітною піснею: «Люлі-люлі». Або діставала з колиски й, сидючи поряд з чоловіком, тримала на руках. Часом голубила його, крадькома поглядаючи на чоловіка.

У такі хвилини Тоне ставав сліпий і глухий. Він тоді починав робити щось інше, набивав люльку чи заводив розмову з матір'ю.

Дитинча спочатку дивилося на нього, мов на якесь диво, а потім почало простягати рученята. Випручувалося з материних рук і пускало з ротика бульбашки.

— Ба, ба, ба...

Тоне відчував, як крижаний холод розливається по ньому. І все-таки не міг стриматися, щоб час від часу не глянути на дитину. У хлопчика було чорне волосся й карі очі, два зубчики білили в розтуленому ротіку.

Під тим поглядом дитинча ставало серйозним, його оченята впивалися в зіниці Тоне. Потім, наче піддобрюючись до нього, знову починало всміхатися.

Якось Тоне мимоволі простягнув йому палець, воно схопило його й понесло до рота.

Мета засміялася. Вона вдячно глянула на чоловіка й нагнулася до дитини.

— Петерчеку, ану потягни тата за палець!

Тоне, мовби обпікся, відсмикнув палець. Чорт забирай! Який ще тато! Він підвівся й, сягністо ступаючи, вийшов з хати.

Мета зрозуміла все. Вона заплющила очі й притиснулася губами до голівки малого, який, розмахуючи рученятами, гуцав у неї на колінах.

Тоне приніс до кімнати колоду й став тесати нове топориче для сокири. Мета вийшла по дрова, а Францель тинявся хтозна-де. Мати лежала в світличці. Застудилася і вже кілька днів не підводилася з ліжка. Тоне був сам з дитиною, яка спокійно спала в колисці.

Він тесав спочатку обережно, щоб не наробити багато шуму, а потім дедалі з більшою злістю, аж хурчали тріски по кімнаті. Удари перегукувалися з його важкими думками, які не давали йому спокою.

Щоб відігнати їх, він став прислухатися до хрипіння годинника на стіні. За кожним похитуванням маятника чулося: тр-так... «Треба змастити»,— подумав він. А до думки про годинник приєдналася думка про спляче дитя. Воно на нього записане, має його прізвище і називатиме його татом, коли забуде своє «ба-ба-ба». Знову почув хрипіння годинника. Тр-так, тр-так! Спадкоємцем буде, хай дружина народить йому хоч ще сотню дітей. Не подібний до нього, можливо, й до неї теж, але буде з ними все життя й при роботі, і за столом... Тр-так!

Рука в нього зупинилася, він увігнав сокиру в колоду й, примруживши око, подивився на поліно в руках. За думками, які мучили його, він майже забув, що робить. Обернув поліно й став тесати з другого кінця.

Уже давно він збирався піти до попа. Тепер навіть уявляв себе, як іде узвозом прямо до попової хати. Ось він уже стоїть перед духовним пастирем, а той посилає його в суд, раз він не хоче, щоб дитя мало його прізвище. Але це його аж ніяк не влаштовує. Однаково залишиться воно з ними, і він буде змушений і далі слухати його плач та ходити коло нього. Куди ж його дінеш? Що б він не зробив, то тільки люди ще більше на зубах перетиратимуть... А з попом уже все одно що й поговорив, навіть не заходячи до нього.

Хрясь! Сокира зачепила сучок, тріска полетіла у вік-

но, і шибка розсипалася на скалки. Петерчек прокинувся, заворушився під покривалом, заплакав.

Тоне взяв струга, сів на стільчик і, вперши кінець топорища в колоду, почав стругати. Тонкі стружки посипалися йому на коліна, падали на підлогу.

Плач дитини, мов розпеченим залізом, штрикав його в найболючіше місце. Знову хотів забути все, прислухався до ходу годинника: тр-так; тр-так; став думати, що робитиме завтра, але крик дитини ворухив у ньому такі чорні думки, які рідко коли їй приходили в голову.

— Тоне! — гукнула мати із світлички.

У нього зупинилася рука.

— Що таке? — запитав він голосно, щоб перекричати скиглення дитини.

— Дитина плаче. Переповий її!

Тоне підвівся зі стругом у руці, ступив крок до колыски й раптом зупинився. Що вони ще захочуть від нього? Може, щоб він узяв це байстря на руки й пішов з ним по селу?.. Кров ударила йому в голову, він розмахнувся стругом і запустив його в колыску.

Інструмент гупнув у бильце, відскочив на лавку й упав у куток.

Тоне так і завмер, жахнувшись раптом свого вчинку.

Петерчек, наляканий, замовк, але скоро знову заскиглив милим, тягучим, жалісним голоском, як плачуть діти, коли прокидаються після страшного сну.

Тоне зрушив з місця, підняв струга й кинув його під лавку біля печі.

— Що там? — знову обізвалася мати із світлички.— Що сталося? Де ти, Тоне? Францель, ти в кімнаті?

Тиша. Тоне стояв посеред кімнати й мовчав, навіть дихати не смів, ніби хотів зачайтися.

— О господи! — простогнала стара.— Де ви всі подівалися? Іде, а про дитину їй і байдуже,— дорікнула вона невістці.

Тихо навшпиньках Тоне вийшов з кімнати й нечутно зачинив за собою двері. Він став на порозі і, мов задихаючись, на повні груди втягнув у себе повітря. Спочатку він хотів був піти абикуди, десь проवेशтатися цілий день і тільки присмерком повернутися додому. Але коли він уже був під вікном, до нього долинув з кімнати дитячий плач, і ноги його раптом зупинилися. Від думки, що через свою нестриманість, за яку не раз його картала мати, він мало не став злочинцем, по спині в нього пробігли мурашки. Чим завинила дитина? Якесь не знайоме йому досі почуття заворушилося в грудях.

Він постояв ще якусь мить, мов борючись сам із собою. А потім рвучко повернувся й пішов до кімнати.

Тоне розповив дитину, яка, вся в сльозах, почервоніла, судомно схлипувала. Відв'язав колиску, дістав Петерчека й загорнув у суху пелюшку. Дивно й незвично було йому, коли дитина лежала в нього на лівій руці, схиливши голівку на його плече. Дивно й незвично було йому і від почуттів, що проймали серце. Ще давав себе знати притихлий біль, який ніколи цілком не вгамовувався, але до нього домішувалося щось інше. Це не була любов, а просто людське співчуття до дитини, і народилося воно в ньому з усвідомлення власної вини.

Тоне ходив по кімнаті, ніжно всміхаючись до того дитинчати, а воно уважно дивилося на нього. :

— Боїшся мене? — говорив він.— Не бійся! Ану всміхнись. Ну! Агу, агу! Всміхнися. Агу, агу!

І дитина задоволено всміхнулася.

Якраз увійшла Мета. Вона здивовано стала в дверях й запитливо глянула на чоловіка.

Тоне, не дивлячись на неї, простягнув їй дитину. Дістав струга з-під лавки і взявся стругати топориче.

Мета сіла на лавку, дала дитині грудь і задивилася на чоловіка, не можучи отямитися від здивування. Що з ним сталося?

Про це вона ніколи так і не довідалася...

Важкий крок

Уршула Жерюн їхала в місто останнім вечірнім поїздом. Забившись у куток купе, вона всю дорогу стискала руки, що лежали в неї на колінах, і час від часу ледь помітно ворушила губами, немов промовляла молитву. Її високе, худорляве тіло понурилося, хустка сповзла на плечі. Маленьке бліде обличчя губилося в сивому волоссі. Жінка сиділа, втупившись у вікно, машинально проводжаючи очима оповиті першими сутінками краєвиди, які рухалися назустріч поїздові. Вона майже не усвідомлювала, де вона,— думки зосередилися на тому, чим сповнене було її серце.

Це був важкий, найважчий крок, на який вона зважилася з тою покірністю, з якою звичайно зустрічала труднощі. Уршула розуміла: те, що вона задумала,— безнадійна справа, однак на дні душі жевріла іскорка надії. Така іскорка, бувало, рятувала Уршулу від розпачу в найтяжчі хвилини.

Під перестук коліс у пам'яті зринало пережите за останні дні, губи повторювали слова, якими вона переконувала вдома невістку. Треба було обміркувати, що говорити сьогодні ввечері. На думку спадали різні слова, але вони їй не подобалися, і Уршула шукала інших, хоча прохання, з яким вона мала звернутися до дочки, було простіше простого! Набагато важче, навіть неможливо вгадати відповідь. Спершу жінка уявила, що чує ті слова, які б їй хотілося почути, і злякалася власної зухвалості. Потім з'явилися інші, ймовірніші, і від них

мороз пройшов по шкірі. Однак думки зосереджувалися саме на такій відповіді. Що ж, принаймні не буде розчарувань! Біль і тривога, з якими вона вирушила з дому, посилювалися.

Дорога до міста завжди здавалася їй нестерпно довгою. Усе життя Уршула лічила хвилини, як жмикрут монети. А тепер вона вражено виявила, що поїзд уже промчав через Солканський міст і наближався до вокзалу. Невже приїхали? Жінка дочекалась, коли почнуть виходити останні пасажери, запнула хусткою і взяла з полиці сумку.

Тим часом спочило. Темні вулиці мерехтіли синюватими вогнями. В похмурому освітленні, наче тіні, рухалися люди, мертво глипали щільно замасковані вікна будинків. Пронизливо задеренчав трамвай і зник за рогом.

Уршула зненацька зупинилася й роззирнулася, забувши куди й навіщо йде. Потім, через силу зібравшись із думками, здригнулася й попрямувала далі. Їй потрібно було дістатися у протилежний кінець міста, що за півгодини ходи. Ці півгодини далися жінці важче, ніж увесь попередній шлях. Скажи їй хто-небудь,— байдуже хто,— що її зусилля даремні, вона б від щирого серця подякувала тій людині і майже з радістю рушила б додому. Уршула ладна була пленятися цілу ніч, тільки б уранці виявилось, що все залишилося позаду. А втім, вона сама визнавала нереальність власних надій і поблажливо посміхалася з власного легковір'я.

Із шинків та кав'ярень, повз які проходила жінка, долинали чоловічі голоси, пахло тютюновим димом, стравами й вином. Низка сірих будинків несподівано урвалася. На вулицю з садків виглядали темні дерева. І знову будинки, і знову дерева; будинки траплялися все рідше. Уршула зупинилася перед похмурою двоповерховою будівлею, нижні вікна якої були загатовані.

Крізь щілину у віконниці другого поверху падав тонкий, як павутина, промінчик світла.

Великі ворота, що вели в просторе бруковане подвір'я, відчиняли тільки для автомашин. Люди проходили через вузенькі дверцята, розміщені посеред воріт. Біля них висіла гладенька ручка дзвоника, як у великому особняку.

Уршула взялася за ручку нерішуче й несміло, боячись порушити спокій у домі. Всередині пролунав різкий дзенькіт. Він ще не затих, як у під'їзді почувлися важкі кроки. Маленьке віконце в дверцятах, зарипівши, прочинилося. В темряві Уршула не роздивилася людини, що просунула голову, але відчула на собі запитальний погляд.

— Chi è? Che cosa volete? ¹

— Я прийшла до доньки,— відмовила Уршула і, збагнувши, що її не зрозуміли, зніяковіла. Вона силкувалася зібрати докупи в пам'яті все, що хоч-не-хоч довелося запам'ятати за останні роки з італійської мови:

— Amalia Desanti — mia figlia... Io — madre...²

— Aspetate un momento! ³

Віконце зачинилося, і кроки затихли.

Уршула стисла губи й замислилася. Вона двічі була в цьому домі, але за ворітьми її тримали вперше... У неї склалося враження, що минула ціла вічність, поки знову почувалася хода. Тяжке чекання також здалося їй недоброю прикметою.

Забряжчав ключ, дверцята розкрилися.

— Entrate, signora! ⁴

Жінка ввійшла. Молодий карабінер, який впустив її, кипеньковим ліхтариком освітлював під'їзд і сходи на

¹ Хто це? Чого вам треба? (Іт.)

² Амалія Десанті — моя донька... Я її мати... (Іт.)

³ Почекайте хвилинку! (Іт.)

⁴ Заходьте, синьоро! (Іт.)

другий поверх, і вона, підіймаючись, ніби ловила ногами світле кружальце, що стрибало по сходинках угору.

Двері квартири були незачинені. В захаращений передпокій крізь скляні двері кухні, завішані строкатою фіранкою, падало тьмяне світло.

Донька сиділа біля колиски й шила. Помітивши матір, що боязко тупцяла на порозі, відклала шиття, підвела на неї здивовані очі й піднялася.

— Добрий вечір, Малко!

Уршула привіталася з донькою за руку, її губи ледь тремтіли. Вона б з радістю кинулася Малці на шию і розплакалася, але стрималася.

З доччиного обличчя й голосу жінка зрозуміла, що нагодилася не в добру пору. Її, як завжди, не чекали, а особливо в таку пізню годину. Та й не тільки це. З хворобливою чутливістю Уршула помічала, що з кожною зустріччю вони з донькою ставали все чужішими, все більше віддалялися. Правда, такою чужою, як зараз, Малка ще ніколи не здавалася. Від останньої зустрічі донька і зовні змінилася на гірше — розповніла, нова чудернацька зачіска не личила їй і без того великому обличчю. Вона вся якось розпливлася, тільки складки біля рота й очей не пом'якшали, а вирізнилися ще гостріше.

Уршула поставила сумку на стіл і, зітхнувши, сіла. В чім річ? Адже вона не натомилася, однак ледь трималася на ногах. Зненацька їй серце стислося, а очі защемили від сліз.

Аби перевести дух і заспокоїтися, вона почала роздивлятися кімнату. В колисці, смокчучи палець, спало пухкеньке хлоп'я. З-під шапінки стримів чорний чубчик. Жінка востаннє бачила внука, коли йому було лише три місяці.

«Як він підріс!» — відзначила подумки.

Малка, так і не присівши, далі здивовано розглядала матір.

— Що сталося?

Уршула невпевнено хитнула головою, мовляв, нічого особливого, і відразу перелякано зиркнула на доньку, неначе та впіймала її на брехні. Адже мати намірилася, нічого не приховуючи, все розказати. Так, усе. Заради цього й приїхала. Зрештою вона й не зуміла б нічого приховати, навіть якби хотіла.

Обличчя й очі, під якими темніли круги від сліз та безсонних ночей, виказували їй стан.

— Зідора заарештували,— промовила вона тихо, майже пошепки.

Ці слова коштували їй невимовних зусиль, і жінка на мить заплющила очі й стисла губи, однак потім знову зосередила погляд на дитячому чубчику.

Малка чекала дальшої розповіді, але Уршула мовчала.

— Що він зробив? — спитала донька.

Мати підвела очі на неї, а потім опустила на свої руки, що кволо лежали на колінах. Відповіла вона не відразу. Найправильніше було б відказати — нічого. Принаймні Уршула вважала, що син не вчинив ніякого злочину. Проте вона розуміла, що Малка під впливом свого оточення дивиться на все інакше. Якби це трапилося раніше, мати, не вагаючись, вилила б їй душу. Але останнім часом невиразна, ледь вловима тінь пролягла між ними. Хоч як опиралася Уршула цьому відчуттю, та все марно. Тому й сьогоднішня поїздка в місто була для неї такою тяжкою. Що знає, що може знати Малка про їхнє життя? Вона давно, зовсім молоденькою, кинула рідні місця й замкнулася у своєму світі. Та й взагалі, донька мало уявляє собі, що таке життя, а Уршула пізнала його сповна.

Досить згадати роки після першої світової війни! Чоловік повернувся з фронту хворим, і їй довелося доглядати його аж до смерті. Крім того, в неї на руках було господарство й маленькі діти. Кам'яниста, скупа земля

виснажила її, висушила на кістяк. Якби не Зідор, який врешті-решт одружився, вона б вікувала сама до кінця життя. Золотий хлопець. Хоча й довелося зазнати тривог і хвилювань через нього! У дитинстві він пошкодив собі око, і воно заросло більмом. Клопоти супроводжували її протягом усього життя, вони напосідали на неї й тепер. Багато років Уршула не цікавилася тим, що відбувалося поза її домом,— усе одно мало тямилася в тому. Нову війну жінка сприйняла як чергове стихійне лихо. Аби фронт тільки не проходив через їхнє село, як минулої війни, коли зруйнували хату і їм довелося кинути рідні місця.

Кілька місяців тому запалали перші будинки в сусідніх селах, від вибухів мін тремтіли віконні шибки. Аж тоді вона прокинулася від своїх клопотів і нескінченної роботи й спробувала роззирнутися навкруги та заглянути собі в душу. Уршула зненацька пройнялася страхом від того стану приниженості, який, здавалося, народився разом з нею і не лишав місця навіть для натяку на протест. Усе життя вона боронилася від нещастя, боялася їх, мов вогню, аж раптом хтось зухвало обрушив їх на людей. Десять на дні серця народжувався новий для неї голос і все дужчав. Жінка ніколи не ділилася думками ні з сином, ні з невісткою. Повз її увагу не прослизнуло те, що молоді часто перемовляються між собою, кривуючись від неї. Уршула була досить кмітлива, щоб зрозуміти, про що вони балакають. Недовіра ображала її, але вона цього не виказувала... Якось уночі Зідор тихо вийшов з дому. Мати не заснула, доки знову почула його кроки. Їй і на думку не спадало розпитувати хлопця про ці загадкові зникнення чи дорікати. Новий для неї голос міцнів у її серці. Тепер жінка відганяла страх, який часом її охоплював, і переконувала себе, що все минеться.

Однак не минулося. Однієї ночі в хату, немов вовки, ввірвалися чужі люди, все перевернули догори дном

і забрали Зідора. Сина проводжав плач невістки Габрієли й трьох дитинчат. У матері очі також налилися слізьми, але вона стримувалася. Горло перехопило, жінка не могла вичавити з себе ані звуку. О Зідоре, Зідоре! В ту хвилину Уршула не вірила, що коли-небудь знов побачить його. Вона була дуже пригнічена, і вже не сподівалася на його звільнення. У тому, що трапилося, мати подумки звинувачувала сина й невістку. Краще б думали про себе й дітей!

Згодом вона змирилася і з цим нещастям. Але Габрієла! Молода жінка щиро кохала чоловіка і тепер тяжко переживала біду, що звалилася на їхню сім'ю. Три дні поспіль вдосвіта вирушала в Толмин і затемна поверталася додому. Востаннє прийшовши з міста, Габрієла, мов божевільна, почала кричати, що Зідора б'ють і катують. Йому треба допомогти — але як? Десятки планів народжувалися в Габрієлиній голові й руйнувалися, перш ніж були висловлені. Аж ось з'явилася рятівна ідея: у золиці Малки чоловік — бригадир! Ні, тільки не це! Однак думки поверталися до зятя знову й знову. Габрієла терпіти не могла Малчиного чоловіка, хоч бачила його один раз. Через нього й Зідорова сестра стала їй чужою. А тепер усі надії зосередилися на ньому. Бригадир може врятувати Зідора! Повинен урятувати! Невістка просила свекруху з'їздити в місто. Нехай навіть засудять Зідора, якщо він винен у чомусь, тільки б не катували його, тільки б не убили.

Уршула ладна була кинутися заради сина у вогонь і воду, однак за ці клопоти їй смертельно не хотілося братися. Вона ніколи в житті не принижувалася, не любила когось про щось просити — і тому невістчине прохання видалося їй удвічі тяжчим. До того ж мати не могла позбутися передчуття, що ця поїздка даремна і тільки завдасть ще більшого приниження та муки! Якби Габрієла не кинулась їй у ноги, якби не заголосили діти, які й самі не розуміли, що діється, вона б ні за

що не погодилася. Коли Уршула сіла в поїзд, у ній зажеврила надія, але тепер згасла, наче вогник від подуву вітру. Якби мати раніше уявила собі холодне обличчя доньки, вона б і не переступила порога її дому. Проте Уршула тут, перше слово сказане і відступати було пізно. Принаймні вона не дорікатиме собі і поїде додому з чистим сумлінням.

— Що він зробив? — нарешті озвалася мати і здвинула плечима. — Його звинувачують у тому, що він носив партизанам харч.

Малчине обличчя мимовільно пересмикнулося. Вона нервово пройшлася по кухні, підступила до буфета, переставила будильник.

— Тільки звинувачують? — перепитала вона з смішечком. — Усі чистенькі. Всі невинні.

Мати заціпеніла. Донька промовила слова, які Габрієла чула в Толміні. «Я зробила все. Більше нема про що говорити», — промайнула думка. Вона відчула себе знесиленою і не пішла відразу тільки тому, що не втрималася б на ногах.

— Невже ніколи нікого не ув'язнювали помилково? — спитала мати.

Малка м'ялася, не знаючи, що відповісти. Її пальці то розв'язували, то зав'язували пояс барвистого халата.

— Якщо Зідор не винен, його відпустять.

— Але спершу він загине! Його б'ють, катують.

— Це неправда, — скипіла Малка, наче мати образила особисто її. — Краще признайтеся, — спокійніше повила вона далі, — Зідор справді допомагав тим, що в лісі?

Уршула розуміла, що не варто розкриватися перед донькою. Однак не втрималася:

— Невже гріх своїм допомагати?

— Ось бачите, ви й самі визнаєте, — квапливо урвала її Малка повчальним тоном. — Ще й просите допомогти. Я нічого не можу зробити, навіть якби хотіла.

Мати спостерігала за донькою, що снувала по кухні

туди-сюди й нарешті зупинилася біля вікна. «Навіть якби хотіла»?! Отже, вона не хоче! Невже це та дівчинка, яка вміла так дзвінко й безтурботно сміятися? Невже це та Малка, що гірко ридала в неї на плечі, коли злидні примусили її шукати роботу в Трієсті, а потім у Мілані? Уршула теж тоді плакала, їй теж було важко. Вона так мріяла, щоб донька жила ближче до рідної домівки, до неї. Коли Малка невдовзі вискочила заміж, мати не стала втручатися, хоча від згадки про роботу зята в неї щеміло серце. І все ж їй було б легше стерпіти приниження від нього, аніж від доньки.

— Я не тебе прошу,— процідила вона крізь зуби.— Я прийшла до твого чоловіка.

— Він теж не може допомогти.

— Не хоче?

— Не може,— підкреслила Малка і нетерпляче труснула головою.— Ви все одно не зрозумієте.

Уршула й справді не розуміла, чому зять не може зарадити її біді, і разом з тим збагнула, що їй відмовили, навіть не вислухавши. І хоча жінка передчувала, що нічого не доб'ється, їй стало невимовно гірко. Як вона тепер дивитиметься невістці в вічі?

— Що ж мені робити? — у відчаї промовила вона, заламавши руки.

Малка непевно здвигнула плечима. Жалість до матері, яку вона, проте, не виказувала, зіштовхнулася з жорстокою реальністю. Зовнішньою суворістю донька намагалася приховати власну безпорадність.

— Звідки мені знати! Про це треба було раніше думати! Я б на вашому місці не метушилася...

— Малко! — гнівно вигукнула мати, скочивши на ноги.— Заради свого сина я можу... і повинна... І в тебе є дитина... хто зна, що їй судилося в житті...

На її очі навернулися сльози, щоки смертельно зблідли, губи судомно здригалися.

Малка, сторопівши, вражено глипала на матір. Не стільки слова Уршули, скільки голос, яким це було сказано, влучили прямо в доньчине серце. Однієї цієї фрази було достатньо, щоб Малка збагнула: її єдиному синові загрожує небезпека. Вона опустила ся на стілець і обхопила руками колиску. Обличчя спотворилося риданнями.

— Мамо! — проскиглила вона. — Що ви кажете! Адже ви знаєте... Ви ж не розумієте...

Уршула розгубилася й навіть пожалкувала, що спалахнула. Її серце розтануло, вона підсіла до неї і почала запитально вивчати мокре від сліз доччине обличчя.

Так, звичайно, вона не дуже тямить у тому, що відбувається з Малкою. Їй здавалося, що донька щаслива, бо про це та писала в листах і говорила при зустрічах. Хоч Уршула добре знала, що щастя полягає не в ситій їді і не в яскравому ганчір'ї, але стосовно Малки це якось не спадало їй на думку, принаймні дотепер. Що означають її сльози? Мати не могла зазирнути до Малки в душу, не могла збагнути, що з нею діється, але з властивою усім матерям проникливістю відчувала неладне.

— Я не мала на увазі нічого лихого, — примирливо сказала вона Малці. — Ти ж знаєш, я й комахи не скривджу. Я не бажаю зла твоїй дитині.

Донька довго схлипувала й витирала сльози.

— Поговоріть з чоловіком, — промовила вона. — Тільки я не впевнена, чи зробить він що-небудь. А може, й зарадить чимось, якщо Зідора й справді б'ють...

— Побалакай з ним ти, я не вмю по-італійському.

— Гарзд, тільки не сьогодні. Завтра. Він завжди повертається злий, стомлений.

— А де він зараз?

— На службі, — сховала очі Малка.

В Уршулі знову зажеврїла надія. Вона боялася вірити, однак на серці трохи потепліло.

— Я тобі тут дещо привезла,— вказала жінка на сумку.— Дрібнички. Розкривай.

Малка посміхнулася. Спорожняючи сумку, вона намагалася перевести розмову на буденні клопоти. Їй хотілося, щоб між нею й матір'ю встановилася колишня близькість. Вона зварила каву й нарізала хліба в плетену хлібницю.

Уршула розважливо відповідала на запитання. Скільки хліба зібрали цього літа, скільки в них худоби, чи здорові діти,— турбот, звичайно, багато. Малка слухала її з побожною зосередженістю. Від матеріної розповіді віяло ніжністю, що обгортала серце, немов мелодія старовинної пісні. І разом з тим ті слова іноді глибоко її ранили — останнім часом їй було боляче чути про рідний дім.

— Ви ж утомилися,— зненацька захопилася Малка. Мати вже випила каву і відставила порожню чашку.— Ідіть спати.

— І то правда — піду!

Вона дуже втомилася з дороги, і ці три дні вкрай змучили її. Через силу боролася зі сном за розмовою.

Коли раніше Уршула приїжджала, вона, як правило, почувала в маленькій кімнаті біля кухні з єдиним віконцем, що виходило у двір. Малка принесла простирадло й ковдру і постелила матері на старовинній отоманці.

— Вікно не відчиняйте,— порадила вона, виходячи з кімнати.— Ночі тепер холодні.

Повернувшись на кухню, Малка кілька хвилин стояла, намагаючись приборкати почуття, що її охопили. З грудей вирвався голосний стогін, і вона, здригнувшись, огляділася й прислухалася: чи не почувала мати?

Занурившись у свої думки, вона тихо і обережно, щоб нічого не зачепити, рушила до кімнати. Там жінка підсунула колиску до подружнього ліжка, над яким висіло

солодке зображення діви Марії. Лампа під синім абажуром наповнювала кімнату блакитнуватим світлом.

Вона вже зібралася прилягти, але передумала... Все одно не засне... Які ж вони страшні — безсонні години, коли лишаєшся сам на сам! Краще просто посидіти в кріслі. Руки безсило обвисли, голова відкинулася, повіки опустилися. Малка відпочивала. Приїзд матері, удавана поведінка і внутрішня боротьба вкрай змучили її. Материні слова розворушили все, що вона стільки разів силкувалася забути, поховати в собі.

Мати, звичайно, не знає, — та й звідки, — що з нею діється. Можливо, вона вважає її щасливою і трохи заздрить. Малці й самій хотілося показати всім, що колишні злидні лишилися далеко позаду. Спочатку й справді було гарно, і удача злегка закрутила їй голову. Життя всміхалося до неї, співаючи вічну пісню весни. Але згодом своїми довгими кострубатими пальцями грубо зруйнувало блаженство. Правда, для сторонніх усе лишилося без змін. Мабуть, тільки обличчя, і особливо очі, видавали, що в ній щось надломилося.

Ні, Малка не пережила жагучої, палкої любові. Пам'ятаючи про бідність, у якій зросла, вона бажала просто достатку, без клопотів і страху за завтрашній день, тож була відданою дружиною чоловікові, який хай частково, але здійснив її дівочі мрії. Перший час жінка ставилася до нього з обоженням, пробувала вжитися в його світ, у світ людей, які оточували її, сподіваючись, що це їй вдасться. Вона спалювала за собою всі мости, зберігши тільки тоненькі родинні зв'язки, які теж поступово обривалися. Це виявилось неважкою справою, оскільки Малка кинула домівку ще дівчинкою. Їй здавалося, що нічого не пов'язує її з землею, де вона виросла. Вона соромилася свого минулого і підсміювалася над ним. Так жінка опинилася далеко від свого родинного гнізда, десь на іншому березі.

Якби не війна і все те, що вона принесла, Малка, на-

певно, лишилася б там назавжди. Однак чоловіка перевели в Горицю, і рідний край, рідна мова розбудили в ній пригаслі почуття. Жінка помітила, що серцем усе частіше звертається до минулого. Щодня, щогодини її тривожило сумління. Спогади про молодість, що так довго мовчали, озивалися все виразніше. А до того ж ці страшні речі, які діються довкола! Спочатку вона про них тільки здогадувалася, але згодом дійшла певної думки. Жінки на вулиці зиркали на неї спідлоба. Господи, хіба це вона в усьому винна! Малка металася, мов звір у клітці. Заплутавшись у своїх суперечливих думках і почуттях, вона часом сама себе не впізнавала.

Даремно жінка намагалася поділяти чоловікові погляди і через силу, — як у цей день матері, — повторювала його слова. Її світ і його були непримиренні. «Бандитів» — так називали в колі чоловіка партизанів — вона вважала якоюсь мірою злочинцями і боялася їх, однак, коли вони опинялися в біді, голос крові перемагав страх. Ночами, коли чоловік, вимучений, повертався «зі служби», Малка з прихованим жахом роздивлялася його руки, і завжди погляд мимохіть перебігав на колиску з дитиною, немов ті руки й майбутнє сина поєднував фатальний зв'язок. Тільки б бригадир не здогадався, що в неї на думці. Ні, вона більше не любила його, а боялася.

Жінка мріяла, щоб чоловіка перевели на південь. Тоді б усе, що ятрило їй серце, відійшло у минуле і лише коли-не-коли зринав би в пам'яті чийсь образ чи голос. Однак її мрії не здійснилися. Коли до неї приїжджали рідні, вона не раділа і не признавалася, як їй живеться. Їй було б соромно, якби родичі збагнули, що відбувається поряд з нею. А сповідатися, навіть частково, Малці не хотілося. Нехай думають, що вона щаслива! Гірке відчуття своєї мимовільної участі в злочинах і страх перед невідомістю з кожним днем посилювалися. Саме тому материн приїзд вогнем палив їй душу.

Жінка, з мукою пересилюючи себе, прикидалася черствою і говорила не те, що думала та відчувала. Насправді доля Зідора дуже тривожила її. Малка згадала, як вони в дитинстві разом гралися. Брат був добрий, і сестра любила його. Але що робити, що ж робити? Жінка наперед знала, що скаже чоловік, навіть якби допомогти було в його силі. У певних випадках для нього не існувало ні друзів, ні рідних. А може, пообіцяти матері що-небудь і тим заспокоїти її бодай на деякий час? Найболючішим було усвідомлення того, що Уршула вважає доньку байдужою, почужілою. О, якби мати знала, як співала її душа, коли вона чула про батьківщину, яка майже забулася в перші роки заміжжя. Що подумає Уршула про неї, про свою «золоту доньку»,— так вона колись її називала? Треба було впасти перед матір'ю на коліна і крізь сльози відкрити їй душу, підібрати влучні слова. Та навіть якби такі слова спали їй на думку, вона б однаково не вчинила так, не змогла б. Навіть тоді, коли в матиному докорі прозвучала загроза її синові і відібрала в неї останню силу. Якби вона висповідалася перед цілим світом, це б не допомогло Зідорові. Правда, мама тоді б зрозуміла її і більше не засуджувала...

— Ох! — Малка важко зітхнула і підвела голову, з великими труднощами звільнившись від думок, подібних до страшного сну. Зіщулившись від блакитного світла, вона розгублено озирала кімнату. Чоловікова уніформа на вішалці скидалася на лиховісну тінь. Вулицею, порушивши тишу, промчала машина, і знову все завмерло. Потім у колиці ворухнувся й голосно прицмокнув хлопчик.

Жінка підвелася й розгублено стала. Що робити? Однак їй було зрозуміло, що вона не в змозі нічого вдіяти. Малка ніби потрапила у вир, з якого врятувати її могла лише відчайдушна сміливість. А на таке вона не здатна: забракне сили. Жінка чітко уявляла собі все майбут-

не життя. Боротьба з собою, душевні тортури заради ілюзії щастя... Її поймав сором, що вона марно вселила в матір надію. Малка боялася тієї години, коли настає ранок, який нічого не змінить. Уршула з порожніми руками, ображена до глибини душі, піде, можливо, на-завжди...

Малку охопило відчуття, що сльози переповнили всю її. Все, що накопичилося з тієї хвилини, як увійшла мати, шукало виходу. Жінка кинулася на ліжку і заридала в подушку, щоб Уршула за стіною не почула її схлипувань.

Виплакавшись, заспокоїлася, на серці полегшало. Вирішивши віддатися долі, вона поринула в тривожний, неспокійний сон.

Уршула не спала і, коли двері за нею зачинилися, її пронизало відчуття щемливої самотності. Роздягаючись, вона невидючими очима дивилася то на вікно, замасковане синім папером, то на почорнілі ікони. На стіні біля вікна вимальовувалася темна волога пляма, схожа на коня, що став дибки. Звичайно, ця кімнатка мала набагато пристойніший вигляд, аніж її комірчина в горах, однак тут у жінки завжди складалося враження, ніби її посадили у в'язницю. Цьому домові бракувало тепла. Уршулі спало це на думку ще минулого разу, а сьогодні це сприймалося особливо гостро й хворобливо.

Вона роздяглася лише наполовину, погасила світло й лягла. Уршула не була лякливою, однак у цю мить їй стало не по собі від непроглядної темряви, що стояла, мов залізна стіна. Жоден місячний промінь не проникав крізь затемнене вікно, а згодом і вузька смужка світла з-під кухонних дверей також зникла. Стихли обережні Малчині кроки, запанувала тиша, яку коли-не-коли порушували далекі голоси, що долинали із сусідніх будинків.

Уршула, міцно стиснувши повіки, намагалася заснути, сподіваючись, що сон зніме з неї фізичну й нервову напругу, прожене тугу. Проте їй ніяк це не вдавалося, так само, як і тієї ночі, коли забрали сина. В голові роїлися різні думки, які вночі видавалися набагато похмурішими, ніж удень, а сьогодні вони стали зовсім чорними, палили серце, мов розжарене вугілля. Що з Зідором? Чи не перевели його звідси? Що чекає невістку і внуків? Думки шалено випереджали одна одну, гасячи останні іскорки надії.

Жінка розплющила очі. Трохи полегшало, зникло відчуття, ніби вона вдивляється в себе й роз'ятрює криваві рани. Якщо зосередити увагу на іконі, яка висіла на стіні, чи на старовинній шафі або на плямі, що скидалася на коня, а чи на квадраті віконного скла,— може б, удалося трохи відволіктися від думок. Однак вони не покидали її, сповнювали жаром тіло й голову. Кімната ніби й справді перетворилася на одиночну камеру, Уршулі бракувало повітря, вона задихалася.

Ні, вона не засне. Так і промучиться до ранку. Удома жінка піднялася б і взялася за роботу. А тут усе чуже, та й шарудіти не годиться.

Уршула довго вагалася, і нарешті встала. Якомога тихіше. Не запалюючи світла, потемки намацала спідницю, натягла на себе, в самих панчохах навпомацки додиралася до вікна, розчинила рами, а потім віконниці, що глухо вдарилися об стіну будинку.

В кімнату полилася прохолода тихої осінньої ночі. Повітря було таке ж чисте, як і небо з яскравими зірками. Уршула зітхнула на повні груди, з душі спав тягар. Важкі думки ніби розсіювалися у тьмавому мерехтінні світла.

Жінка сперлася на підвіконня. Унизу містився балкон з дерев'яними ґратками, а під ним — темний двір, затиснений між гладкою стіною високого сусіднього будинку праворуч і одноповерховою будовою ліворуч.

Двір упирався в почорнілий кам'яний мур, поверх якого тягнувся густо переплетений колючий дріт. За ним розкинулися луки й поля, оточені фруктовими деревами. Вдалині вимальовувалися обриси гір, що сягали вершинами зірок.

Очі Уршули призвичаїлися до темряви, і вона все чіткіше розпізнавала окремі предмети. Жінка пильно в них вдивлялася, відганяючи від себе уривки думок і намагаючись заспокоїтися. Згодом почала дослухатися до голосів, що раніше через зачинене вікно звучали глухо, а тепер стали розбірливішими і долинали, начебто із-за високої стіни справа. Голоси то затихали, то знову посилювалися і лунали одноманітно, монотонно, з ледь уловимими для слуху відмінностями. Спочатку Уршулі здалося, що то галасують у запалі картяри, лясаючи картами по столу. Однак удари були частими й рівномірними, а нерозбірливі вигуки надто подібні між собою. Не інакше, як хтось безперервно в розпачі торочив одне й те саме. Час від часу доносився здавлений протяжний крик, за яким в коротких проміжках між ударами лунали приглушені стогони.

Уршула затремтіла й напружила слух. Що це за голоси? Серед низки думок промайнув один здогад, але жінка його відігнала... І в цю ж хвилину прочинилися двері в бічній будові. Якраз настільки, щоб когось випустити, а тоді закритися. З дверей вирвався сніп яскравого світла і миттю зник. Разом з ним вихлюпнулися й стихли чіткі звуки.

Жінка випросталася, схрестила руки. До неї долинув скажений вигук: «Parli, ribelle!»¹ Потім почувлися удари, протяжний стогін і голос, що захлинався кров'ю... Людина, яка тільки-но вийшла на подвір'я, повернулася. Разом з променем світла темряву пронизав нелюдський зойк: «А-а-а!» Здавалося, наче хтось корчився

¹ Говори, бандите! (Іт.)

в смертельних судамах від тортур, яких не міг більше знести. На кілька хвилин запала тиша. І знову — глухі голоси, які вбирала, тамувала ніч.

Уршулу скував жах; вона нерухомо стояла, широко розкривши очі. Повільно, дуже повільно жінка усвідомлювала те, у що так важко було повірити. Однак розбірливо лунав різкий, верескливий голос зятя: «Parli, ribelle!» Вона впізнала його. Когось б'ють, катують... Цей здогад оволодів нею остаточно, і Уршула не могла його збутися. Він пронизав її серце отруйною стрілою. В цю мить мати не думала про Зідора. Перед нею була чужа людина в стражданні. Від жалості в неї стислося горло і шалено закалатало серце. Хотілося закричати щосили й кинутись надвір... Однак у неї перехопило дихання, тіло задерев'яніло.

Переповнена жалістю до страждальця і водночас усвідомлюючи власне безсилля, Уршула, вся тремтячи, навпомацки добрела до отоманки і, важко зітхнувши, не попадаючи зуб на зуб, сіла й затисла руки поміж коліньми, щоб угамувати дроз. Про сон та відпочинок не могло бути й мови. Думки й почуття плуталися, жінка марно силкувалася опанувати ними. Адже все з'ясувалося, впливла назовні жахлива правда!

Страшні чутки про тортури жодного дня не обминали Уршулу. Вона ні разу не засумнівалася в їхній вірогідності, але невістку заспокоювала, переконуючи, що то все пусті балачки, хоч сама теж уявляла Зідора побитим, з набряклим, скривавленим обличчям. І все-таки ця картина, у сто крат блідіша від реальності, виникала тільки десь у глибині свідомості. А тепер Уршула опинилася віч-на-віч з дійсністю, що шматувала серце так, аж вона задихалася від болю.

Усе сталося, як і можна було передбачити: замір виявився безнадійним і важким. У її душі не лишилося й крихти надії. Кожну думку супроводжував вереск зятя: «Parli, ribelle!» Допомоги й милосердя не було звід-

ки чекати. В Уршули б і язик не повернувся висловити прохання: все у ній противилося цьому. Благати в нього допомоги — це гірше від приниження. Вона зробила все, що могла. Можна повертатися додому.

Зрозумівши це, Уршула заспокоїлась, її перестало трясти. Однак усе тіло знемагало від втоми, жінка ладна була впасти на подушку і пролежати до ранку, ще і ще раз переживаючи цей жах та біль. Останнім зусиллям волі вона піднялась і одяглася в тьмяному світлі ночі, що падало через вікно. Уршула вирішила податися на вокзал і, забившись у куток, перечекати до ранку.

Мати вийшла на кухню, запалила світло, взяла з табуретки порожню сумку і на мить замислилася.

Може, покликати Малку й попрощатися? Ні, донька тільки здивується її несподіваному від'їздові, заходиться розпитувати, відмовляти. І тоді мати змушена буде признатися в уьому прямо й відверто, а цього зробити вона не зуміє. Йй важко буде дивитися Малці в очі. Уршула дорікала собі за це, але що вдієш? Мати навіть пожаліла доньку і ніби почала її розуміти. Захотілося нечутно підійти й погладити її по хвилястому волоссю. Адже вона більше ніколи не переступить поріг цього дому. Зненацька жінка перелякалася, що зараз розчиняться двері спальні і Малка в нічній сорочці заступить їй дорогу. Уршула тихо погасила світло, обережно відчинила двері і нечутно зачинила їх за собою.

На ганку зупинилася: хто випустить її за ворота? Вдивляючись у бічне крило будинку, жінка напружила слух. Було тихо. Ні глухих ударів, ні голосів.

Несподівано двері флігеля розчинилися навстіж. У широкій смузі світла було видно, як дві тіні тягли людину, яка без будь-яких ознак життя обвисла в них на руках. Світло зникло, тіні поклали тіло на землю, схилилися над ним. До Уршули донісся нерозбірливий шепіт.

Двері знову розчинилися, і на подвір'я вийшов бригадир. Жінка впізнала його огрядну, згорблену постать.

— E morto? ¹ — спитав він.

— Macchè! ² — розтягуючи слова, відповіла тінь.

— Portatelo in cantina! ³

Тіні знову підняли жертву. Важкі кроки, що відлунювали від кам'яних східців, стихли десь під землею.

Бригадир кілька хвилин постояв, роздивляючись зірки і ніби вдихаючи свіже повітря, потім утомлено позіхнув і, похитуючись, почав здійматися сходами будинку.

Уршула завмерла. Їй хотілося уникнути зустрічі з зятем, але було вже пізно. Огида, яку вона почувала до цієї людини, і гордість стримували її від того, щоб простягнути йому руку й сказати перше слово.

Бригадир помітив тещу, коли опинився зовсім поряд, здригнувся й зупинився.

— Chi è? — спитав він; не почувши відповіді, нахилився до неї ближче і, роздивляючись тещине обличчя в тьмяному світлі, холодно процідив: — Ah, voi siete! ⁴ — І невдоволено додав: — Perchè non dormite? Che cosa fate qui? ⁵

Уршула збагнула, що стала свідком того, чого не повинна була бачити. Якби їхня зустріч відбулася на кухні, зять привітав би її довгою солодковою посмішкою, але тепер він ледь стримував гнів.

— Fuori... a casa... ⁶ — відказала теща.

— A quest' ora? A mezzanotte? ⁷

Жінка знову змовчала і тільки, вивчала бригадира. Вираз її обличчя, який можна було роздивитися в темряві, промовисто свідчив про все. Зараз, очевидно, не

¹ Мертвий? (Іт.)

² Та що ви! (Іт.)

³ Віднесіть його в льох! (Іт.)

⁴ А, це ви! (Іт.)

⁵ Чому ви не спите? Що ви тут робите? (Іт.)

⁶ На вулицю... додому... (Іт.)

⁷ В таку годину? Опівночі? (Іт.)

зарадило б і знання італійської мови, оскільки ніякі слова не могли передати Уршулиних почуттів.

Бригадир понуро, спідлоба спостерігав за нею. Він усе зрозумів. Зять не знав мети тещиноного приїзду, проте здогадався, чого вона так раптово їде. З'ясовувати було нічого.

Знадвору знову почувлися гучні кроки.

— Maurizio! — покликав Малчин чоловік.— Aprite la porta alla signora! ¹

Він зміряв поглядом тещу і приклав пальця до вуст.

— Sentite, signora! — з погрозою в голосі, підкреслюючи кожне слово, сказав він.— Non avete visto ne sentito nullà. Capito? ²

Уршула зрозуміла не все, однак головне вловила. Вона злегка кивнула головою.

— Avete capito? ³

— Si ⁴,— тихо відповіла жінка.

Вона пішла не попрощавшись, повільно ступаючи по сходах. Унизу Малчина мати обернулася. Нагорі незрушно стриміла тінь.

Тільки опинившись на вулиці, вона перевела дух. Неначе скінчився страшний сон. Але той жах, свідком якого вона стала, відбувався насправді. Хотілося плакати від горя й втоми. Однак гнів відбирав сльози, стискав руки в кулаки. А колись Уршула, занурена в буденні клопоти, не наважилася б висловити протест.

Проте сльози вона все-таки втримати не змогла, і вони залили їй обличчя. Надто багато горя навалилося на неї і перебороти себе їй було несила.

¹ Мауріціо! Відчиніть двері синьйорі! (Іт.)

² Послухайте, синьйоро! Ви нічого не бачили й не чули, Зрозуміло? (Іт.)

³ Зрозуміло? (Іт.)

⁴ Так (іт.).

ПОРТРЕТ ПИСЬМЕННИКА

У одній із статей про Франце Бевка писалося: «...його характер дуже цілісний. Це характер справжнього громадянина й непохитного борця, характер людини, якій ніщо людське не чуже. Саме в цій прямоті, цілісності та щирості вдачі полягає сила Франце Бевка і як людини, і як творця».

Письменник прожив довге яскраве життя, що було освітлене героїчною боротьбою за справедливість, величезною працею та відданістю улюбленій справі.

Народився він 17 вересня 1890 року в гірському словенському селі Закояця, що розкинулося в Юлійській Крайні, яка тоді входила до складу Австро-Угорської імперії. Франце був старшим серед інших сімнадцяти дітей родини Бевків. Не маючи свої землі, батько, Іван Бевк, як і багато його земляків, частенько вирушав на заробітки в чужі краї. Пізніше він покинув мандри і зайнявся шевцюванням. У вихованні маленького Франце, у формуванні його світовідчуття велику роль відіграли дідусь і бабуся, які вміли до ладу й цікаво розповідати бувальщини та легенди рідної землі.

Хлопчику поталанило закінчити початкову школу, а потім, коли настав час вибору професії, він пішов учитися до крамаря. Проте, не маючи вдачі та спритності гендляря, Франце скоро потрапив у скруту й повернувся додому. Щоб заробити на життя, йому доводилося працювати в наймах чи допомагати батькові у шевцюванні.

Минав час, і все виразніше хлопець починав відчувати потяг до творчості. У 1906 році він публікує свою першу

статтю; пізніше, вже навчаючись у педагогічному училищі в Копрі, а після цього в Гориці (1908—1913), пише вірші й новели, які вміщує у різних словенських газетах і журналах.

Горицю, де минула молодість письменника, називали одним з культурних центрів Словенії (два інші — Любляна й Марибор). У цьому старовинному місті було зосереджено чимало навчальних закладів. Сільський юнак потрапив у середовище багато в чому відмінне від розміреного життя гірської провінції, але тим гостріше відчував він протиріччя сучасного йому міста.

Перші кроки Ф. Бевка в літературі збіглися з періодом, коли у Словенії велику роль в ідейно-художньому вихованні молоді відігравала творчість представників так званого словенського модерну. Обравши щирість своїм кредо, вони намагалися передати в творах глибокі почуття та переживання своїх сучасників, розкрити їхній складний внутрішній світ. Представники словенського модерну шукали нових, свіжих, яскравих засобів художньої виразності. Деякою мірою у цьому їм допомагала поетика імпресіонізму, а пізніше й експресіонізму.

Ф. Бевк певний час перебував під впливом словенського модерну й у першу чергу його лідерів — Оттона Жупанчича та Івана Цанкара. Багато дослідників творчості Ф. Бевка зазначають, що ранні його твори позначені якщо не прямим наслідуванням, то вторинністю розроблених сюжетів та форм. У таких творах, як «Ранок у Брдах», «Толминська весна», «Фараон» можна виявити риси, притаманні поезії та прозі двох названих вище видатних письменників, що принесли словенській літературі світову славу.

Ф. Бевк дуже скоро стає небажаним для австро-угорського уряду. В своїй творчості він порушує соціальні проблеми села напередодні першої світової війни, а з її початком піднімає антимилітаристську тему, розробляючи її з загально-демократичних позицій. Молодого вчителя й письменника як політично неблагонадійного було відправлено на східний

фронт у Галичину — «спокутувати свою провину» перед габсбурзькою монархією.

Події Великої Жовтневої соціалістичної революції прискорили розпад Австро-Угорської імперії. На Балканах утворилася нова держава — Королівство сербів, хорватів і словенців. У 1919 році Ф. Бевк повертається до рідної Словенії. Спершу він живе в Любляні, де співробітничав з таким солідним журналом, як «Дом ін свет». У своїх творах письменник дедалі відвертіше висловлює симпатії до знедолених трудівників. Щоправда, їхні злигодні він нерідко пов'язує з моральною недосконалістю людини, а тому вирішення соціальних проблем шукає у духовному та моральному самовдосконаленні членів суспільства.

Кінець 1920 року став для Ф. Бевка початком нових випробувань. 12 листопада в містечку Рапалло представники урядів Італії та Королівства сербів, хорватів і словенців підписали договір, за яким Юлійська Країна переходила до Італії. Так рідні місця письменника опинилися під владою іншої держави, стали штучно відірваними від слов'янського світу. Тридцятирічний митець робить для себе дуже важливий вибір. З Любляни він повертається до Гориці, хоча інші його співвітчизники покидали Юлійську Країну, щоб виїхати до Королівства сербів, хорватів і словенців. Отже, для Ф. Бевка служіння поневоленому народові вже тоді було вирішальним у визначенні громадянської позиції й життєвого шляху.

На початку 20-х років Гориця опинилася у більш вигідному становищі, ніж інші райони Юлійської Країни. Річ у тім, що в результаті виборів до італійського парламенту в 1921 році з п'яти депутатів-словенців четверо одержали мандати на території Гориці. По суті, місто стало єдиним осередком у Юлійській Країні, де якось відстоювалися інтереси словенського населення, і центром словенської культури в цьому регіоні. Залишившись у Гориці, Ф. Бевк бере на себе, здавалося б, непосильний тягар. У цей час він активно співробітничав з багатьма газетами та журналами,

редагує журнал «Младіка», газету «Горішка стража», видання «Горицької Матиці», стає директором «Народної друкарні».

Проте з кожним роком йому все важче працюється на культурно-освітній ниві. Нагадаємо, що в Італії фашисти прийшли до влади у 1922 році. А вже у 1929 році в італійському парламенті не було жодного депутата, який би представляв інтереси словенців, що жили у Юлійській Крайні. Фашистський терор та асиміляція слов'янського населення стали основними принципами правління на цій землі.

В умовах цілеспрямованої, планомірної асиміляції місцевих слов'ян, яка торкалася всіх сфер суспільного життя — політичної, економічної, духовної тощо, — Ф. Бевк наполегливо продовжує розпочату ним справу. Важко описати все те, що він створив і зробив протягом двох десятиліть. Творча активність цієї людини у період, коли довкола панував фашизм, просто вражає. Його кілька разів заарештовували (1926, 1930, 1943), висилали та інтернували (1934, 1940), а він, упевнений у правоті своєї справи, прагнув впливати на розум та серця своїх співвітчизників, підтримуючи в них національну самосвідомість, звеличуючи усе людське в людині.

З роками відточується майстерність письменника, чіткіше виявляється власний стиль. Дедалі пильніше вдивляється він у свого сучасника, знаходячи в ньому за зовнішньою грубістю, непоказністю привабливі людські риси — благородство, чесність, працелюбність.

Різноманітні жанри, до яких звертається Ф. Бевк у своїй творчості. Це оповідання та повісті «Два обличчя» (1922), «Коли засяє вранішнє сонце» (1923), «Муки панни Віри» (1925), «Прапор на вітрі» (1928), «Без маски» (1934), «Ніч на Івана Купала» (1927); романи «Смерть перед домівкою» (1925), «Заблудлі» (1929); трилогія «Знамення на небі» (1927—1929), «Людина проти людини» (1930), «Капелан Мартин Чедермац» (1938); драми «Каїн» (1924), «Гріх матері» (1926) та багато інших. В цих творах письменник сміливо

розробляє історичні та міфологічні теми, намагається якнайглибше змалювати сучасне йому життя.

Повість «Гірка любов» була написана в 1927 році. Італійський фашизм усе відвертіше демонстрував свою антилюдську сутність. Здавалося б, за таких умов не до романтичного сприйняття життя. Проте Ф. Бевк у цей час випробувань пише світлий і поетичний у своїх витоках твір. Історія кохання Якця та Міцки з самого початку несе на собі відбиток винятковості.

Розкриваючи образ Якця, письменник використовує контрастні сполучення його зовнішньої непривабливості з душевною делікатністю й трепетністю. Це протиставлення непоказної зовнішності внутрішньому світові героя проходить через увесь твір. Велике кохання робить Якця здатним на такі вчинки, яких ніхто від нього не сподівався. Вже в перших сторінок Ф. Бевк вирізняє героя серед інших дійових осіб: молодих людей, що, на відміну від Якця, мають традиційну романтичну зовнішність, але їхня поведінка більшою мірою підкорена звичкам, ніж почуттям; пізніше ми бачимо героя серед односельців та лісорубів, які через важке життя стали жорстокосердими. Здивовані тим, що Якець будує хату для своєї майбутньої дружини, односельці спочатку навіть подають йому допомогу, але потім, не здатні по-справжньому зрозуміти Якцевих почуттів, починають ставитися до хлопця вороже. Ф. Бевк досить тонко передає найменші зміни настрою персонажів, розкриває найтонші відтінки почуттів.

Трагічне кохання Якця та Міцки автор змальовує у двох відмінних один від одного за поетикою періодах твору. У першому з них, де описується зародження кохання, переважають імпресіоністичні барви із загальним романтичним освітленням. А в наступному, де оповідається про подружнє життя Якця та Міцки, про ті труднощі, з якими довелося зіткнутися молодому подружжю, переважають риси реалізму, навіть певні ознаки натуралізму. Суворі дійсність словенського села (безземелля, убогість, необхідність залишати

сім'ю, щоб знайти роботу) не сприяє подальшому розвитку почуттів. У повісті очевидними стають слабкість Бевка-соціолога та сила Бевка-психолога. Письменник зумів побачити й показати реальну дійсність, однак зупинився тільки на її зовнішніх ознаках. У цьому творі його більше цікавлять питання моральності. Душевні муки, яких зазнає Міцка після свого «падіння», страждання Якця стоять у центрі уваги Ф. Бевка. Конфлікт він розв'язує на моральному рівні: гріх має бути покараний. З такою думкою й живе Міцка, з такою думкою й гине. Чи самогубство це, а чи випадковість — важко сказати, але навіть один-єдиний відступ від моральних норм, на думку автора, перекреслює все попереднє життя й тому подальше існування втрачає сенс.

Написана в тому ж році повість «Хутір у долині» відзначається прискіпливішою увагою письменника до реального життя у його типових виявах. Описані в повісті події обумовлені конкретним часом (в основному вісьмома роками після першої світової війни) та місцем (декілька хуторців толминського «бідного, дикого, пустельного, богом забутого» краю). Образи героїв виключають будь-яку надуманість. Ф. Бевк використовує також традиційну для реалістичної оповіді композицію. Непередбачена пригода в дорозі дає очевидцеві привід розповісти історію, пов'язану з цією пригодою. Ідеться про життя Петера Продара, який втонув під час осінніх дощів та повеней і про якого досі автор не чув. Письменник не наполягає на своїй версії загибелі цього чоловіка, а наводить її лише як одну з імовірних. При цьому він витлумачує її у соціально-психологічному плані.

Конкретну подію Ф. Бевк зображує як наслідок багатьох факторів, суттєвих та менш значущих, що спричинилися до випадкової загибелі героя. Завдяки цьому оповідь набуває переконливості. Досить детально розповідає автор про перипетії, яких Петер зазнав у молодості, зображує соціальні та родинні обставини його життя, розкриває його психологію.

Ф. Бевк уміє індивідуалізувати своїх героїв. Вони різняться між собою не лише зовнішністю, а й виразними рисами характеру, звичками. Художник прагне до об'єктивності у зображенні. Але його любов до цілісних, високоморальних натур виявляється настільки сильно, що певною мірою зміщує акценти у змісті. Таке трапилося з образами Петера та його батька Продара. Якщо виходити з поставленого автором на початку повісті завдання: розкрити «таємницю» загибелі Петера, то саме він мав бути головним героєм. Але за тією позитивною програмою, що закладена в образі старого Продара, останній стає провідною дійовою особою твору. Саме його почуття й переживання розкриваються глибше й багатогранніше.

Петер багато в чому поступається батькові — у вмінні розпорядитися своєю долею, у питаннях честі, синівського обов'язку, прив'язаності до землі, у селянській бережливості та кмітливості, навіть у патріотичних почуттях. Скрізь на нього чекає поразка. Ніде й ніколи, на відміну від батька, він не зміг стати господарем становища. Його загибелі передував шлях, позначений великими й малими відступами від етичних норм селянства, що склалися сторіччями. За логікою повісті, смерть Петера була наперед визначена. Якби він не втонув під час повені, то йому судилося б жити в скруті, приниженнях, постійних сімейних сварках.

У цьому творі події історичного значення (перша світова війна) зображені як тло, — воно суттєве у житті героїв, проте не вирішальне.

Більш значну роль війна відіграла у долі героїв оповідання «Чужа дитина», де йдеться не тільки про саму війну, а й про її наслідки — зубожіння селянства, свавілля одних і повне безправ'я інших, руйнування підвалин сім'ї і пов'язані з цим людські трагедії.

Ф. Бевк зосереджує свою увагу саме на тому, до чого призводить війна мікроструктуру суспільства — сім'ю. Випробування, що випало на долю Мети й Тоне, завдало їм

левигойної психічної травм. Хоча письменник і закінчує свою оповідь «примиренням» Тоне, але попередні розмірковування та роздуми героя не полишають сумнівів у тому, що рана буде періодично кривавитись, а слова, які він вигукнув раніше: «Що з нами зробили!» — залишаться моральним вироком війні і тим, хто її розпочав.

Війна стала однією з основних причин драматичної долі брата й сестри, Єрнейця та Залки, в оповіданні Ф. Бевка «Звабник». Війна розірвала споконвічні зв'язки селянина з землею. Три з половиною роки, що їх провів герой в окопах, привчили його до ризику й відучили від землеробства. Це штовхає Єрнейця на ганебний шлях: він стає контрабандистом. Під час війни юнакові довелося пізнати непривабливі сторони життя, і це розвинуло в ньому хворобливу підозріливість. І як наслідок — його стосунки з сестрою зіпсовані, він страждає сам і змушує страждати Залку, Наце, Матевжа.

Природне в своїй суті бажання вберегти сестру від обману, забезпечити їй у майбутньому щасливе життя набуває в Єрнейця потворних форм і, зрештою, приносить горе.

Звертаючись до проблем села міжвоєнного двадцятиліття, Ф. Бевк прагне показати їх якомога багатогранніше. Важливе місце в його творчості займає відображення приватно-власницької психології селянства. І треба віддати належне Бевку-реалісту, який зумів розкрити витоки цього явища. Все, що селяни мають, зароблено та накопичено важкою працею й здебільшого багатьма поколіннями. Отож, коли селянська родина втратить свою ділянку кам'янистої землі чи стареньку хатину, вона приречена на злидні. Тим-то селяни у своїй більшості такі дбайливі й ощадливі, так міцно тримаються за своє добро. Проте й у цих селянських якостях письменник зумів побачити відмінності. В одних — це бажання вижити, зберігаючи свою гідність, — Продар («Хутір у долині»), Михале («Бідняк Михале»), Тоне Ерам («Скрина зі сріблом»), у інших ці властивості природи обтяжені користолюбством — Пологар («Бідняк Михале»).

У двадцятих роках Ф. Бевка в основному хвилювали морально-етичні сторони селянського життя, отож його улюбленою темою був конфлікт батьків та дітей. Представники старшого покоління, що віддали все своє життя землі й по дрібці накопичували майно, болісно сприймають ту легко-важність та поспішність, яку виявляють їхні сини в господарських справах. Характерно для Ф. Бевка й те, що виникнення цього конфлікту він пов'язує з приходом у родину невістки чи зятя, в яких удома були заведені інші порядки, відмінні від традиційних патріархальних.

Тонкий психолог та уважний спостерігач, Ф. Бевк не тиражує характери і типи, переносячи їх з твору в твір. Намагаючись зрозуміти причини зубожіння селян, він дедалі глибше проникає у внутрішній світ людини й виявляє в ньому багато такого, що при побіжному знайомстві побачити важко.

Внутрішньо готова через гроші вбити свого батька Анка з повісті «Скрина зі сріблом». У цьому творі конфлікт ви-зріває в самій родині. Прихід «чужого» лише прискорює його визрівання. Письменник створює образи сестер-близнят і показує, як виявляється в кожній з них бажання мати міцне господарство. На думку Ф. Бевка, добродетель має бути винагороджена, а зло — покаране злом.

У тридцяті роки, коли в літературах народів Югославії виникла нова течія — «соціальний реалізм», вона позначила-ся й на творчості Ф. Бевка. Письменникові вдалося розкрити соціально-економічний характер зубожіння селянства і його розшарування. Симпатії прозаїка, як і колись, на боці знедо-лених. Наприкінці 20-х — початку 30-х років Ф. Бевк утвер-джується на позиціях критичного реалізму.

У своїх оповіданнях, повістях, романах він показує нових експлуататорів — сільських куркулів. В оповіданні «Бідняк Михале» письменник виразно змалював куркульську «техно-логію» обплутування людини з метою наживи; багатій здат-ний на будь-яку підлоту, аби розширити свої угіддя за ра-

хунок господарств безталанних селян, що потрапили в розставлені ним сіті.

Значне місце у творчості Ф. Бевка займає міська тематика. Досить часто його героями стають люди, які в пошуках заробітків чи легшого життя йшли з села до міста. Однак і тут на них чекали страждання, іноді з трагічними наслідками.

Поневіряння служниці Тільди покладено в основу оповідання «Мати» (1929). Письменник з властивою йому пристрастю викриває бездушність та жорстокість буржуазного суспільства, зображує згубність його законів. Описуючи декласоване середовище, до якого потрапила Тільда у в'язниці, він усе ж таки наголошує, що ця жінка ще не зовсім втратила людяність. Проте цієї якості позбавлені ті персонажі, яким довірено людські долі і які стоять хоч на кілька щаблів вище на суспільній драбині.

Багато дослідників творчості Ф. Бевка відзначали вплив на нього Максима Горького. Оповідання «Мати» наводили як доказ такого художнього впливу. Образ жінки-революціонерки Зофії, що підтримала Тільду у важку хвилину і показала їй можливість іншого життєвого шляху, є одним із суттєвих аргументів цієї тези, як і аналогія між назвами Бевкового оповідання й горьківського роману. До того ж, у формуванні самосвідомості Тільди важливу роль відіграв твір великого російського письменника. У той же час критики не поминули увагою й того, що такі повороти в долях героїв та зображення подібних колізій не дуже вдавалися словенському прозаїкові.

Класичним твором критичного реалізму у словенській літературі ХХ сторіччя став роман Ф. Бевка «Капелан Мартін Чедермац» (1938), який вийшов друком у Любляні під псевдонімом Павле Седмак. Національно-патріотична тема, опір італійським властям, які здійснювали асиміляцію словенського населення, лягли в основу твору. Обравши своїм героєм священика, Ф. Бевк викриває й фашистські порядки, й основний догмат католицизму — безгрішність у справах

віри голови римсько-католицької церкви — папи, який сприяв асиміляції словенців.

Ф. Бевк не тільки створював художні полотна на антифашистську тематику, а й брав участь у міжнародному антифашистському русі діячів культури. Після капітуляції фашистської Італії у 1943 році Ф. Бевк вийшов з чергового ув'язнення й відразу ж включився у народно-визвольну боротьбу народів Югославії проти фашизму. Незабаром після війни його обрали заступником голови президії Народної скупщини Словенії, головою народної освіти республіки та головою Спілки словенських письменників.

У повоєнний час Ф. Бевк продовжує художньо розробляти антифашистську тему (роман «Чорна сорочка», 1955), тему народно-визвольної боротьби й революції в Югославії (збірка «Помилкові розрахунки», 1956, до якої увійшло оповідання «Важкий крок» та інші твори).

Оповідання «Важкий крок» філігранне за формою. Майстерність Ф. Бевка полягає в тому, що в невеликій психологічній мініатюрі, де майже відсутня дія, він зумів показати, як у свідомості людини, далекої від громадської діяльності, визріває думка про необхідність опору фашизмові. Всі художні засоби оповідання підпорядковані розкриттю душевних переживань Уршули Жерюн. Автор правдиво змальовує її внутрішню боротьбу, й поступово розкриває закономірність патріотичного змушнення.

В 50-і роки Ф. Бевк написав автобіографічні книги «Шлях до свободи» (1955) і «Морок за ґратами» (1958), історичні повісті «Іскра під попелом» (1956), «Дерево на вершині» (1959) та інші твори.

Цікавився Ф. Бевк українською літературою. Ще в 1931 році він переклав словенською мовою «Панталаху» Івана Франка й написав вступну статтю до цього твору.

Помер Франце Бевк у Люблянї 17 вересня 1970 року, залишивши після себе величезну літературну спадщину.

Тетяна Посудневська

З М І С Т

ГІРКА ЛЮБОВ. Повість. <i>(Переклав Іван Ющук)</i>	3
ХУТІР У ДОЛИНІ. Повість. <i>(Переклала Марина Гримич)</i>	145
ЗВАБНИК. Оповідання. <i>(Переклала Марина Гримич)</i>	247
ЧУЖА ДИТИНА. Оповідання. <i>(Переклав Іван Ющук)</i>	289
ВАЖКИЙ КРОК. Оповідання. <i>(Переклала Марина Гримич)</i>	327
Портрет письменника. <i>Післямова Тетяни Посудневської</i>	348

Франце БЕВК

Трудный шаг

Повести и рассказы

Перевод со словенского

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *С. А. Коваль*

Художник *С. П. Савицький*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічні редактори *Т. А. Табаченко,*

С. М. Величко

Коректор *Л. Г. Лященко*

Інформ. бланк № 3253

Здано до складання 09.10.86 Підписано до друку 13.02.87.
Формат 70×100¹/₃₂. Папір кн. журнальний Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 14,625. Умовн. фарбовідб. 14,625. Обл.-вид. арк. 16,89. Тираж 30 000 пр.
Зам. 6—302. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Бевк Ф.

Б36 Важкий крок. Повісті та оповідання / Перекл. зі словен. І. Ющука та М. Гриміч; Післям. Т. Посудневської.— К.: Дніпро, 1987.— 359 с.

Зі сторінок творів класика словенської літератури Ф. Бевка (1890—1970) постають яскраві картини життя буржуазної Югославії у період між першою й другою світовими війнами. Споконвічні теми кохання, подружньої вірності й зради, стосунків батьків і дітей розкриті в напружених, драматичних сюжетах і набувають під пером письменника глибокого соціального змісту.

Б 4703000000—169
М205(04)—87 169.87

84.4Ю

TYPE 50K